KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 42 št. 3 leto 1994

C II 130310

UDK
UDC 949.712(-2)(05)

ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XLII
1994

knjižnica
LJUBLJANA
Filozofska in humanistična

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
LJUBLJANA

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, dr. Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, dr. Maja Žvanut, dr. Aleš Gabrič, dr. Janez Cvirn (glavni urednik)

Prevodi: Katarina Kobilica - angleščina
Niko Hudelja - nemščina

Lektoriranje: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Branko Goropevšek

Uredništvo in uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 61000 Ljubljana (tel. 061/1769210)

Sofinansirata: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije in
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Računalniški prelom: MEDIT d.o.o.

Tisk: MOBO INTERNATIONAL d.o.o.

Na naslovni strani: Josip Ipavic ob promociji 1904

Na podlagi mnenja Ministrstva za znanost in tehnologijo RS štev. 415-4/92 z dne 5. 3. 1992 gre za proizvod, od katerega se plačuje davek od prometa proizvodov v višini 5% po tarifni številki 3 Zakona o prometnem davku (Ur. list RS, št. 4/92).

KAZALO

Ferdo Gestrin: Ižansko ozemlje v srednjem veku 1

Sonja Anžič: Ubožni institut v Ljubljani 6

Boris Radosvljević: Krvavi konec Obrenovićev.
Majski prevrat l. 1903 v Beogradu in odmevi nanj v
sodobnem slovenskem časopisju 12

Bojan Cvelfar: "Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata"
(ureditev prostitucije in življenje v javni hiši v Ljubljani
na začetku 20. stoletja) 25

Andrej Studen: Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj
pred prvo svetovno vojno 42

Igor Grdina: Josip Ipavic med glasbo, literaturo in medicino 47

Dragan Matić: Plesne prireditve v Ljubljani pred prvo svetovno vojno 67

Metka Gombač: Baza za repatriacijo Radovljica 77

Božo Otorepec - 70 let *(Stane Granda)* 82

Ptujska gimnazija 1869-1994
Razstava na ptujskem gradu *(Martin Šteiner)* 85

Zbornik Ormož skozi stoletja IV.
Ormož 1993, 360 strani *(Martin Šteiner)* 87

Zbornik za zgodovino šolstva - Šolska Kronika,
Ljubljana, Slovenski šolski muzej 1994,
XXVII-3, 270 strani *(Olga Janša-Zorn)* 88

40 let Gorenjskega muzeja.
Kranj 1993, 134 strani *(Olga Janša- Zorn)* 89

Štefan Ledinek, Mežica 1994, O podobi in preteklosti kraja ob njegovi 840-letnici, samozaložba, Mežica 1994, 198 strani *(Bojan Balkovec)* 91

Anka Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalnem - unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, Knjižna zbirka Krt; 89, 1994, XXVI, 265 strani *(Bojan Balkovec)* 92

Mednarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci 1994 *(Alja Brglez)* 912

Ervin Dolenc, Senožeče. Skupnost na prepihu, Zbirka Življenje na Krasu št. 2, Senožeče 1994, 108 strani *(Andrej Studen)* 95

Celjski zbornik 1994, Celje 1994, 287 strani *(Branko Lesjak)* 96

Hannes Stekl-Marija Wakounig, Windisch-Graetz. Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 1992,384 strani *(Stane Granda)* 98

KRONIKA
časopis za slovensko krajevno zgodovino
1994 — 3/42

Ferdo Gestrin

IŽANSKO OZEMLJE V SREDNJEM VEKU

Predniki Slovencev so po prihodu v Vzhodne Alpe za časa Samove plemenske zveze in nato države Karantanije živeli svobodno in samosvoje življenje. Po ok. 745. je sledila vključitev in po ok. 820. popolna pokoritev slovenskega ozemlja frankovski monarhiji. Z njo so se začele na slovenskem ozemlju uveljavljati zahodnoevropske (frankovske, nato nemške) oblike fevdalizma. Prihod Madžarov v Panonsko nižino konec 9. stoletja in njihova pokoritev dela slovenskega ozemlja v smeri vpadov v Italijo sta zaustavila proces fevdalizacije na tem delu skoraj za celo stoletje. Tudi na ižanskem ozemlju, ki po novi upravni razdelitvi tvori občino Ig s poglavitnimi vasmi Ig, Iška vas in Tomišelj, se je tedaj v veliki meri ohranjal stari slovanski način življenja. Prevladovala je še župsko-županska ureditev s koseškimi dvori in kosezi.[1]

Novi, fevdalni red se je začel utrjevati šele po zmagi nad Madžari, njihovi ustalitvi v Panonski nižini in z okrepitvijo nemškega cesarstva nad novo pridobljenim ozemljem (po letu 973). V 11. stoletju je bil ta proces v glavnem dokončan. Ižansko ozemlje je bilo že v 11. stoletju in dalje sestavni del velikega zemljiškega gospostva s središčem v Ljubljanski kotlini. Njegovi prvi znani gospodje so bili Spanheimi, ki so imeli bogato posest v slovenskih deželah. Njihovo ljubljansko gospostvo je mejilo na loško gospostvo freisinških škofov na zahodu, na kamniško gospostvo na severu, na jugu in jugovzhodu je bilo sosed oglejski posesti, a na vzhodu je bilo sorazmerno majhno gospostvo, prednik velike poznejše turjaške posesti. Okoli leta 1200 in dalje do izumrtja rodbine (1269.) so Spanheimi imeli tod posest, ki je zajela ozemlje južno od Save in Sore od Goričan po vsem Ljubljanskem polju in Barju z okolnimi griči in podkrimskim ozemljem, segalo je vse do Polhovega Gradca in do bližine Logatca ter litijskega območja. Središče gospostva, njegove uprave, sodstva in gospodarstva je bilo na ljubljanskem gradu (castrum capitale). Prvič se omenja leta 1144 in v njem so včasih prebivali člani rodbine, praviloma pa spanheimski upravitelji. Pri vsem tem so se Spanheimi oz. njihovi upravitelji naslanjali na ministeriale, ki so imeli in oskrbovali od gospoda podeljeno ministerialno posest. Na njej so imeli utrjeno postojanko (stolp, ki je preraščal v grad) ali dvor kot središče. Imenovali so se po gradovih v Goričanah, Sori, Jeterbenku pri Žlebeh, Hrušici, Osterbergu nad Savo, Polhovem Gradcu, Igu, Falkenbergu pri Turjaku ter pozneje tudi Turjaku, kjer so se morali svobodni turjaški gospodje podrediti Spanheimom.[2] Na zemljiškem gospostvu je tedaj že povsem prevladal fevdalizem. Edini ostanki svobodnih so bili kosezi, ki so živeli na Igu, pod Molnikom in v Šiški pri Ljubljani.[3]

Grad na Igu je poleg gradov Falkenberg, Goričane, Jeterbenk in Turjak sodil med najpomembnejše spanheimske gradove v osrednjem delu Kranjske. Prvič se omenja šele leta 1261 (Igg), vendar je nastal hkrati z vsemi drugimi spanheimskimi gradovi okoli Ljubljane že mnogo bolj zgodaj in bil sedež njihovega ministeriala. Omenjenega leta je vojvoda Ulrik Spanheim odstopil grad oglejskemu patriarhu in ga takoj dobil nazaj v fevd. Po popisu iz leta 1311 je grad pripadal koroškemu vojvodu, a po letu 1335 je postal deželnoknežji fevd. Ves ta čas so bili na gradu ministeriali, ki so se označevali po Igu (Igger). Omenjajo se v popisu iz leta 1311 in so bili podrejeni tedaj koroškim Majnhardincem. V prvi polovici 14. stoletja se pojavljajo še naslednji: Merchel (1319., a je bil že od 1291.), Rudiger (1322), Konrad, ki je bil ok. 1328 sodnik v Ljubljani, Almerik (1332.) ter Henrik in Oton (1349.). Še leta 1357 so Turjaški podelili dvor in posest na Igu viteškozmožnemu hlapcu Perchneju z Iga, ki je moral opravljati razna

[1] M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1959, str. 51 sl.; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda I in II, Ljubljana 19642, 19652; S. Vilfan, Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja, v: Zgodovina Ljubljane, Ljubljana 1984, str. 97.

[2] P. Blaznik, Zemljiška gospostva v Ljubljani in njeni okolici, v: Razprave zv. 2, Ljubljana 1971, str. 31 sl.; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II, Ljubljana 1980, str. 116; M. Kos, o.c., str. 258; J.V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, XI, str. 576; S. Vilfan, o.c., str. 81.

[3] M. Kos, o.c., str. 86.

opravila za svoje gospode.[4] Stari iški ministeriali so izumrli proti koncu 14. stoletja. Grad Ig pa je propadel že pred letom 1444, a so ga deloma obnovili (po Valvasorju Iški turn, pozneje Trnek, nemško Thurnigg).[5]

Že za Spanheimov se je znotraj ljubljanskega gospostva zavoljo dedovanja, ženitev in odtujitev ministerialska posest zelo pomešala. Ko pa so se ministeriali po izumrtju Spanheimov osvobajali odvisnosti od svojega gospoda, so postajali samostojni fevdalci. Ta razvoj se je zaključil v prvi polovici 14. stoletja, ko so Habsburžani, novi deželni knezi, leta 1338 izdali deželne privilegije in prejšnje ministeriale izenačili s starim plemstvom. Spanheimsko gospostvo se je razkrajalo in drobilo tudi z darovnicami, podelitvami in prodajami svetnim fevdalcem in cerkvenim ustanovam ter tudi meščanom. Tako je npr. Margareta z Iga - njena mati je bila Irmgarda Porger, poročena z iškim ministerialom - leta 1326 pred odhodom v samostan ustanovi darovala šest hub.[6]

Vse to je vodilo k nastajanju novih manjših gospostev z zelo raztresenimi podložniki po posameznih vaseh na širšem ozemlju. Razvila so se zemljiška gospostva z raztresenim podložniškim sistemom. Nobeno gospostvo ni obvladalo cele vasi na iškem ozemlju, vsako je imelo v vasi le posamezno število hub.[7] Se pa te vasi v pisnih virih omenjajo sorazmerno pozno, čeprav so v resnici mnogo starejše. V 13. stoletju se pojavljata samo vas in grad Ig, kakor že vemo, a v 14. stoletju se omenja še pristava pod gradom ob vodi, kjer je bil tudi mlin iških gospodov.[8] Ig je postal osrednja vas vsega obravnavanega območja. Vas in grad se označujeta tudi kot Studenec (Prunn in Iger phaar, in dem Turn) oziroma kot Sonek (Sonnegg).[9] Prvotno ime vasi je bilo Studenec, Ig je bilo skupno ime za ves okoliš. Toda vas Studenec se je večkrat imenovala kar Ig. Pozneje in v najnovejši dobi se je označevala Studenec-Ig, danes samo Ig. Ob koncu istega stoletja kakor Ig, leta 1300, se prvič omenja tudi Gornji Ig pod Krimom (ze ober Yg in dem dorff).[10]

Večina vasi na iškem ozemlju pa se v virih pojavlja v naslednjem stoletju, in sicer po časovnem zaporedju: Iška vas (1321.), kjer je bila cerkev sv. Mihaela, Vrbljene (1323.), Brest, ki se označuje kot vas na območju Iga (1330.), Iška, kjer se omenja cerkev sv. Jere (1352.), Staje (1357.), Dobravica z mlinom kot del iške fare (1363.), a kot del vasi Dobravice se že leta 1349 pojavlja Draga, Podgozd (1385.) in Tomišelj (1387.). Konec tega stoletja se v listinskem gradivu pojavi tudi grad Sonnegg in je v njem že leta 1399 prebival turjaški vazal. Šele v 15. stoletju se omenjajo naslednje vasi: Strahomer (1415.), Iška Loka (1421.), Kremenica (1421.), Kot, ki se prvič pojavi v turjaškem urbarju (1463.), Sarsko, kjer je bila cerkev sv. Ruperta (1482.) in šele leta 1496 Matena.[11] Ob koncu srednjega veka in v 16. stoletju so imela v teh vaseh svoje kmetije naslednja zemljiška gospostva:

Iški turn, kjer so bili stari ministerialni gospodje vse do konca 14. stoletja; za njimi je imel grad in gospostvo Friderik Harrer.[12] Proti sredi 15. stoletja je bilo gospostvo v posesti rodbine Leymtasch. Ko je izumrla, se leta 1539 v imenjski knjigi kot lastnik omenja Sigmund Turjaški, toda kmalu za njim so si posest pridobili Engelshauserji z Bavarske in z njimi je bil tesno povezan poznejši razvoj iškega gospostva. Kmetije je imelo v vaseh Studenec, Iška vas, Iška Loka, Kremenica, Kot, Sarsko, Staje, Gornji Ig in še drugje.

Gospostvo Ig (Sonnegg), drugo iško zemljiško gospostvo, je bilo od prve polovice 15. stoletja dalje dolga leta povezano z rodbino Schnitzenbaumer. Leta 1436 je namreč Martin Schnitzenbaum, gradiščan v Ložu, katerega oče Viljem je bil deželni oskrbnik in vicedom na Kranjskem, postal lastnik gradu in gospostva.[13] Gospostvo je imelo kmetije po vsem iškem ozemlju, zlasti na Igu, v Iški vasi, Iški Loki, Ko-

4 D. Kos, Med gradom in mestom, Ljubljana 1994, str. 22, 134 in op. 56, 176 in op. 7-9.

5 M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) I, Ljubljana 1975, str. 213.

6 D. Kos, Neagrarno gospodarstvo in družba na Slovenskem v 14. stoletju (s posebnim ozirom na plemstvo in višje sloje meščanstva). Doktorska disertacija na FF, Ljubljana 1993, str. 598 sl.

7 Prim. P. Blaznik, Zemljiška gospostva o.c., str. 31 sl.; Agrarne panoge II, str. 145 sl., 158 sl., 163 sl.

8 F. Schumi, Urkundenbuch II, str. 126 - 1249 maj 8; Monumenta historica ducatus Carinthiae IV, 572 - 1262 jan. 24 (castris... Ighe, pozneje se označuje kot "turn zu Yg"); M. Kos, Topografija I, o.c., str. 211 (meierhof zu Igg, 1350, hof Ig in dem velde ze Igdorf).

9 M. Kos, Topografija I, o.c., str. 212.

10 Prav tam, str. 213.

11 M. Kos, Topografija I, o.c., str. 277, 336, 352; Topografija II, str. 104, 532, 576; D. Kos, Med gradom in mestom, o.c., str. 22.

12 Valvasor, o.c. XI, str. 577; prim. M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 193.

13 M. Žvanut, Kranjsko plemstvo v preobrazbi: od viteza do gospoda, Doktorska naloga na FF, Ljubljana 1992, str. 153.

tu, na Sarskem, v Stajah in na Gornjem Igu. Bilo je kar veliko, leta 1539 je bil njegov dohodek v imenjski knjigi ocenjen na 103 gld. in 47 kr.

Turjaška posest je bilo tretje večje gospostvo na Ižanskem. Že stari Turjačani so si še kot spanheimski ministeriali znali pridobiti posest Falkenberških gospodov. Močno pa so se tod okrepili novi Turjačani. V 14. stoletju že imajo posest na Studencu, dvorec med Igom in Iško vasjo ter posest v Stajah. Do konca srednjega veka so si pridobili posest čreteških in krumbaških gospodov ter kupovali hube tudi od ljubljanskih meščanov. Ob koncu 15. stoletja in dalje so imeli Turjačani že velik del ižanskega ozemlja, ne le hube, ampak tudi velike travnike in gozdove, zaradi katerih so bili v sporih s samostanom Bistra, ljubljanskimi meščani in tudi ižanskimi kmeti. Poglavitno število hub so imeli na Studencu, v Iški vasi, Vrbljenah in Strahomeru, pa tudi v Iški Loki, na Kremenici, v Kotu, Podgozdu in na Sarskem.

Poleg teh treh največjih zemljiških gospostev na ižanskem ozemlju so bili tu v srednjem veku še drugi lastniki in njihova posest ter gradovi. Med svetnimi fevdalci je treba omeniti Ortneške gospode, Lamberge. Leta 1454 je cesar Friderik III, izdal Henriku Lambergu reverz za grad Goričane in za urad Ig. Podeljena sta mu bila v doživljenjski užitek, pod pogojem, da bo služil na cesarskem dvoru. Kadar bo tam, bo moral iz teh sredstev, kakor vsi komorniki, na lastne stroške vzdrževati sedem konj.[14] V 16. stoletju so imeli v lasti še tomišeljski urad z nad 20 hubami v Tomišlju, Vrbljenah in Strahomeru, poleg tega pa še drugo posest na Studencu, v Iški vasi in na Gornjem Igu.

Kranjska vicedomska posest je v začetku 16. stoletja obsegala župo Ig, ki je vključevala kmetije v Iški Loki, Iški vasi in drugje, ter župo Matena. Vanjo so tedaj sodili tudi kosezi v Iški vasi.

Številna je bila cerkvena posest in posest raznih beneficijev. Samostan Bistra je imel posest okrog Iške vasi, na Gornjem Igu, Dobravici in drugje. Kostanjeviški samostan je imel ob koncu 16. stoletja 13 hub v Brestu. Ljubljanska komenda (nemški viteški red) je imela svojo ižansko župo s posestjo na Studencu, v Iški vasi, Planinici in drugje. Precej posesti si je pridobil ižanski župnik z zemljišči v Vrbljenah, na Studencu in drugje, pa tudi beneficij sv. Trojice v ljubljanski stolnici. Ta je imel več hub v Iški vasi, Vrbljenah, Tomišlju, Kotu in drugod. Bilo je še nekaj manjših cerkvenih lastnikov (beneficijev), pa tudi ljubljanski špital in posamezni meščani so imeli posest. Vse cerkvene posesti je bilo na ižanskem ozemlju za kar lepo zemljiško gospostvo, saj je bila po imenjski knjigi ocenjena na 109 gld. 24 kr. in 1 denarič.[15]

Vsa našteta zemljiška gospostva na ižanskem ozemlju so imela raztreseno posest. Ta razbitost je ostala še dolgo časa značilnost tega območja, prav tako pa tudi številčna prevlada majhnih zemljiških gospostev. Šele pozneje, zlasti v 17. stoletju, se je uveljavljal proces združevanja v okviru večjih gospostev, čeprav so nastajala s hkratnim drobljenjem tudi še nova majhna gospostva. Raztreseni podložniški sistem je mogel imeti za podložnike ugodne, prav tako pa tudi neugodne posledice, kakršne so pač bile trenutne razmere. Vsekakor je razdrobljenost slabila enotnost kmečkih nastopov, čeprav ne moremo zanikati tudi moči vaške solidarnosti, ki je ta raztresenost posesti ni mogla zbrisati. Na splošno vendar velja, da je bil pritisk zemljiških gospodov na manjših gospostvih večji, ker so pač tudi mali fevdalci pri svoji neznatni posesti želeli živeti kakor plemiči. Položaj podložnikov je bil po posameznih gospostvih torej različen, čeprav je bil na splošno precej enak.

Enota zemlje, ki so jo podložniki imeli v uživanju in jo dobili v obdelovanje, je bila huba - kmetija. Praviloma so jih dobili v užitek v obliki začasnega zakupa (Miethube). Le redko se v tem času pojavljajo kmetije po dednem zakupu, po tako imenovanem kupnem pravu (Kaufrecht). Sodeč po najstarejših ohranjenih urbarjih ižanskega ozemlja, se na prehodu v 16. stoletje kmetije še niso v večjem številu delile na pol ali se morda drobile na še manjše dele. Le zelo redke hube sta uživala dva podložnika hkrati, ki pa sta bila sprva verjetno v sorodstvu. Toda medsebojno razmerje dajatev ni bilo vedno deljeno na polovico. Prav tako so bile v tem času še zelo redke tudi kajže oziroma domci (Hofstett), kar vse kaže, da se je začela drobitev kmetij in nastajanje kajžarstva ob koncu srednjega veka na Ižanskem šele pojavljati, da je bilo šele v povojih.[16] Tudi pustih kmetij, ki so bile v nekaterih območjih slovenskega ozemlja v posameznih obdobjih zelo številne, je bilo pod Krimom soraz-

[14] Centralna kartoteka Zgodovinskega inštituta M. Kosa ZRC SAZU - 1454 sept. 30.

[15] P. Blaznik, Zemljiška gospostva, o.c., str. 31 sl; M. Smole, Graščine, o.c., 190.

[16] ARS, Urbarji, sign. 47 u (1485) in sign. 42 u (1501); Urbar ljubljanske komende - 1490.

merno malo. To seveda ne pomeni, da niso mogle biti v posameznih vaseh občasno tudi bolj pogoste.[17]

Tja v 16. stoletje so torej na ižanskem ozemlju povsem prevladovale cele kmetije. Zanje so podložniki kot poglavitno breme zemljiškemu gospodu odrajtovali činž (census), plačilo za zakup. Plačevali so ga večinoma v obliki denarnega zneska. Tudi sem so podobno kakor drugje v ljubljanski okolici že močno prodrli elementi denarnega gospodarstva.[18] K temu je nedvomno v precejšnji meri vplivala bližina večje mestne naselbine, Ljubljane. Denarno dajatev je glede na velikost in donosnost kmetije, a tudi v sorazmerju z vrednostjo drugih oblik dajatev - naturalnih dajatev -, podložnik plačeval v različno visokih zneskih. Brez naturalnih dajatev v žitu je činž dosegel tudi višino treh mark soldov. Ob žitni dajatvi je bila denarna vsota bistveno manjša; dosegla je 25 do 50 in le redko tudi kaj več soldov.[19]

Naturalno dajatev so podložniki dajali predvsem v žitu, v pšenici in prosu ter še posebej v ovsu, ki se je najpogosteje omenjal kot naturalna dajatev. Posamezni podložniki so odrajtovali tudi po 6 do 12 škafov (schaff) pšenice, prosa in ovsa, poleg manjšega zneska denarja. Poleg žitne naturalne rente je bila zavoljo zelo razširjene ovčereje močno uveljavljena tudi dajatev ovce z jagnjetom, ki so jo dajali spomladi okoli Jurjevega dne (Sand Jorgen Recht). Vendar so podložniki ponekod (npr. Vrbljene) namesto tega že dajali denarno odškodnino v višini 20 soldov. V Mateni so vicedomske kmetije namesto te dajatve v živini plačevale 46 krajcarjev, vendar so v znesek vračunavali še druge obveznosti, ki so jih bili kmetje oproščeni. Praviloma so podložniki povsod dajali v naturi tako imenovane male dajatve, predvsem v perutnini (kokoši, piščanci, gosi, kopuni) in jajcih. V posameznih vaseh so dajali podložniki tudi prejo, npr. v Vrbljenah (Reisthar) in Strahomeru (Harzeling).[20]

Tlake ižanski podložniki skoraj niso poznali, saj fevdalci v tem času tod niso v večjem obsegu obdelovali zemlje v lastni režiji. Izjema je bila več ali manj posest ljubljanskega špitala na Studencu-Igu. Tu so njegovi podložniki delali 6 dni ročne in 5 dni vozne tlake na leto.[21] Pač pa so podložniki raznih zemljiških gospostev morali za fevdalce opravljati tovorne poti. Tako so turjaški kmetje v Strahomeru, na Kremenici, Studencu-Igu in v Kotu, a tudi v sosednjih vaseh Želimlje, Smrjene, Škrilje, Zapotok, Pijava Gorica, morali narediti eno ali dve vinski vožnji ali pa za vsako dati nadomestilo v višini 15 do 20 krajcarjev. Podložniki vicedomskega ižanskega (Sonnegg) in špitalskega gospostva so namesto tega plačevali celo 26 krajcarjev.

Vsi urbarji za to izredno gozdnato območje poznajo kot dajatev podložnikov odškodnino za uporabo gozdov (Holtzrecht und Waldrecht), zlasti v zvezi s pripravo lesa in drv. Vsaka kmetija, ki je bila obložena s tem, je morala dati ljubljansko kupno mero ovsa ter enega ali dva piščanca.[22] Posamezni podložniki so bili dolžni plačevati tudi odvetščino (Vogteyrecht).

Večje dohodke so turjaškemu zemljiškemu gospostvu prinašali mlini: teh na svojih posestvih niso imeli malo. Med njimi so bili tudi mlini s štirimi kolesi. Turjaška mlina na Studencu-Igu sta dajala po 11 škafov pšenice ter po 24 škafov prosa in ajde oziroma 22 škafov pšenice ter 44 škafov mešanega žita, to je ajde in prosa.[23]

Občutno breme podložnikov je bila tudi desetina, to je deseti del žitnega pridelka (deseti snop) in prirastka pri živini. Prvotno je šla vsa desetina Cerkvi, toda že v poznem srednjem veku je na splošno ostala Cerkvi le tretjina nekdanje desetine, drugo so si prisvojili posvetni fevdalci na razne načine in iz raznih motivov.[24]

Obveznosti in bremena ižanskih podložnikov niso bila majhna, vsekakor ne manjša kakor drugje. Obveznosti in bremena, sorazmerno težki pogoji za poljedelstvo, a tudi ne ravno največje kmetije so podložnika že zgodaj usmerjali v neagrarno dejavnost. Naravni pogoji so dajali za to dovolj možnosti. Iz te dejavnosti so ižanski kmetje dobivali del sredstev za kritje fevdalčevih zahtev. Ena izmed možnosti, ki so ji znali na podkrimskem svetu dobro izkoristiti, je bilo gozdno bogastvo pokrajine (drva, gradbeni les, oglje). Posegali so dalje v promet ter so bili pomembni posredovalci blagovnega prometa po barjanskih

17 ARS, Urbarji, sign. 42 u (1501), f 87-88.
18 Prim. F. Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, v: Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 23 sl.
19 ARS, Urbarji, sign. 42 u (1501) in sign. 43 u (1504).
20 Prav tam.
21 P. Blaznik, Zemljiška gospostva, o.c., str. 73.
22 ARS, Urbarji, sign. 42 u (1501) f 93, sign. 43 u (1504) f 113.
23 Prim. P. Blaznik, Zemljiška gospostva, o.c., str. 72.
24 Prim. ARS, Urbarji, sign. 43 u (1504) f 136. Po letu 1501 je imelo turjaško gospostvo dohodek 8 ogrskih goldinarjev tudi od desetin v Želimljah, ki so sicer pripadale gospostvu Iški turn.

vodnih in kopnih poteh. Bližina Ljuljane in važnost prometnih poti iz različnih smeri zaledja proti njej in tudi v širši prostor sta dajali tej dejavnosti vedno nove vzpodbude. Promet in tovorniška dejavnost v zvezi z zahtevami zemljiškega gospoda so podložnika - ob drugih motivih kot so npr. bili prodaja lastnih pridelkov in izdelkov, zahteva po denarnih dajatvah, dobiček - neposredno vodili v kmečko kupčevanje. Na Igu je verjetno že dolgo obstajal tedenski, nedeljski sejem, ki je proti sredi 15. stoletja vznemirjal ljubljanske meščane. Na njihovo pritožbo je cesar Friderik III. leta 1449 sejme na Igu, v Šmarju in drugje prepovedal in naročil kranjskemu deželnemu upravitelju in vicedomu, naj sejme odpravita.[25] Ižanski kmetje so vsaj ob koncu srednjega veka posegali v trgovino do morskih mest v slovenski Istri, kamor so tovorili žito in druge pridelke, nazaj pa prinašali sol in drugo obmorsko blago. To dejavnost podložnikov so ižanski zemljiški gospodje podpirali, saj so podložniki ob tej dejavnosti laže izpolnjevali svoje obveznosti. Tako je npr. leta 1523, ko so Tržačani že zapirali poti proti Kopru in drugim obmorskim mestom v zalivu pod beneško oblastjo, turjaški gospod Trajan Auersperg dal podložnikoma z Iga, Ahacu Žumpeku (Sumpekh) in Ahacu Jurinu, posebno spremno pismo, da bi ju Tržačani nemoteno pustili z žitom v Koper.[26] O prometu z Iga proti morju govori tudi sklep, sprejet istega leta na posebni reformacijski komisiji, o prometu na prisilni poti prek Krasa na Trst. Uporabljati jo morajo vsi tovorniki s Kranjske, Savinjske in Sloveske marke, s Krasa, iz Ribnice, Cerknice, Iga, Turjaka, Višnje gore in Žužemberka. Tri desetletja pozneje so zopet ukazali, da morajo tovorniki s širšega območja Kočevja, Višnje gore, Cerknice in Iga tovoriti blago po poti skozi Senožeče in Lokev v Trst.[27] Zanimiva sta podatka v računski knjigi zapuščine ljubljanskega trgovca Žige Mospacherja iz leta 1517 in dalje: Primož Polhar z Iga mu je prodal večjo množino raznih kož, a krznar Blaž iz iste vasi je bil trgovčev dolžnik za manjšo vsoto denarja.[28]

25 GZL III/57 - 1449 sept. 14.

26 ARS, vic. a. F/I 88-1522 dec. 26 in 1523 jan 5; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 215.

27 I. Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja od naselitve do leta 1941, v Kočevsko, Kočevje 1956, str. 97.

28 S. Vilfan-B. Otorepec-V. Valenčič, Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, v Viri za zgodovino Slovencev, osma knjiga, Ljubljana 1986, str. 30, 34, 87.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Raum um Ig im Mittelalter

Die Vorfahren der Slowenen im Raum Ig dürften ein von den Römern kultiviertes Land besiedelt haben. Bis zur zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts hielten sie an der alten slawischen Lebensart fest. Die feudale Gesellschaftsordnung begann sich erst nach dem Sieg über die Ungarn durchzusetzen. Der Feudalisierungsprozeß war im großen und ganzen im 11. Jahrhundert abgeschlossen. Die ursprünglich hier entstandene große Grundherrschaft im Ljubljanaer Becken mit der Ljubljanaer Burg als Mittelpunkt stand im Besitz der Spanheimer. Nach Aussterben dieses Geschlechts (1269) zerfiel der Besitz dieser Grundherrschaft schnell, und es entstanden zahlreiche kleinere Grundherrschaften mit über einzelne Dörfer weit zerstreuten Untertanen. Im Raum Ig waren am Ende des Mittelalters die größten Grundherrschaften Iški turn (später Trnek) mit Grundbesitz in den Dörfern Studenec, Iška vas, Iška Loka, Kremenica, Kot, Sarsko, Staje und Gornji Ig, Ig (Sonnegg mit Landbesitz in Ig, Iška vas, Iška Loka, Kot, Sarsko, Gornji Ig und Staje) sowie der Grundbesitz der Auersperger (in Studenec, Iška vas, Vrbljene und Strahomer, aber auch in Iška Loka, Kot, Kremenica und Sarsko).

Der Grundbesitz aller dieser Grundherrschaften war weitgehend zerstreut. Die Einheit des Untertanen-Grundbesitzes stellte eine Hube dar, die auf bestimmte Zeit an den Bauern verpachtet wurde (Miethube). Bis Ende des Mittelalters wurden Huben selten in Halbhuben geteilt, die Zahl der Keuschen bzw. Hofstätten war gering. Ödhöfe gab es auch wenige. Die Untertanen lösten den Zins für die Huben meistens in Geld ab. Dennoch gab es es auch Huben, welche die Pacht in Form von Naturalabgaben an den Grundherrn entrichteten (Weizen, Hirse, Hafer, Schafe samt Lämmern). Alle Huben brachten nur geringe Abgaben ein. Fronarbeit existierte kaum, die Untertanen wurden dagegen oft zum Säumen für den Herrn verpflichtet. Außerdem entrichteten die Untertanen Waldzins, belastet wurden sie aber auch durch den Zehnten.

Die Pflichten und Lasten lagen drückend auf den Untertanen von Ig. Um sie tragen zu können, gingen sie einem nichtagrarischen Nebenerwerb nach. Sie waren wichtiges Glied im Warenverkehr auf den Land- und Wasserwegen des Ljubljanaer Moors (Säumer und Schiffer). Sie beteiligten sich auch am Bauernhandel (Geyhandel), vor allem mit Ljubljana und den istrischen Küstenstädten (Tauschhandel: Getreide gegen Salz und Wein). Sie nutzten aber auch den Waldreichtum des Gebietes. Sie erzeugten Brenn- und Bauholz sowie Holzkohle und verkauften sie.

Sonja Anžič

UBOŽNI INSTITUT V LJUBLJANI

Skrbi za revne in pomoči potrebne lahko sledimo v vsem obdobju človeškega obstoja. Kazala se je v različnih oblikah, nudili pa so jo z različnimi nameni. Pomembno vlogo v tem razvoju je odigrala Cerkev s svojo karitativno dejavnostjo.

Novo dobo na področju avstrijskega javnega skrbstva so pomenile jožefinske reforme.[1] V sklop teh reform je spadalo med drugim tudi ustanavljanje župnijskih ubožnih institutov, imenovanih tudi jožefinski župnijski ubožni instituti. Do leta 1787 so bili ustanovljeni v skoraj vseh deželah monarhije. Za zgled jim je bil ubožni institut, ki ga je osnoval grof Johann Nepomuk Buquoy leta 1779 na svojem južnočeškem posestvu Gratzen.[2]

Proti koncu 18. stoletja so tudi v Ljubljani ustanovili župnijske ubožne institute, ki so delovali v sodelovanju z občinskim svetom preko komisije za reveže.[3] Župniki so enkrat mesečno pošiljali na magistrat poročila o finančnem stanju posameznega instituta. V teh poročilih so navedli število ubožcev in višino ubožne podpore, ki jo je posameznik prejel v preteklem mesecu. Glavni vir prihodkov za ubožno podporo v ljubljanskih župnijah so bile "pušice" oziroma darovanja pri cerkvenih obredih, obligacije, subskripcije ter prostovoljni darovi. Glede prihodkov je bilo določeno, da župnijski ubožni instituti od leta 1786 dalje niso smeli, če so pridobili volilo ali darilo v gotovini ali obligacijah v znesku 500 goldinarjev in več, tega denarja razdeliti med podpirance, ampak so ga morali naložiti, da se je oplajal.[4] Pred letom 1788 so volila, ki so bila namenjena za uboge, delili, tako da je pol tega denarja prešlo na invalidni fond. V letu 1788 pa je bilo predpisano, da se volila, ki so izrecno namenjena ubožnim institutom, ne delijo in jih v celoti prevzame ubožni institut.[5] Župnijski ubožni instituti so si med seboj tudi pomagali. Tako so župnije, ki so imele večje prihodke, oddale denar drugim. Leta 1799 je v mesecu novembru župnija sv. Nikolaja podarila 36 goldinarjev župniji sv. Petra v predmestju.[6] Očitno so župnijski ubožni instituti na začetku svojega delovanja dobro opravljali svoje naloge, saj je francoski oficir leta 1800 v svojih pismih, ko je opisoval Ljubljano, med drugim omenil, da se more za dokaz dobrih razmer v Ljubljani šteti že dejstvo, da je v mestu malo beračev in nobenih slabo oblečenih ali celo v krpe odetih ljudi.[7] Stanje se je sicer nekoliko spremenilo čez dobrih deset let, ko je leta 1813 ljubljanski župan (maire) baron Anton Codelli izdal proglas o odpravi javnega beračenja v Ljubljani, češ da le-to redi samo lenuhe, resnično potrebne pa spravlja ob sredstva življenja, in pozval župnike ljubljanskih župnij, naj skupaj s komisijo za reveže pri občinskem svetu popišejo vse reveže.[8]

V letu 1820 so izvršili reorganizacijo zgoraj omenjenih institutov. Z razglasom cesarsko-kraljevega ilirskega gubernija z dne 24. januarja 1820 so v Ljubljani vzpostavili centralno ustanovo za reveže, imenovano **ubožni institut** (Armeninstitut).[9] Namen instituta je bil, da pomaga revežem (ljudem, ki so že obubožali) in da skrbi za preprečevnje vzrokov, ki vodijo v revščino.

Vodstvo instituta, ki se je imenovalo *komisija*, je začelo delovati 1. februarja 1820. Sestavljali so ga: člani komisije, katerih je bilo štirinajst in so bili pretežno trgovci ali pomembnejši ljudje iz Ljubljane, potem župniki vseh petih ljubljanskih župnij (sv. Nikolaja, sv. Jakoba, Marijinega oznanenja, sv. Petra in Trnovega) ter

---

1 Hannes Stekl, Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671 - 1920, Wien 1978, str. 35.

2 Prav tam.

3 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Rokopisni elaborati, Vladislav Fabjančič: Ljubljanski sodniki in župani, 3. knjiga, str. 847.

4 ZAL, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 46, fol.16 (okrožnica okrožnega urada z dne 30. maja 1786).

5 ZAL, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 46, fol. 673 (okrožnica notranjeavstrijskega gubernija z dne 27. decembra 1788).

6 ZAL, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 65, fol. 800-801.

7 ZAL, Rokopisni elaborati, Vladislav Fabjančič: Ljubljanski sodniki in župani, 3. knjiga, str. 783.

8 ZAL, Rokopisni elaborati, Vladislav Fabjančič: Ljubljanski sodniki in župani, 3. knjiga, str. 847.

9 ZAL, Mesto Ljubljana, institut za mestne reveže, a.e. 32.

zapisnikar, računovodja in računski revident. Komisiji je sprva predsedoval Avguštin Gruber (doktor teologije, cesarsko-kraljevi dvorni svetnik in ljubljanski škof), po njegovi smrti v letu 1824 pa je predsedovanje prevzel takratni ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf. Število in dnevi sej komisije niso bili določeni. Prednostna vsebina sej je bil pregled mesečnih zaključnih poročil. Vodstvo vseh poslov ustanove je pripadalo gospodu škofu kot predsedniku komisije. Zapisnike sej je pisal zapisnikar.

V okviru instituta so bili imenovani tudi **"ubožni očetje"**. Ti so delovali na točno določenem teritorialnem območju in so bili nekakšen vezni člen med komisijo in ubogimi. Članom komisije, pristojnim za njihovo okrožje, so oddajali naznanila o revežih, poročila o finančnem stanju, vršili delitev denarja ubogim ter dajali predloge za višino podpornih deležev.

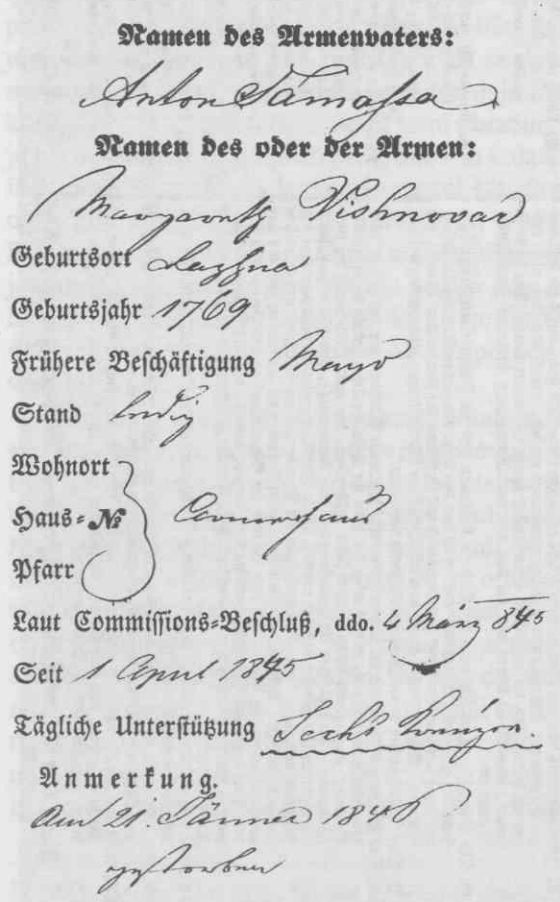
Namen des Armenvaters:

Anton Tamassa

Namen des oder der Armen:

Margareth Pichnovar

Geburtsort Lessna

Geburtsjahr 1769

Frühere Beschäftigung Mayd

Stand ledig

Wohnort

Haus-№

Pfarr

Laut Commissions-Beschluß, ddo. 4 März 845

Seit 1 April 1845

Tägliche Unterstützung Sechs Kreuzer

Anmerkung.

Am 21. Jänner 1846 gestorben

Euere k. k. Majestät!

Dem [illegible]

Teritorialno področje, delovanja ubožnega instituta je bilo mesto s predmestji, razdeljeno na devet okrajev. Za vsak okraj je bil določen en član komisije in določeno število ubožnih očetov (glede na število hiš v okraju, in sicer približno eden na trideset hiš). Tako je prvi okraj obsegal hiše v samem mestu od hišne številke 1 do 125, drugi okraj od hišne številke 126 do 218, tretji okraj od hišne številke 219 do 314, četrti okraj je obsegal predmestje sv. Petra, peti okraj Kapucinsko predmestje in Gradišče, šesti okraj Poljansko predmestje, sedmi okraj Karlovško predmestje in Kurjo vas, osmi okraj Trnovo in deveti okraj Krakovsko predmestje.

Haus-Ordnung

für die Versorgungs-Anstalt der Instituts-Armen zu Laibach in der Carlstädter Vorstadt Nr. 4 und 5.

1. Das Armenhaus wird von Georgi bis Michaeli Abends um 8 Uhr, von Michaeli bis Georgi um 7 Uhr geschlossen werden. Jedermann ist verbunden, diese Zeit genau einzuhalten, weil den später Erscheinenden unter keinem Vorwande die Thüre mehr geöffnet werden darf.
2. Ordnung, Eintracht und Ruhe sind die ersten und wesentlichen Bedingungen, welche die Armen-Instituts-Commission von den in diesem Armenhause Unterbrachten fordert.
3. Es wird sich daher jedermann still und verträglich unter sich, gegen die Vorgesetzten aber mit Anstand und Gehorsam zu betragen haben.
4. Jene häuslichen Arbeiten, welche von der Verwaltung den hiezu aufgerufenen Männern oder Weibern zugewiesen werden, sind mit Bereitwilligkeit und ohne Widerrede zu verrichten.
5. Eben so wird jedem zur Pflicht gemacht, bei einem eintretenden Krankheitsfalle seines Nebengenossen, demselben nach Kräften beizustehen und ihm alle mögliche Hülfsleistung mit Freundlichkeit und gutem Willen angedeihen zu lassen.
6. Bei der Vertheilung des Brennholzes auf einen oder mehrere Tage muß von jedermann angesagt werden, ob das letztvorabreichte auch ganz verbraucht sey, damit kein Holz in den Küchen liegen bleibe, und sodann auf einmahl durch häufiges und unnöthiges Waschen verbraucht werde. Ueberhaupt ist das viele Waschen der Wäsche in den Küchen und das Trocknen derselben in den Zimmern streng untersagt.
7. Jedesmahl muß von den, die in einer Küche zu kochen eingetheilt sind, dieses zur bestimmten Stunde mit Ordnung und Ruhe vorgenommen werden, damit das Holz nicht vergeblich brenne und die möglichste Sparsamkeit damit beobachtet werde. Die Asche ist fleißig zusammen zu kehren und an das von der Verwaltung benannte Individuum abzuführen.
8. Die Reinhaltung der Zimmer, der Küchen, Kammern und der Zimmereinrichtungsstücke, dann der Stiegen, Gänge und Höfe muß von den hiezu tauglichen Bewohnern fleißig, und zwar das Auskehren der Zimmer täglich mit Oeffnung der Fenster und Thüren, der Stiegen, Gänge und des Hofes aber alle Samstage Nachmittags vorgenommen werden.
9. Das Tabakrauchen in den Zimmern ist streng verbothen.
10. Der Portier, oder der von der Verwaltung dafür bestimmte Stellvertreter hat täglich alles Vorgefallene anzuzeigen, und es möge sich jeder die durch die Uebertretung dieser Haus-Ordnung zugezogenen üblen Folgen selbst zuschreiben, die nach Erforderniß der Umstände auch in der sogleichen Ausschließung aus dem Armenhause, und in der Entziehung der täglichen Geldportion bestehen werden. Diese Bestrafung wird insbesondere ohne alle Nachsicht diejenigen treffen, die dem Laster der Trunkenheit ergeben sind, und in diesem Zustande betroffen werden, und sie sollen, wenn sie auch noch zur rechten Zeit ins Armenhaus gekommen wären, mit dem Verluste der Armen-Portion und Verweisung aus dem Versorgungshause bestraft werden, weil es nicht angeht, daß das Armen-Institut, welches die Nothdürftigen zu unterstützen hat, Unwürdige dieser Art in seiner Versorgung behalte.
11. Aus dem gleichen Grunde ist auch das lästige Betteln in den Häusern und Gewölben allen hier Unterbrachten untersagt.
12. Schließlich sind die im Hause veranstalteten wöchentlichen Gebethstunden genau abzuhalten, und Niemand darf sich denselben ohne wichtigen Grund entziehen.
13. Auch sind alle, welche nicht bettliegerig oder kränklich sind, verpflichtet, täglich früh in die Kirche zu gehen, und auch für alle Wohlthäter dieser Stadt zu bethen, welche sie mit Lebensunterhalt und Wohnung versorgen.

Von der Armenhaus-Inspection. Laibach am 24. November 1835.

HISHNI RED

sa ubóshnizo v' Ljubljani na Karlovſhki zésti Nr. 4 ino 5.

1. Ubóshniza ſe bo od ſ. Jurja do ſ. Michaela svezhér ob oſmih, od ſ. Michaela do ſ. Jurja ob ſedmih sapirala. Vſak mora ob tem zhaſu domá biti, kdor posneje domú pride ſe mú po nobenim isgovoru ne ſmejo vrata odpreti.
2. Red edinoſt in mir je pervo in poglavitno, kar hozhe ubosih oſkerbniſhtvo od moſhkih ali shenſkih, ki jih v' to hiſho vsame.
3. Torej naj bodo vſi v' miru in ſpravi med ſeboj, prednikam pa naj ſkashejo ſpodobno zhaſt in pokórſhino.
4. Hiſhne dela, ki jih oſkerbniſhtvo ukashe mózhkim ali shenſkim v' téj hiſhi, morajo s' voljo in hres godernjanja ſtoriti.
5. Ravno tákó je vſak dolshan ſvojimu drusheju ali tovarſhu, kedar sboli, po ſvoji mózhi poſtrézhi in mu, kolikor le more, s' voljo in ljubesnijo pomagati.
6. Kedar ſe drevà sa en dan ali vezh dni delé, mora vſakteri povédati, ali ſo drevà, ki jih je bil sadnjizh dobil, she vſe póshgane, de nizh derv po kuhinjah ne oſtaja, in ſe potlej ſ' pogoſtnim in nepotrébnim pranjem na enkrat ne potratijo. Sploh je oſtro prepovedano po kuhinjah pogoſto prati, in perilo po ſtanizah ali zimrih ſuſhiti.
7. Vſelej morajo, kteri v' eni kuhinji ſkupej kuhajo to ob odlozheni uri sverſtama in v' miru ſtoriti, de ſe drevà po nepotrebno ne shgó, in kolikor je mogózhe, várujejo. Pepel naj pridno ſpravljajo in oddajo tiſtimu, kteriga bo oſkerbniſhtvo imenovalo.
8. Stanize ali zimri, kuhinje, kamre in vſe orodje po ſtanizah ali zimrih, poſtavlm mise, ſtóli i. t. d. potlej ſhtenge, moſtovshe in dvore morajo prehivavzi ſami, kolikor jih je sa to, pridno zhéditi; in ſizèr ſtanize ali zimre naj vſak dan pometejo, in per pometanji duri in okna odpró, ſhtenge, moſtovshe in dvore naj le vſiko ſaboto popoldne lepo ozhédijo.
9. Tabak po ſtanizah ali zimrih piti je oſtro prepovedano.
10. Vratar ali njegov od oſkerbniſhtva poſtavljeni naméſtnik ima dolshnoſt vſak dan, kar ſe je sgodilo na snanje dati, in hude naſtopke, kteri koga po preſtopi tega hiſhniga réda sadenejo, naj ſlehern ſam ſebi perpiſhe, tak ſe bo po potrébi okoliſhin tudi prezej is ubóshnize djal, in ne bo vezh vſakdanjih krajzerjev dobival. Ta ſhtrafenga bo hres persanal hanja poſebno tiſte sadéla, kteri bi ſe pijanzhevanju vdali in bi ſe v' pijanoſti naſhli, taki bodo, ko bi bili tudi ſhe o pravim zhaſu domú v' uboshnizo priſhli, vſakdanje krajzerje sgubili, in is uboshnize pahnjeni, ker ſe ne ſpodobi, de bi ubosih oſkerbniſhtvo ſkerb sa take nevrédne imélo.
11. Ravno ſató je tudi vſim, ki ſo v' tej hiſhi oſkerbljeni, nadleshno berázhenje po hiſhah in ſhtazunah prepovedano.
12. Sadnjizh ſe je ur, ki ſo v' tej hiſhi ſkos téden sa molitev odkasane na tanko dershati, in nobeden ſe jim hres veliziga sadershka ne ſme odteqniti.
13. Tudi ſo vſi, kteri niſo hudo bolni ali selò bolehni, dolshni vſak dan sjutrej v' zérkev iti, in tudi sa vſe dobrotnike tega méſta moliti, kteri jih s' shiveshem in prebivaliſhem oſkerbé.

Od Ogledniſhtva uboshnize v' Ljubljani 24. Liſtognoja 1835.

Finančni vir dohodkov ob začetku delovanja instituta je bil predvsem kapital v obligacijah, subskripcije in pušice. Kasneje so se jim pridružili tudi prispevki od prodanih vstopnic za gledališke predstave, prispevki od prodaje novoletnih voščilnic in čestitk ob raznih praznikih, od tombole, deleži pri zapuščinah umrlih (predvsem pri duhovnikih), razni prostovoljni darovi ter ustanove (Stiftungen), ki so jih ustanavljali posamezniki in so bile včasih splošne in namenjene vsem ubogim, včasih pa je bilo točno določeno, kateri ubogi lahko pridobijo določeno ustanovo. V tridesetih letih samostojnega delovanja instituta se je pri njem zvrstilo 21 različnih ustanov. Najbolj opazna med temi ustanovami je bila Salvayeva ustanova za obubožano plemstvo. Sledimo ji od leta 1835 pa do leta 1850.[10]

Ob začetku delovanja je institut razpolagal s 100 nadarbinami s po 7 krajcarjev dnevno, od katerih je bilo 80 določenih za tamkajšnje (ljubljanske) ubožce in 20 za t.i. hospitalske ubožce, predvsem za idrijske rudarje. Kar se tiče računovodskih poslov, je bilo določeno, da se delajo mesečni obračuni, s katerimi se seznanjajo člani komisije. Ob koncu leta je sledil letni obračun, ki je bil sestavljen iz skupnih prihodkov in izdatkov instituta preko celega leta in je moral biti javno objavljen ter predložen tudi okrožnemu uradu.[11] Pri javnih objavah letnih finančnih obračunov se je predsednik instituta v uvodu vsako leto zahvalil za darove in podporo, ki jo je institut dobival med letom in se vedno tudi priporočil za vnaprej.

Kdo je bil upravičen do podpore? Vsak, ki si s svojim delom ni mogel zagotoviti osnovnih potreb za življenje in je vsaj deset let stalno prebival na območju mestne občine ljubljanske. Med prosilci je bilo največ starejših ljudi. V primerih, ko so starši dobivali podporo za otroke, je bilo določeno, da jo dobivajo toliko časa, dokler otroci ne morejo zaslužiti, pri čemer so poudarili, da je treba gledati predvsem na to, da otroci redno obiskujejo šolo in krščanski nauk in da se ne vzgojijo v brezdelneže in berače. Po dopolnjenem dvanajstem letu, ko so otroci izstopili iz šole, starši za svoje otroke niso bili več upravičeni do podpore in komisija instituta je poskrbela, da se je mladenič kot vajenec preskrbel pri "poštenem" rokodelcu.

Vsak, ki je želel podporo od instituta, je moral najprej oddati prošnjo za podporo. Lahko jo je napisal sam ali pa kdo drug in se je prosilec samo podpisal. Prošnjo so lahko oddali na magistratu, ubožnemu očetu ali župniku. Te prošnje so bile zelo različne.[12] Za vsakega prosilca pomoči je ubožni oče izpolnil naznanilno polo. V naznanilno polo je vpisal prosilčeve osebne podatke: ime, priimek, rojstni kraj, starši, starost, prejšnje bivališče, čas bivanja v Ljubljani, stan, število otrok, poklic, oziroma zadnje obiskovanje šole, dotedanje delo oziroma zaslužek, telesno stanje, opravilo ali delo, za katerega je še primeren. Tem podatkom je sledilo mnenje ubožnega očeta, pod katerega je prosilec glede na svoje bivališče spadal, nadalje mnenje župnika in na koncu mnenje člana komisije in komisijski sklep, na podlagi katerega se je potem izplačevala podpora ali kako drugače postopalo s prosilcem.[13]

Delitev podpornih deležev so izvajali ubožni očetje ali pa od njih za to delo določeni kaplani, v župniščih (kasneje v ubožnici) ob določenih dnevih (sprva v ponedeljkih) in ob določeni uri. Vsak ubog je moral priti osebno po podporni delež, samo v primeru bolezni je lahko prevzel denar prosilčev pooblaščenec, seveda na podlagi pooblastila in potrdila.[14] Kasneje so uvedli ubožne knjižice, v katerih so bili naslednji podatki: ime ubožnega očeta ter podatki o podpirancu (ime, rojstni kraj, rojstno leto, prejšnja zaposlitev, stan, bivališče, župnija, datum komisijskega sklepa o podpori, dnevna podpora in opombe). V knjižici je bil tudi zaznamek glede delitve de-

---

10 ZAL, Mesto Ljubljana, institut za mestne revеže, a.e. 265.

11 Ti letni obračuni finančnega poslovanja instituta so ohranjeni za vsa leta samostojnega delovanja instituta (1820-1857) in se nahajajo v ZAL-u, v okviru fonda: Mesto Ljubljana, institut za mestne revеže pod klasifikacijskim znakom CO.

12 V letu 1844 je cesar Ferdinand obiskal Ljubljano in podaril vsoto 2000 gold., namenjeno revežem. Ob tej priliki je prosilka za ubožno podporo Katharina Jakob (rabljeva vdova) napisala prošnjo v verzih: Euere k.k. Majestät! Dein holder Blick - O, guter Kaiser Ferdinand! - Verspricht mir alle Güte, - Darum wage ich mit Zufersicht - Als eine arme alte Witwe - An dich die erste Bitte: - Um eine kleine Unterstützungsgabe, - Von deiner reichen Kaiserhabe, - Was dir der Herr der Welten - Wolle Tausendfach vergelten. - Und trift mein Wunsch aus Dankbarkeit - Mit Gottes willen überein; - So sollst du lange lang regieren - Und stets gesund und glücklich seyn. (ZAL, Mesto Ljubljana, institut za mestne revеže, a.e. 412).

13 Primerjaj: ZAL, Mesto Ljubljana, institut za mestne revеže, a.e. 52.

14 ZAL, Mesto Ljubljana, institut za mestne revеže, a.e. 32.

narja v nemškem in slovenskem jeziku, ki se je glasil: "Uboshni dnar se deli v uboshnizi osmiga in triindvajsetiga vsakiga mesza, to je: sa pervo polovizo mesza se deli osmiga, sa drugo polovizo mesza pa triindvajsetiga. Kadar te dve dni kaka nedelja, ali kak prasnik sadene, se deli dnar pred ta dan. Kadar obdarovanz umerje, se morajo bukvize ozhetu ubogih nazaj poslati."[15]

Ustanovitev ubožne hiše ali ubožnice v Ljubljani je pomenila veliko pridobitev za institut. V letu 1832 je magistrat provincialnega glavnega mesta Ljubljane podpisal najemno pogodbo z gospodom Francem Tschernitschem o najemu hiše št. 4 v Karlovškem predmestju.[16] Hišo so najeli z namenom, da jo ubožni institut uporablja za ubožnico. V pritličju je imela štiri sobe, dve kuhinji, veliko klet, shrambo; v prvem nadstropju sedem sob, štiri kuhinje, tri shrambe; v drugem nadstropju podobno in na podstrešju še eno veliko sobo. Prvo najemno pogodbo so sklenili za deset let z letno najemnino 420 goldinarjev, ki so jo plačevali iz mestne blagajne, tako da je bil ubožni institut najemnine prost. Skoraj istočasno je magistrat od istega lastnika najel tudi hišo št. 5 v Karlovškem predmestju, prav tako za ubožnico. 2. januarja 1833. leta je v ubožni hiši našlo svoj drugi dom že 42 mestnih revežev (11 moških in 31 žensk).[17] V ubožnici je veljal hišni red, ki je določal, da se vrata ubožnice poleti zapirajo ob osmih, pozimi ob sedmih, ubogi v hiši morajo živeti v miru in edinosti, si pomagati med seboj in sami opravljati določena hišna dela. Prepovedano jim je bilo beračenje po hišah in trgovinah. Če le niso bili hudo bolni, so morali iti vsak dan zjutraj v cerkev in tam moliti za vse dobrotnike mesta, ki jih oskrbujejo z živežem in prebivališčem.[18]

V Ljubljani je ubožni institut imel veliko in dokaj pomembno vlogo pri reševanju socialnega vprašanja tamkajšnjih prebivalcev. Sodeloval je z drugimi ustanovami, ki so pač v tistem času veljale za dobrodelne (meščanskim hospitalom, prisilno delavnico, blaznico, najdenišnico, otroškim zavetiščem). Po letu 1850 oziroma 1860 je vedno več poslov ubožnega instituta v Ljubljani začela prevzemati mestna občina ljubljanska s svojimi uradi. Nova občinska zakonodaja je namreč skrb za reveže nalagala občini. Samostojno poslovanje instituta je bilo ukinjeno. Zakon z dne 28. avgusta 1883. leta je precej podrobno določal kakšne so dolžnosti občine do njenih ubožcev.[19]

ZUSAMMENFASSUNG

Das Armeninstitut in Ljubljana

Bei der Erforschung der Sozialgeschichte trifft man auf Einrichtungen der sozialen Fürsorge. Dabei handelt es sich um die Sorge für Arme und Bedürftige, wie sie in jeder Epoche der menschlichen Existenz gegenwärtig war. Der Beitrag handelt von Entstehung und Tätigkeit des sog. Armeninstituts in Ljubljana (Laibach).

Ein neuer Zeitabschnitt im Bereich der österreichischen öffentlichen Fürsorge wurde durch die josephinischen Reformen eingeleitet. Dazu gehörte auch die Gründung der Pfarrarmeninstitute. Diese entstanden nach dem Vorbild des 1799 von Graf Johann Nepomuk Buquoy gegründeten Armeninstituts. Auch in Ljubljana wurden gegen Ende des 18. Jahrhunderts Pfarrarmeninstitute gegründet, die über die Armenkommission mit dem Gemeinderat zusammenarbeiteten. Die Haupteinnahmequelle dieser Institute waren Opfergeld, Obligationen, Subskriptionen sowie Spenden.

Im Jahre 1820 wurde eine Reorganisation der Institute durchgeführt, und durch die Verkündung des Illyrischen Guberniums kam es am 24. Januar 1820 zur Gründung einer zentralen Einrichtung für Arme, genannt Armeninstitut. Die Leitung des Instituts, die sich Kommission nannte, war aus Kommissionsmitgliedern (14), Pfarrern aller fünf Ljubljaner Pfarren, einem Rechnungsführer und einem Rechnungsrevidenten zusammengesetzt. Vorsitzender der Kommission war der jedesmalige Bischof. Im Rahmen des Instituts wurden auch sog. Armenväter als Bindeglieder zwischen der Kommission und den Armen ernannt. Der Wirkungsbereich des Instituts war die Stadt mit ihren Vorstädten, in neun Bezirke eingeteilt. Für jeden Bezirk wurde ein Kommissionsmitglied beauftragt und eine bestimmte Zahl von Armenvätern bestimmt. Einnahmequelle waren Obligationen, Subskriptionen, Geldopfer, Beiträge von verkaften Theaterkarten, Beiträge von verkauften Neujahrskarten und Glückwunschkarten bei verschiedenen Feiern, Beiträge von Tombolaspielen, Anteile bei Hinterlassenschaften, verschiedene Spenden sowie

15 Prav tam, a.e. 444.
16 ZAL, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 267, fol .629-630.
17 Prav tam, fol. 663-664.
18 Prav tam, fol. 782.
19 Glede tega zakona primerjaj: Žarko Lazarevič: Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje, Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 35, 1987, št. 1-2, str. 38.

Stiftungen. Die Jahresabrechnung von Einnahmen und Ausgaben des Instituts wurde jedes Jahr öffentlich bekanntgegeben.

Zu einer Armenunterstützung war derjenige berechtigt, der durch seine Arbeit sein Lebensminimum nicht erreichte und mindestens zehn Jahre im Gebiet der Stadtgemeinde Ljubljana wohnhaft war. Der Antragsteller mußte zuerst auf dem Magistrat, bei einem Armenvater oder einem Pfarrer ein Gesuch einreichen. Der Armenvater füllte dann den "Auskunfts-Bogen" für jeden Antragsteller aus. In den Bogen wurden Personaldaten des Antragstellers eingetragen, die Meinung des zuständigen Armenvaters, ferner die Meinung des Pfarrers, die Meinung des Kommissionsmitglieds und der Kommissionsbeschluß. Die Unterstützungsgelder wurden von Armenvätern an die Armen verteilt, zunächst geschah das in den Pfarrhäusern, später im Armenhaus an genau festgesetzten Tagen.

Eine große Errungenschaft für das Institut bedeutete die Einrichtung des Armenhauses im Jahre 1832 in Ljubljana. Zu diesem Zweck wurde vom Magistrat das Haus in der Karlstädter Vorstadt Nr. 4 und 5 gemietet. Bereits 1833 fanden 42 Stadtarme dort ihr zweites Heim. Das Armenhaus hatte eine Hausordnung, an die sich die Bewohner zu halten hatten.

Es arbeitete auch mit anderen Wohltätigkeitsorganisationen in Ljubljana zusammen. Nach 1850 bzw. 1860 begann die Ljubljanaer Stadtgemeinde mit ihren Ämtern zunehmend die Aufgaben des Instituts zu übernehmen. Damit hörte auch die selbständige Tätigkeit des Instituts auf. Durch das Gesetz vom 28. August 1883 ging die Armensorge zur Gänze in die Kompetenz der Gemeinden über.

Boris Radosavljevič

KRVAVI KONEC OBRENOVIĆEV

Majski prevrat l. 1903 v Beogradu in odmevi nanj v sodobnem slovenskem časopisju

Kadar v sodobnem časopisju (tujem in domačem) beremo o dogajanju v Srbiji v XIX. in v začetku XX. stoletja, se človek ne more izogniti vtisu, da je zgodovina tega naroda zgolj zgodovina vojn, zahrbtnega boja dveh dinastij (bivših pastirjev in trgovcev z živino - to se je dalo prebrati kdaj pa kdaj tudi v *Slovencu*) za oblast, državnih prevratov, dvornih škandalov, nad katerimi se je naslajala cela Evropa, nenehnih spreminjanj ustav in neustavnih razmer. Skratka, gre za zgodovino tudi za balkanske razmere precej nemirnega naroda. Precej podobno so razmere v omenjenem obdobju opisane tudi v literaturi.

Konec nekega bivanja ali zaključek nekega procesa ponavadi pomeni (ali pa omogoči) hkrati nastanek novega. Tako je tudi z dogajanjem, ki ga obdelujemo v pričujočem sestavku. Pomenilo je konec dinastije Obrenovićev in hkrati vrnitev dinastije Karađorđevićev na srbski prestol. Majski prevrat je usodno vplival na nadaljnje dogajanje, najprej seveda v sami Srbiji, potem tudi v njeni soseščini, sprva ožji (balkanske vojne), in končno v Evropi (I. svetovna vojna). Še posebej usodni vpliv je to dogajanje pozneje imelo tudi na ostale južnoslovanske narode. Tudi to je eden izmed razlogov za sam izbor teme pričujočega sestavka.

Sama vest o uboju poslednjega Obrenovića je izzvala različne odmeve v Evropi. Na evropskih dvorih so jo sprejeli s strahom in ogorčenjem, čeprav za uradne kroge (vsaj nekaterih držav - npr. Avstro-Ogrske in Rusije) ni pomenila prevelikega presenečenja. Tudi v očeh evropskega javnega mnenja srbski dvor ni nikoli posebno dobro kotiral, sta pa zadnja Obrenovića zato izdatno polnila strani "rumenega" tiska, kot bi danes temu rekli. Zato je ob tej novici (razen v Angliji, ki je glede tega poseben primer) javno mnenje ostalo precej neprizadeto. Stvari so se seveda rahlo spremenile, ko so na dan začele prihajati vse pikantnosti o izvedbi tega uboja. Le-te so namreč presegale tudi vzdržljivost želodca povprečnega bralca še tako pogrošnega časopisa. Te zadeve so tisti, ki so srbske razmere bolje poznali, jemali bolj "naravno" in jih šteti za neizogiben rezultat razmer. S tem v zvezi bomo pozneje videli tudi zanimiva stališča v slovenskem časopisju. Da so bili krvavi dogodki v Beogradu imenitna kost za glodanje, priča tudi dejstvo, da je v Srbijo nemudoma prihitelo okoli 200 dopisnikov raznih evropskih listov. Razgreto ozračje, ki so ga tudi sami pomagali ustvarjati, se je začelo počasi ohlajati, ko so ugotovili, da v Beogradu vlada red in mir in da uboj sam nima prav nobene povezave z dogodki v Makedoniji. Na balkanske vojne je bilo pač potrebno še malo počakati.

Ker je nova oblast v Beogradu uspela po prevratu v državi ohraniti red in mir, sta diplomaciji Rusije in Avstro-Ogrske, dveh najbolj zainteresiranih držav za položaj na tem delu Balkana, prevzeli prvo fazo akcije glede priznanja novega režima. Seveda ju je pri tem vodila predvsem želja po ohranitvi svojih, že pod prejšnjim režimom pridobljenih pozicij. Tako sta vladi obeh avtokratskih monarhij (s tovrstnim poudarkom na Rusiji) bili pripravljeni gledati na uboj srbskega kralja kot na notranjo zadevo Srbije, v katero se ne mislita vmešavati. Sta pa zato težili k temu, da se oblast začasne vlade čim prej konča z izvolitvijo Petra Karađorđevića. Razen že omenjenih dveh držav je največ zanimanja za srbsko nasilno menjavo na prestolu kazala Anglija. Samega angleškega kralja je dogodek precej pretresel, še posebej zgražanja vredno pa je zanj bilo to, da so brutalni umor zagrešili častniki, ki so kralju prisegli zvestobo in bi ga pravzaprav morali pred takšnimi stvarmi varovati. Tudi angleški diplomati v svojih poročilih o tem dogodku niso nič kaj preveč ovinkarili. Za samo dejanje so odkrito uporabljali besedo *mesarjenje*. Anglija je še pred prihodom novega kralja v Beograd odpoklicala svojega beograjskega poslanca.

Na tem mestu bi se pravzaprav vrnili k spremljanju beograjskih dogodkov na Slovenskem. Kot je razvidno že iz naslova pričujočega

sestavka, je bil avtorjev poglavitni namen raziskati odnos slovenske javnosti do majskega prevrata ter razmer v Srbiji neposredno pred njim in po njem. Gre torej za dogajanje v Srbiji leta 1903, za vedenje o njem ter odmevih in odnosu do tega dogajnja na Slovenskem. Ta odnos je v pomanjkanju ostalih virov lahko včasih dovolj transparenten tudi skozi dnevno časopisje, seveda z določenimi zadržki. V času, ki ga obravnavamo, so bili časniki pač osnovno sredstvo javnega obveščanja. Ostaja pa dejstvo, da sredstva javnega obveščanja zraven svoje poglavitne deklarirane funkcije (obveščanje javnosti) opravljajo tudi druge. Vemo namreč, da so hkrati tudi zelo pomembno sredstvo za ustvarjanje (ali usmerjanje) javnega mnenja. O določeni zadevi se da pisati tako ali drugače. V takratnem slovenskem prostoru sta odličen primer za to ***Slovenec*** in ***Slovenski Narod***. Vpliv določenega medija v javnosti pa je odvisen tudi od njegove razširjenosti znotraj določenega prostora. To je bilo potrebno upoštevati tudi pri izboru virov. Po teh kriterijih sta v ta izbor nujno prišla tudi zgoraj navedena časnika. Kot nekakšen geografski korektiv pa sta bila pritegnjena tudi časnika, od katerih je eden nekako "pokrival" slovenske zahodne oz. primorske pokrajine - to je bila ***Edinost*** (liberalno usmerjen list, ki je izhajal v Trstu), drugi pa vzhodne. Gre za ***Slovenskega Gospodarja*** (katoliško usmerjen) z njegovimi prilogami. Nekaj drobcev je bilo moč najti tudi v ostalih listih npr. v ***Naših zapiskih***. Prav tako so bili k uporabi pritegnjeni tudi nekateri srbski viri, če se je z njihovo pomočjo lahko potrdila ali ovrgla verodostojnost poročil v slovenskem časopisju.

9. januarja l. 1903 je v ***Slovenskem Narodu*** na prvi strani izšel članek, ki naravnost odlično ilustrira tudi siceršnji odnos tega časopisa do srbskih razmer in poročanja drugih (predvsem avstrijskih in nemških) časnikov o njih. Za ***Narod*** bi lahko rekli, da je bil odločen nasprotnik "nemškutarskih obrekovalcev", včasih pa celo neke vrste srbski "odvetnik". To velja v precejšnji meri tudi za druge slovenske liste, v tej smeri pa je še posebej izstopala npr. ***Edinost***. Kot primer samo nekaj odlomkov iz tega članka: "Srbija je danes ona država, na katere račun se zabavajo evropski listi. Kadar namreč nima avstrijsko in nemško časopisje drugih senzacionalnih motivov, pa se loti Srbije v trdni veri, da si sme o njej še toliko neverjetnih stvari izmišljevati, najde se vedno dovolj ljudi, ki vse verjamejo. Dementi pridejo ali prepozno, ali jih pa to Srbiji sovražno časopisje sploh ne priobči. Potrebno je tedaj, da vsaj slovanski politiki sprejmejo vsako tako senzacionalno vest iz Srbije s potrebno rezervo..." Članek se nanaša na obisk grofa Lambsdorffa v Beogradu in na špekulacije, ki so jih ob tem obisku objavili v ***National Zeitung***[1].

V začetku marca l. 1903 se je pisalo o obletnici razglasitve Srbije za kraljevino,[2] pri čemer pa v poročilih o proslavi ob tej priložnosti niso pozabili zapisati, da se predstavniki skupščine slovesnosti v cerkvi, pa tudi poznejšega sprejema niso udeležili. To je lahko pomenilo samo eno - kralj šteje skupščino za že razpuščeno. O kraljevih "nesporazumih" s skupščino so poročali tudi prej. Tako je ***Slovenski Narod*** že v januarju pisal, da "parlamentarne razmere v Srbiji ... niso ugodne". To naj bi potrjevalo tudi dejstvo, "da se je državni proračun brez sklepa skupščine podaljšal do konca leta 1903". V ***Narodu*** niso pozabili dodati, da se podobno počne tudi v Avstriji s pomočjo paragrafa 14. Napovedovali so tudi možnost novih skupščinskih volitev v letu 1903.[3]

Ponovno so se začele pojavljati vesti, ki so potrjevale, da se v Srbiji resnično pripravlja nova sprememba ustave. Poglavitni namen te spremembe pa naj bi bil "razširitev prerogativov krone".[4] To je moralo nujno povzročiti odpor srbskih političnih strank in tako lahko že nekaj dni pozneje beremo tudi o odstopih nekaterih vladnih ministrov, kot reakcijo na kraljeve namere. Tako sta odstopila zunanji minister Sima Lozanić in prosvetni minister Luka Lazarević.[5]

Sami "spremembi" ustave je predhodil dogodek, ki je nedvomno še pospešil Aleksandrov konec. To so bile t. i. *marčevske* demonstracije. Tudi o tem imamo precej poročil. ***Slovenec*** o tem poroča takole: "Radi odredbe, ki jo je izdala beligradska policija, ki nalaga trgovskim pomočnikom, da morajo nositi službene knjižice, so hoteli isti v nedeljo (23. marca/5. aprila 1903 - op. B. R.) demonstrirati proti temu, kar pa jim je preprečilo orožništvo. Demonstrantom so se pridružili tudi visokošolci. Ob spopadih z orožniki je bilo ranjenih več oseb. Na večer so se demon-

1 Slovenski Narod, 9. januarja 1903, štev. 6.
2 Slovenec, 9. marca 1903, štev. 55; Slovenski Narod, 9. marca 1903, štev 55.
3 Slovenski Narod, 17. januarja 1903, štev. 13.
4 Slovenski Narod, 24. marca 1903, štev. 67.
5 Slovenec, 4. in 6. aprila 1903, štev. 76 in 77; Slovenski Narod, 6. aprila 1903, štev. 77; Edinost, 4. aprila 1903, štev. 76.

stracije ponovile in je došlo na ulice mesta tudi konjeništvo, ki je radi izzivalnega vedenja dijakov tudi streljalo. Število ranjenih še ni znano. Izkazalo se je, da sta ona dva eskadrona konjeništva prišla na prizorišče šele potem, ko so orožniki že razpršili demonstrante. Vojaki so vseskozi streljali le slepo, da so preprečili nadaljno nabiranje ljudij. O polu noči je vladal popoln mir po vsem mestu. Večina opozicijskih listov je bila zaplenjena radi poročila o zadnjih dogodkih. Eden ranjencev, neki trgovski knjigovodja, je umrl vsled dobljenih ran. Število ranjencev cenijo na 15-20 oseb. Demonstrantje so klicali: živela armada!, kar je dokaz, da so ti dogodki tudi v zvezi z zadnjo krizo. Pri uredništvih vladnih listov so pobili okna". ***Slovenski Narod*** poroča o petih mrtvih in šestnajstih ranjenih demonstrantih. ***Narodovi*** podatki se skoraj ujemajo s srbskimi uradnimi viri, obstaja le malenkostna razlika v številu ranjenih.[6]

Seveda si vsega tega kravala ne moremo zamisliti samo kot izraz nezadovoljstva in užaljenosti trgovskih pomočnikov, ker naj bi bile tudi zanje uvedene legitimacije, kot o tem piše ***Slovenec***. Vedeti je potrebno, da so bile izkaznice s fotografijo dotlej obvezne le za "prijateljice noči", služabnike in hišne pomočnike, kuharje in ribiče, se pravi poklice, ki niso ravno visoko kotirali na družbeni vrednostni lestvici. Konec leta 1902 je res prišlo do nekaterih sprememb, ki so se nanašale na to področje, vendar je še tik pred demonstracijami upravnik mesta Beograda Božidar Maršićanin pomočnikom zagotovil, da se nanje te odredbe ne nanašajo. Očitno to pomočnikov ni pomirilo in so demonstracije kljub prepovedi poskušali izvesti. Pri tem so jim še posebej izdatno pomagali dijaki in študentje, ki so "solidarnost" s trgovskimi pomočniki izkoristili tudi za proteste zoper načrtovani državni udar, o katerem so čivkali že vrabci na beograjskih strehah. To je bil verjetno tudi glavni razlog neredov, razviden tudi iz gesel, ki so jih vzklikali demonstrantje ("Živeo ustav!", "Dole s kraljem!", "Dole s kraljicom!" in "Živela republika!"). Poleg mrtvih in ranjenih so jo še najbolj skupila "režimska" uredništva glasil.

Dejstvo je, da je takoj po marčevskih demonstracijah Aleksander dejansko izvedel nov državni udar. Ta je naletel na močan odmev tudi v slovenskih časnikih.Tako se je zgodilo, da lahko npr. v isti številki ***Slovenca*** ali ***Slovenskega Naroda*** na začetnih straneh beremo še o neredih v Beogradu, na koncu lista (med brzojavkami) pa že tudi o Aleksandrovem državnem udaru. Malce nenavadno je, da se vsi slovenski listi kar nekako strinjajo v tem, da gre sicer resnično za novi Aleksandrov prevrat, vendar pa naj bi ga izzvali radikalci sami, ker se je pokazalo, "da je resničen svojedobni Milanov izrek, da se z radikalci ne da vladati". Tako piše ***Slovenec***. ***Slovenski Narod*** pa pravi o tem takole: "Ustavo leta 1901 so napravili radikalci, ki so bili takrat na krmilu. Seveda so si državne zakone tako prikrojili, da bi ostala njihova stranka za večne čase vladujoča. Ne le v senatu in državnem svetu so si zagotovili večino, temuč tudi svoje plače so si v ustavi uredili (o tem 84. člen - op. B. R.) ter sploh skrbeli za to, da bi jih ne bilo mogoče pregnati iz varnih pozicij. Tudi volilni red, tiskovni in društveni zakon so si prikrojili po radikalnem obrazcu". Bistvo samega dogajanja bi povzeli po ***Slovencu***, ki pravi, da je "serbski kralj Aleksander ... izdal včeraj (7. aprila oz. 25. marca po srbskem koledarju - op. B. R.) na srbski narod dve proklamaciji, s katerima razveljavlja sedanjo ustavo ter razpušča vsa zastopstva, obenem pa oktroira novo ustavo. Ta državni prevrat je pa prav posebne vrste. Ustava iz l. 1901 je razveljavljena za četrt ure, po preteku tega časa je pa zopet dobila prejšnjo veljavo, seveda s spremembami, ki so se kralju zdele potrebne. Kratko se da ta prememba takole označiti: Radikalnemu zmaju v Srbiji je kralj poruval nevarne zobe in po tej operaciji mu zopet podelil še nekaj ur življenja... Dotično odstavek kraljeve proklamacije slove: Iz navedenih razlogov suspendiram veljavnost ustave z dne 6. aprila 1901 za kratko dobo. Vso državno in vladno oblast sprejemam v svoje roke ter odrejam sledeče: Ukaz o imenovanju senatorjev ne velja, ugasnejo mandati državnih svetnikov. Narodna skupščina, ki je bila izvoljena za dobo 1901 do 1904 je razpuščena ter izvoljeni senatorji izgube svoje mandate. Veljavo izgube zakoni: tiskovni zakon iz l. 1882 z modifikacijami iz l. 1884 in 1892, občinski zakon iz l. 1866 z modifikacijami iz l. 1875 in 1878. V drugi proklamaciji uveljavlja kralj zopet ustavo iz l. 1901 senat in tajni volilni zistem torej še ostaneta, le senatorji oziroma poslanci bodo iznova imenovani oziroma voljeni... Kralj Aleksander je bil torej le dobrih pet minut samovladar. Toliko časa je potreboval, da je postrigel peruti radikalcem, ki so svojedobno onemogočili

[6] Slovenec, 7. aprila 1903, štev. 78; Slovenski Narod 6. in 7. aprila 1903, štev. 77 in 78; Edinost, 6. aprila 1903, štev. 77; Srpske Novine, 2. aprila 1903, štev. 74.

vsako neradikalno vlado. - Vse je sedaj odvisno od izida novih volitev, glede katerega doslej še ni mogoče reči, da bo v prilog vladi. Seveda bodo neradikalni svetniki vedeli, kaj je želja Aleksandrova... " Ta "dotični odstavek kraljeve proklamacije" je dokaj korektno povzet po srbskem uradnem listu.[7] ***Slovenski narod*** je ob tem svojim bralcem sporočil tudi to, da "s spremembo srbske ustave so na Ruskem jako nezadovoljni ter so zamerili kralju, da je baš v sedanjih zmedenih časih nastopil z novim razburljivim sredstvom".[8]

Glede na zgoraj navedeno bi bilo mogoče napačno sklepati, da je bil Aleksandrov "absolutizem" v slovenskih časnikih deležen podpore in razumevanja. Še posebej so obsojali perfidnost "novega" tiskovnega zakona. Ker je zahteval "sedaj uveljavljeni tiskovni zakon od vsakega lista 5.000 dinarjev kavcije, od urednikov pa 'dokaz sposobnosti' preneha vse polno tukajšnjih listov, v prvi vrsti dnevnikov, katerih je 16".[9]

To, da z njim niso bili zadovoljni Rusi, za Aleksandra ni bil največji problem. Zanj je bilo veliko huje, da z njim niso bili zadovoljni njegovi lastni državljani. Ob marčevskih demonstracijah se je med drugim pokazalo tudi to, da vsaj nekateri deli vojske niso najbolj navdušeni nad tem, da bi po ukazu nadrejenih morali gaziti po svojem ljudstvu. To velja še posebej za del častnikov in vojakov šestega polka, ko so se izkazali "u bratimljenju sa građanima (Vasić)". Zaradi tega, pa tudi zato, ker proti demonstrantom ni hotel nastopiti s silo, je bil zamenjan tudi komandant tega polka podpolkovnik Stevan Ilić. Prava ironija usode pa je, da so na njegovo mesto postavili podpolkovnika Petra Mišića, ki je spadal v krog častnikov, ki so bili aktivno vključeni v zaroto zoper poslednjega Obrenovića. Obnašanje šestega polka se je nadrejenim zdelo zelo sumljivo, prišlo pa je tudi obvestilo, da se v tem polku šepeta o neki častniški zaroti. Zaradi tega sta bila aretirana kapetan Radomir Arandjelović in poročnik Jovan Mirčić. Oba sta bila zaradi pomanjkanja dokazov po treh dneh izpuščena.[10]

Seveda so se ob teh razburljivih novicah kaj kmalu tudi pri nas pojavili komentarji. Enega prvih je objavil ***Slovenski Narod***. Zanj lahko rečemo, da je naravnost odlična analiza razmer v Srbiji, glasi pa se takole: "Vsi pojavi zadnjih dni kažejo na to, da stoji Srbija na pragu usodnih dogodkov. Kralj Aleksander nadaljuje nesrečno taktiko svojega očeta, da preseneča prebivalstvo z iznenadenji. Tako nepotrebno iznenadenje je najnovejša ustava. Kralj je poslušal svoje strankarske svetovalce ter izvršil napad na radikalce, ki tvorijo štiri petine vsega prebivalstva. S tem si je mislil kralj pridobiti liberalce, toda liberalci so na svojem sestanku izjavili, da ostanejo še nadalje v opoziciji (del liberalnih politikov je imel pomebno vlogo pri pripravah na zaroto, po izvršenem prevratu pa jih je bilo kar nekaj v ti. *revolucionarni* vladi, med njimi tudi njen predsednik Avakumović - op. B. R.). V boju z radikalci je podlegel kralj Milan, ki je bil vsekakor bolj nadarjen in izkušen od sina Aleksandra. V Srbiji se je z novo ustavo uvedla takorekoč vojaška diktatura. General je načelnik ministrstvu, generali so načelniki državnega sveta in senata. A kaj pomagajo kralju generali, ko pa nima vojske za seboj. V kritičnem trenutku mu je odpovedal cel polk pokorščino ter ni hotel iti nad demonstrante, ki so zažigali javno podobi kralja in kraljice. Tolika mržnja se še ni pokazala očitno proti nobenemu srbskemu vladarju, niti proti Milanu. V začetku se je dolžilo avstrijske aspiracije najnovejšega preobrata v Srbiji, a oficiozni listi iz Dunaja in Pešte so Aleksandrovo početje obsodili; ravno isto je storilo tudi rusko časopisje. Odrinila se je najmočnejša stranka od sodelovanja, odvzela se je svoboda tiska, ukrotila občinska avtonomija ter se onemogočilo združevanje. Koristi bo od vsega tega imela le neznatna klika okoli kralja. Država pa je zabredla v veliko nevarnost notranjih nemirov in puntov, in ta nevarnost je tem večja, ker so ob istem času v Stari Srbiji in Macedoniji izročeni na milost in nemilost divjih Arnavtov".[11] Podobnih, vendar

[7] Slovenec, 7. in 8. aprila 1903, štev. 78 in 79; Srpske Novine, 25. marca 1903, štev 67; O tem tudi Slovenski Narod, 7. in 8. aprila 1903, štev. 78 in 79; Edinost, 7. aprila 1903, štev. 78.

[8] Slovenski Narod, 11. aprila 1903, štev. 82.

[9] Slovenski Narod, 9. aprila 1903, štev. 80; Edinost, 9. aprila 1903, štev 80; Slovenec 10. aprila 1903, štev. 81.

[10] Dragiša Vasić, Devetsto treća (Majski prevrat), Beograd 1925, str. 43 in 69; Slobodan Jovanović, Vlada Aleksandra Obrenovića, druga knjiga, Beograd 1931, str. 311-312.

[11] Slovenski Narod, 17. aprila 1903, štev. 86.

ne tako kvalitetnih člankov, je na to temo še nekaj.[12]

Ker je že naslednji dan po objavi kakšne zgodbice na temo Srbije ponavadi sledila druga, s popolnoma drugačno vsebino, se teh "zgodbic" ni jemalo preveč resno. To pa je bilo lahko včasih usodno, saj so bile tako že vnaprej razvrednotene tudi tiste vesti, ki so dejansko vsebovale neko racionalno jedro. Tako se je lahko zgodilo, da so kakšno vest ali napoved, za katero se je pozneje izkazalo, da je še kako usodno vplivala na neko državo in njene državljane, ljudje pač prebirali ob jutranji kavi ali popoldanskem čaju s približno enakim vznemirjenjem kot vremensko napoved. Zato ni čudno, da se je pozornosti bralcev neopazno izmuznila tudi skoraj preroška napoved, ki je imela svoj izvor v Novem Sadu, objavljena pa je bila tudi v ***Slovencu*** med telefonskimi in brzojavnimi poročili 2. maja 1903, se pravi dober mesec pred dejanskim, uspešno izvedenim atentatom na kralja Aleksandra. Govorila je o tem, da "vsi srbski časopisi, ki izhajajo izven Srbije, slikajo položaj v Srbiji kot jako resen in govore o popolnem prevratu in o zaroti, ki je razširjena po vsej državi, da vrže sedanjo dinastijo in povzroči, da se sestane skupščina, da izvoli novega kralja in sicer princa neke ugledne evropske dinastije. Prišlo je na dan, da so zarotniki kralja Aleksandra ponoči hoteli presenetiti v konaku in ga prisiliti, da podpiše odpoved, nakar bi ga skupno s kraljico Drago odpravili v Semlin (Zemun - op. B. R.). Armada je po teh poročilih popolnoma na strani zarotnikov in ne bo ganila prsta v obrambo kralja Aleksandra".[13]

Nekaj pozneje je bila v našem časopisju objavljena vest o novi zaroti zoper kralja Aleksandra. Povedati je treba, da je bila novica objavljena s precejšnjo dozo nejevere, kar po mnogih zarotah proti Aleksandru, ki so bile objavljene tudi v našem tisku, niti ni čudno. ***Slovenec*** tako navaja, da "iz Monakovega (Münchna - op. B. R.) dohaja malo verjetna vest, da je belgrajska policija prišla v posestvo nekega pisma, ki silno kompromitira črnogorski dvor. Gre se, kakor pravijo, za zaroto proti kralju Aleksandru, ki jo podpira črnogorski knez". To je objavil tudi ***Slovenski Narod***, ki pa je dan pozneje objavil tudi tole: "Poročilo raznih inozemskih listov o zaroti proti kralju, v katero je zapleten tudi črnogorski knez, so polnoma izmišljene. Resnica pa je, da sta se na Reki oglasila dva agenta - provokatorja in se ponudila za krivo pričanje proti nekaterim srbski vlasti neljubim osebam".[14]

Časopisne pozornosti so bile deležne tudi nove skupščinske volitve, ki so bile po kraljevi razpustitvi stare skupščine razpisane za 19. maj/1. junij 1903. Že vnaprej se je opozarjalo, da se opoziciji na volitvah ne piše nič dobrega, kajti "za bližnje splošne volitve v srbsko skupščino, ki se vrše dne 1. junija po nekoliko spremenjenem volivnem redu, je že postavljenih vseh 130 vladnih kandidatov. Opozicionalne stranke so skupno imenovale le 24 kandidatov (***Narod*** piše o 26 kandidatih opozicije - op. B. R.) ter torej 106 vladnih izvoljencev sploh ne bo imelo nobenega resnega protikandidata, in je vladi vsled tega že a priori zagotovljena ogromna večina. Iz tega se razvidi, da mora biti novi volivni red tako prikrojen, da je opoziciji sploh vzeta vsaka možnost večjega zastopstva v zbornici".[15] Že na podlagi vsega tega je razviden tudi rezultat volitev. Mogoče je potrebno dodati le to, da ni bil izvoljen prav noben kandidat opozicije. Dvor s svojimi prisklednikі je slavil veličastno, vendar tudi svojo zadnjo zmago. ***Slovenec*** navaja, da je bilo izvoljenih 71 liberalcev, 30 radikalcev in 29 pretežno nevtralnih kandidatov (S. Jovanović: 72 desnokrilnih liberalov, 34 desnokrilnih naprednjakov in 24 "dvornih" radikalov). Za vladne kandidate naj bi od 183.905 volilcev volilo kar 182.583, za opozicijo pa le 1322. Ti podatki se popolnoma ujemajo s srbsko uradno statistiko.[16] To pomeni, da so v novi srbski skupščini imeli večino desni liberali. Rahlo nenavadno pa prav gotovo deluje dejstvo, da je v trenutku, ko so desni radikali "postali" najmočnejša srbska stranka, drugi del liberalov stavil na popolnoma drugačno karto - aktivno se je vključil v pripravo na zaroto zoper kralja Aleksandra.

To nas v tem trenutku ne zanima, zato pa bi si morda ogledali še komentar rezultata srbskih volitev v ***Slovenskem Narodu***. Upoštevati je treba strankarsko usmerjenost lista, zanimiva pa je tudi aktualizacija oz. primerjava z "domačimi razmerami". Članek ima naslov *Srbija brez opozicije*: "Menda ga ni ustavnega parlamenta, v

[12] Slovenski Narod, 18. aprila 1903, štev. 87; Slovenec, 27. aprila 1903, štev. 94.

[13] Slovenec, 2. maja 1903, štev. 99.

[14] Slovenec, 27. maja 1903, štev. 119; Slovenski Narod, 27. in 28. maja 1903, štev. 119 in 120.

[15] Slovenec, 28. maja 1903, štev. 120; Slovenski Narod, 28. maja 1903, štev. 120.

[16] Slovenec, 3 junija 1903, štev. 124; S. Jovanović, Vlada Aleksandra Obrenovića, druga knjiga, str. 318.

katerem bi ne bilo kotrole nad delovanjem vlade. Opozicija je potrebna in zdrava za narod, za katerega bi se sicer nihče ne zavzel, ako bi se hotela vlada polakomniti njegovega prava. Opozicija je ob enem dokaz, da je parlamentarno življenje zdravo, da se razvija v duhu časa ter da so sloji, ki so pripravljeni braniti ustavo in narodovo neodvisnost. Opozicijo tvorijo navadno v vseh parlamentih napredni sloji, ki so v manjšini. Reakcija ima pač v vseh državah, posebno še v katoliških, večino". Ta del, ki več kot očitno "opisuje" in "razlaga" tudi domače, slovenske razmere, se končuje s precej resignirano trditvijo: "Teme je na svetu več kot svetlobe". Nadaljuje se z delom, ki je (skoraj) v celoti posvečen razmeram v Srbiji: "Tudi v srbski skupščini so tvorili opozicijo zastopniki inteligence, dočim so se druge skupine in stranke imele zahvaliti za svoje mandate več ali manj nerazsodni masi kmetovalcev in analfabetov (kak podoben komentar se je dalo prebrati v ***Narodu*** tudi po kakšnih domačih volitvah - op. B. R.)... Nositelji radikalne, t. j. opozicijske struje na Srbskem so bili posebno Ribarac, Avakumović in dr. Veljković. Ni bilo veliko njihovih pristašev v skupščini, a večina in vlada sta se jih bali, tako da so se lahko ponašali: Malo nas je, pak smo ljudi! Generalu Cincar-Markoviću, sedanjemu srbskemu ministrskemu predsedniku pa se je posrečilo pri ravnokar izvršenih volitvah v skupščino popolnoma odpraviti opozicijo. S kakšnimi sredstvi se je to zgodilo, si lahko mislimo. Z zakonitimi gotovo ne. Srbski volilni zakon je unikum med vsemi ustavnimi državami... Ves svet ve, da je bila iz volilnega odbora izključena vsaka kontrola opozicije. Kmetje so po svoji volji zapisovali oddane glasove, sestavljali število volilnih listov ter objavljali rezultate. Kar se je zgodilo pri teh volitvah na Srbskem, bi se ne smelo nikjer zgoditi, kjer se briga kdo za to, da se parlamentarni zistem spremeni v absolutistično spako... V narodni skupščini, ki bi morala predstavljati suvereniteto srbskega naroda, ne bo sedel noben neodvisem mož, ne bo se slišala svobodna beseda, izključena bo vsaka parlamentarna kritika. Izmed 130 poslancev jih je izvoljenih 71 takozvanih dvornih liberalov, ki storijo vse, kar hoče vlada... Še bolj značilno za politično nezrelost in vladni terorizem pa je, da pred dvemi leti niso dvorni liberalci dobili niti enega glasu... In to so ljudje brez vsakega političnega ali socialnega programa. Vlada pa se ne bo dolgo veselila svoje zmage, kajti mladi naraščaj srbske inteligence je močan, njihov politični program je čist in idealen. Oni uče, da narodni napredek ne obstoji samo v programu, v patriotičnih deklaracijah in v sijajnih frazah. Pravi narodni ideal se služi temveč z vztrajnim delom in železno doslednostjo, česar pa ravno pogrešamo pri dosedanjih srbskih vladah in njenih privržencih".[17]

V tem času pravzaprav skoraj ni bilo dneva, v katerem v našem časopisju ne bi bilo kakšnega članka na temo Srbije. Če ni bilo kakšnih resnih dogodkov, so prav prišle tudi teme, ki so se z rahlimi spremembami vlekle skoraj do onemoglosti. V to serijo prav gotovo sodijo članki na temo srbskega prestolonasledniškega vprašanja s svojo podvarianto o nameravani kraljevi ločitvi in pa tisti, ki govorijo o najrazličnejših zarotah zoper srbskega kralja. Teh člankov je kar precej, mi pa bi si zaradi pomanjkanja prostora za vzorec ogledali samo komentar v ***Edinosti***. Iz njega izvemo, da je "Srbija dežela senzacij in presenečenj. Nepretržna so na vrsti, da svet niti do odusta ne more priti, ministerske in parlamentarne krize, državni prevrati in razni dogodki na dvoru. Vse to so znamenja, da državno življenje v Srbiji je jako bolno. V zadnjih letih smo morali gledati, kako je krona, kakor važen sestaven del konstitucijonelne oblike vladanja, skakala od enega ekstrema do druzega, kako je snovala najneverjetneje kombinacije, kako je njih, katere je še včeraj preganjala do noža, danes vabila k sebi, da jih jutri zopet pahne od sebe; kako je često iskala svojih zaupnikov med ljudmi, ki sami ne uživajo nikakega zaupanja med narodom! Tako so najneznačajneji ljudje najlagje uveljavljali svoje ambicije in umazane egoistične namene. Vse to povzroča, da je Srbija v neprestani krizi in da ne more priti do odnošajev, katere bi se moglo označiti kakor normalne. Te večne krize so provzročale, da je padel ugled dinastije in države ter da se je Srbija bolj in bolj oddaljevala od svoje naloge slovanskega Piemonta na Balkanu. Mesto da je srbsko kraljestvo nekaka kristalizacijska točka stremljenja slovanskih državic na Balkanu - je nudila le prizore razpadanja in nesmiselnega trošenja svojih moči. Tudi zakon kralja Aleksandra s kraljico Drago je bil dogodek, ki je dajal svetu - bodi že upravičeno ali neupravičeno - mnogo gradiva za razne govorice, ki so ubijale ugled države in dinastije. Opore in netiva so dobivale govorice vsled tega, da je precej gotova stvar, da kraljica Draga ne podeli

[17] Slovenski Narod, 5. junij 1903, štev. 126.

Srbiji prestolonaslednika in je vprašanje prestolonasledstva postalo važno dinastično in državno vprašanje. To je dajalo vnanjemu škodoželjnemu svetu povoda, da je vlačil in tiral v javnost take stvari, ki navadno ne prestopijo praga tistega svetišča, kateremu pravimo rodbinsko življenje. Glede na vprašanje prestolonasledništva so se razširjale take vesti, ki so segale naravnost v - nesmiselnost in ki so kazale srbsko dvorno in državno življenje v luči smešnosti. Danes pa nam prihaja vest, katero bi morali - ako se izkaže resnična - pozdravljati s pravim veseljem... Ta vest se namreč glasi, da je vprašanje prestolonasledništva rešeno v najsrečnejšem zmislu. Iz Belgrada poročajo, da je končno sklenjeno, da se sin črnogorskega kneza, knez Mirko imenuje prestolonaslednikom v Srbiji, ker je kralj Aleksander izgubil nado, da mu kraljica Draga porodi naslednika. Kralj se je o tej stvari že posvetoval s svojimi ministri in z načelniki strank, kateri so njegovo namero popolnoma odobravali, ker je bila srčna želja srbskega naroda, da bi bil sin črnogorskega kneza imenovan prestolonaslednikom v Srbiji... Tega sklepa pa se ne veseli samo bratski srbski narod, marveč tudi Rusija in vsi pravi Slovani, ker je splošno znano slovansko čustvovanje črnogorske dinastije, ki stremi za tem, da bi postala za Jugoslovane to, kaj je savojska dinastija za Italijane".[18] Ta članek je bil objavljen samo dva dni pred resnično "dokončno" rešitvijo srbskega prestolonasledništva, ki pa je pomenilo hkrati tudi konec za dinastijo Obrenovićev.

Resnici na ljubo je potrebno dodati, da "senzacionalne vesti", ki so se nanašale na omenjeno vprašanje, niso bile povsem brez osnove. Vprašanje prestolonasledništva je bilo zares eden izmed najbolj perečih srbskih problemov, še posebej po lažni nosečnosti kraljice Drage. Zaradi Dragine nezmožnosti, da bi Srbiji "podarila" prestolonaslednika, je kmalu postalo jasno, da se bo dinastija Obrenovićev lahko nadaljevala samo s posvojitvijo prestolonaslednika (ali pa z ločitvijo in ponovno poroko kralja Aleksandra). Odgovor na vprašanje, kdo bi lahko bil potencialni prestolonaslednik, pa ni zanimal samo srbske javnosti, ampak tudi tujo, še posebej rusko in avstrijsko. Tako naj bi po S. Jovanoviću prav ruska diplomacija prva opozorila kralja Aleksandra na vprašanje prestolonasledništva. Rusi bi bili pripravljeni počakati dve ali tri leta, da bi morda sama s kraljico Drago poskušala rešiti to vprašanje, po tem roku pa bi moral kralj razmisliti o posvojitvi prestolonaslednika. Tudi glede morebitne ločitve srbskega kraljevskega para lahko zasledimo nekaj podatkov, ki nas prepričujejo, da to ni bila povsem nemogoča varianta. Obstajalo je nekaj znamenj, ki so nakazovala, da bi lahko rešili tudi na ta način vprašanje nasledstva na prestolu. Na tem mestu bi morda omenili, da tudi med srbskimi zgodovinarji obstaja nekaj ugibanj o tem, ali je imel Aleksander resne namene glede ločitve. Nekateri koraki, ki jih je Aleksander storil predvsem v zadnjih dnevih svojega življenja, dejansko dopuščajo tudi tovrstne špekulacije. O tem so pisali Ž. Živanović, D. Vasić, S. Jovanović itd.[19] Vsa ta ugibanja pa ne morejo spremeniti dejstva, da je vse tovrstne načrte kralj Aleksander odnesel s seboj v grob.

O najrazličnejših zarotah zoper kralja Aleksandra se je pisalo že tolikokrat, da temu, kot smo lahko videli, niso verjeli več niti tisti, ki so te stvari objavljali. Ko pa se je to 11. junija (po našem koledarju) v zgodnjih jutranjih urah zares zgodilo, so se tudi naši časopisi kaj hitro znašli. Zadevo je bilo treba izkoristiti, dokler je vroča. Da je bil ta dogodek tudi za slovenske bralce dovolj vroč, nam pričajo posebne izdaje časopisov, ki so jih ob tej priložnosti izdali pri ***Slovencu*** (11. junija), ***Edinosti*** (12. junija) in ***Slovenskem Narodu*** (kar dve posebni izdaji - 11. in 12. junija).

Za začetek bi si morda ogledali uvodnik iz posebne izdaje ***Slovenca***, ki je hkrati tudi prvi komentar teh dogodkov v slovenskem tisku. Njegov naslov je Krvavi konec Obrenovićev: "Tragična usoda plava od začetka sem nad dinastijo Obrenovićev. Knez Miloš je pal kot žrtva morilske roke v parku Topčideru; kralj Milan je umrl v prognanstvu, zapuščen od žene in sina, in mladi kralj Aleksander je pal kot žrtev zarote in ž njim kraljica Draga, njen brat Lunjevica in sedanji ministerski predsednik srbski in še cela vrsta drugih dvorjanov. Kakor se poroča je padlo v zaroti devetnajst oseb. Z Aleksandrom izgine mlada dinastija Obrenovićev iz zgodovine in na prestol v Belemgradu je vojaška revolucija posadila pretendenta princa KARAGJORGJE, kateri je potomec nekdanjega črnega Jurija, borilca za

[18] Edinost, 9. junija 1903, štev. 128.

[19] Živan Živanović, Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka, četrta knjiga, Beograd 1925, str. 282-283 in 318-320; D. Vasić, n. d., str. 147-150; S. Jovanović, Vlada Aleksandra Obrenovića, druga knjiga, str. 332-337.

Posebna izdaja.

Telefon št. 74. Posamna številka 10 h.

SLOVENEC

Političen list za slovenski narod.

Štev. 131 V Ljubljani, v četrtek, 11. junija 1903. Letnik XXXI

Krvavi konec Obrenovićev.

Kralj Aleksander in kraljica Draga umorjena.

Tragična usoda plava od početka sem nad dinastijo Obrenovićev. Knez Miloš je pal kot žrtva morilske roke v parku Topšideru: kralj Milan je umrl v prognanstvu, zapuščen od žene in sina, in mladi kralj Aleksander je pal kot žrtev zarote in ž njim kraljica Draga, njen brat Lunjevica in sedanji ministerski predsednik srbski in še cela vrsta drugih dvorjanov. Kakor se poroča, je padlo zaroti devetnajst oseb.

Z Aleksandrom izgine mlada dinastija Obrenovićev iz zgodovine in na prestol v kraljevem Belegradu je vojaška revolucija posadila pretendenta princa Karagjorgje, kateri je potomec nekdanjega Črnega Jurija, borilca za svobodo srbsko.

Preobrat v Srbiji ne prihaja čisto nepričakovano, kajti vedne premembe v ustavi, vedno kolebanje iz enega ekstrema v drugi ekstrem, je ostala žalostna dediščina kralju Aleksandru po njegovem očetu Milanu.

Obrenovići so se, žal, preveč igrali z ljudsko dušo in celó državniki, ki so danes sedeli še na ministerskih stolih v vsi oblasti, jutri so že ječali po temnicah.

Črna je zgodovina srbskega dvora. Kri najboljših patrijotov je tekla in solze vdov so rosile srbsko zemljo.

Kraljica Natalija, resna, krepostna žena, ni spadala v okvir srbskega dvora, ker kralj Milan ni poznal krepostnega rodbinskega življenja, ampak se je udal strastem. Talent je bil kralj Milan, ali svojega bistrega uma ni

† Aleksander I.
kralj srbski
rojen 14. avgusta 1876. — umorjen 11. junija 1903.

uporabljal v blagor srbskega naroda, temveč iskal zabave sebi, svojim nebrzdanim strastem, v igri in ženskah.

Tragična usoda in lastna krivda pognala ga je dvakrat iz dežele in njegova soproga kraljica Natalija se nahaja sedaj daleč proč od domovine ter premaša bridkosti, katere ji je prinesla krona Obrenovićev, s herojičnim zatajevanjem.

Kralj Milan je pred par leti umrl nenadoma na Dunaju in njegov sin Aleksander je končal mlado svoje življenje pod smrtno kroglo.

Tako izumira in izumrje rod Obrenovićev! . . . . . Mnogo krivic, mnogo gorjà je nakopičila dinastija Obrenovićev nad srbski narod ali vendar pri prizoru, ko končuje tako mlado življenje v krvi, se nam krči srce in človeško sočutje se nam rodi ob teh visokih mrličih.

Velika je bila krivda nad srbskim narodom, krivda očetova ali tudi sinova, a še strašnejša je osveta srbske krvi!

Zgodovina gre svojo pot, in ne vpraša, ali je pot gladka ali gre preko človeških trupel. Brezčutnim srcem riše dogodke v železno ploščo zgodovine . . . .

S krvjo nesrečnega Aleksandra je obrizgan prestol srbske kraljevine, črna tema nesreče lega na hišo Obrenovićev — —, iz krvi pa vstaja novi prestol Karagjorgjev . . .

Mi imamo le jedno željo: Dosti je krvi, daj Božja previdnost mir Srbiji!

Čuvaj Bog srbski narod!

svobodo srbsko. Preobrat v Srbiji ne prihaja čisto nepričakovano, kajti vedne spremembe v ustavi, vedno kolebanje iz enega ekstrema v drugi ekstrem je stala žalostna dediščina kralju Aleksandru po njegovem očetu Milanu. Obrenovići so se, žal, preveč igrali z ljudsko dušo in celo državniki, ki so danes sedeli še na ministerskih stolih v vsi oblasti, jutri so že ječali po temnicah. Črna je zgodovina srbskega dvora. Kri najboljših patrijotov je tekla in solze vdov so rosile srbsko zemljo. Kraljica Natalija, resna, krepostna žena, ni spadala v okvir srbskega dvora, ker kralj Milan ni poznal krepostnega rodbinskega življenja, ampak se je udal stranpotem. Talent je bil kralj Milan, ali svojega bistrega uma ni uporabljal v blagor srbskega naroda, temveč iskal zabave sebi, svojim nebrzdanim strastem, v igri in ženskah. Tragična usoda in lastna krivda pognala ga je dvakrat iz dežele in njegova soproga kraljica Natalija se nahaja sedaj daleč proč od domovine ter prenaša bridkosti, katere ji je prinesla krona Obrenovićev, s herojičnim zatajevanjem. Kralj Milan je pred par leti umrl nenadoma na Dunaju in njegov sin Aleksander je končal mlado življenje pod smrtno krogljo. Tako izumre in izumrje rod Obrenovićev!... Mnogo krivic, mnogo gorja je nakopičila dinastija Obrenovićev nad srbski narod ali vendar pri prizoru, ko končuje tako mlado življenje v krvi, se nam krči srce in človeško sočutje se nam rodi ob teh visokih mrličih. Velika je bila krivda nad srbskim narodom, krivda očetova ali tudi sinova, a še strašnejša je osveta srbske krvi! Zgodovina gre svojo pot, in ne vpraša, ali je pot gladka, ali gre preko človeških trupel. Brezčutnim srcem riše dogodke v železno ploščo zgodovine... S krvjo nesrečnega Aleksandra je obrizgan prestol srbske kraljevine, črna tema nesreče lega na hišo Obrenovićev, iz krvi pa vstaja novi prestol Karagjorgjevićev... Mi imamo le eno željo: dosti je krvi, daj Božja previdnost mir Srbiji. ČUVAJ BOG SRBSKI NAROD"! Temu uvodniku so sledile "najnovejše vesti o umoru", oz. brzojavke, ki so prihajale v glavnem iz Beograda, pa tudi z Dunaja. Iz njih lahko med drugim izvemo, da je upor začel prav 6. pešpolk, ki smo ga omenjali že ob majskih demonstracijah in da je oblast začasno prevzela nova "revolucionarna" vlada. Navajajo tudi proklamacijo, ki jo je ob prevzemu oblasti izdala omenjena vlada: "Danes ponoči sta bila ustreljena kralj Aleksander in kraljica Draga. V tem resnem in usodnem trenutku, so se prijatelji naše domovine zjedinili in sestavili vlado. Ko vlada Srbom to javlja, je prepričana, da se srbski narod zbere okoli nje in pomaga, da se deželi ohrani mir in pravni red. S tem naznanja vlada, da se ustava iz l. 1901 z vsemi zakoni, ki so bili 25. marca l. 1903 v veljavi, zopet vzpostavlja. Skupščina, ki se je bila 24. marca s posebno proklamacijo razpustila, se sklicuje na 2. (14. t. m.) junija (pravilno je seveda 15. junija - op. B. R.) v Belgrad. Jovan Avakumović, ministrski predsednik; Ljubomir Kaljević, vnanji minister; Stojan Protić, notranji minister; Jurij Genčić (eden izmed vodij civilnega kroga zarotnikov - op. B. R.), minister trgovine; general Jovan Atanasković, vojni minister; Vojislav Veljković, minister financ; polkovnik Aleksander Mašin (svak kraljice Drage in njen odločen nasprotnik - op. B. R.), stavbeni minister; profesor Ljubomir Stojanović, naučni minister in Ljubomir Sinković (mišljen je Ljubomir Živković - op.: B. R.), justični minister".[20]

Kot je bilo že omenjeno, sta ***Slovenski Narod*** in ***Edinost*** 12. junija izšla v dveh izdajah. Poleg redne sta izšli tudi posebni izdaji listov, ki sta bili seveda v celoti posvečeni dogodkom v Srbiji. Ker sta ti posebni izdaji izšli dan pozneje kot ***Slovenčeva***, sta temu primerno obsežnejši in prinašata tudi več podrobnosti o prevratu v Beogradu "a day after". Ko prebiramo o številnih najrazličnejših "variantah" izvedbe prevrata v tedanjem našem (in ne samo našem) časopisju, nam je lahko jasno samo to, da samim bralcem vsekakor ni moglo biti jasno, katero poročilo je verodostojno. V množici tekstov na omenjeno temo so tudi naši bralci lahko prebrali marsikatero "pravljico". Danes je tudi zelo težko ugotoviti, kdo vse je oz. kdo je bolj zaslužen za poplavo tovrstnih zgodbic. Morda bi navedli samo nekaj vzrokov zanje.

Marsikatera vest je lahko "nastala" kar pod peresom kakšnega nadebudnega novinarja, ki je na ta način svojemu listu priskrbel ekskluzivno novico, ki pa je ponavadi vsebovala tudi neke objektivne "temelje". Posebno zanimivo pa je, da so marsikateri dezinformaciji botrovali sami zarotniki; vzroki za to so bili najrazličnejši. Kot vemo, celo pretežni del vojaštva, ki je sodelovalo pri izvedbi prevrata, ni vedel, kaj se resnično dogaja. Njihovi častniki, ki so bili aktivni udeleženci prevrata, so jim sporočili zgolj to, da je kralj v "nevarnosti". To je bilo zaradi velike tve-

[20] Slovenec, 11. junija 1903, štev. 131; Proklamacija "revolucionarne vlade je bila v originalu objavljena v Srbskih Novinah, 29. maja 1903, štev. 117.

ganosti samega dejanja tudi razumljivo. Nadaljnja dezinformacija zarotnikov je govorila o tem, da se je najprej poskušalo kralja po mirni poti pripraviti do tega, da se odreče svoji kroni. Ker pa jim to ni uspelo, je v "prerivanju" pač prišlo do usodnega dejanja. Ta dezinformacija je bila lansirana predvsem za zunanjepolitično rabo. Omenjena "varianta" se v ***Slovenskem Narodu*** bere takole: "Ko sta kralj in kraljica spoznala nevarnost, zbežala sta v neko zatišje pod streho. Zarotniki so ju kmalu zasledili in izvlekli. Kralj je imel na sebi samo srajco iz rudeče svile, kraljica pa pisano srajco. Zarotniki so se takoj začeli pogajati s kraljem. Mišić je zahteval, naj se odpove prestolu ter zapusti deželo. Kralj se je uprl in zaklical častnikom: 'Jaz nisem kralj Milan ter se ne dam od par častnikov ugnati. Razumete?' Nato je Mišić odločno zahteval, naj izžene kraljico Drago, nakar je kralj nalašč kraljico objel in poljubil ter zaklical, da ga ničesar ne more ločiti od njegove Drage. Nato sta bila oba ustreljena".[21]

Obstajala je tudi dezinformacija o tem, da je kralj hotel pripraviti kraljico Drago do tega, da bi sprejela ločitev, nato pa se je - kakopak - "med prerivanjem" zgodilo, kar se je pač zgodilo. Vse to lahko zasledimo tudi v naših časnikih. Tako lahko med brzojavkami prebiramo tudi takšne cvetke: "Zatrjuje se, da zarotniki prvotno niso nameravali umoriti kraljice Drage. Hoteli so jo po noči prepeljati preko Donave na avstrijska tla. Kraljica se je, oblečena v samo srajco, srdito branila, držeč v vsaki roki revolver. Nato so jo ustrelili".[22] Ena boljših je tudi tale cvetka iz ***Slovenca***, iz katere izvemo, "zakaj so kralja Aleksandra ustrelili v grlo?" Odgovor je seveda povsem razumljiv: "Poroča se, da so zarotniki kralja Aleksandra zato ustrelili v grlo, ker so vedeli, da ima preko ostalega telesa pod obleko na sebi oklep, katerega bi krogla ne prodrla".[23]

Navedli bi morda tudi "Uradno poročilo o umoru" (naslov članka - op. B. R.). Ta pravi, "da so zarotniki, med njimi mnogo častnikov ob pol 1 uri ponoči šli h konaku. Adjutant Naumović je odprl glavni vhod h kraljevim sobam in je pozval kralja, stoječ pred njegovo spalnico, naj odpre vrata. Kralj je surovo odgovoril, nakar so bila vrata v spalnico z dinamitom razstreljena. Častniki so udrli v sobo in oddali številno strelov na kralja. Telesi kralja in kraljice so vrgli raz balkona na dvorišče, pri čemur se je kraljeva glava razbila. Kralj je umrl šele po 4. uri zjutraj". To poročilo nam je lahko dober praktičen primer, da to, kar se objavlja pod firmo "uradno" ni nujno tudi (povsem) resnično. Bralci s trpežnejšimi želodci pa so lahko prebrali tudi takšne podrobnosti: "Kralja je kroglja zadela v vrat in je bil takoj mrtev, ker se je zadušil". Seveda pa to še ni vse: "Trupli kraljeve dvojice sta strašno razmesarjeni in nista zadeti samo od strelov, ampak imata tudi rane z bodali. Ko so kralja vrgli skozi okno, se mu je pri tem padcu na tla zlomil vrat". Tu bi morda pripomnili samo to, da je tokratkljub temu, da se je bralcem morda zdel precej neverjeten -, pričujoči opis precej ustrezal dejanskemu stanju.[24]

Če na hitro preletimo vse članke, v katerih so navedene "nove" podrobnosti o dogajanju v konaku, lahko ugotovimo, da pravzaprav ni članka, ki bi ga lahko imeli za popolnoma avtentično pričevanje o prevratu v Beogradu. Obstaja pa nekaj člankov, ki se temu približujejo. Da bi "povečali" verodostojnost vsebine poročil, so se tudi v naših listih pogosto sklicevali na poročila najpogosteje anonimnih "očividcev". Kar precej beograjskih meščanov je v usodni noči po premikih čet, ki so obkolile kraljevi dvorec, lahko slišalo in videlo, da se v njihovem mestu dogaja nekaj resnega. Zato jih je, kot se ob taki priložnosti seveda tudi spodobi, kar precej paslo svojo radovednost v neposredni bližini samega dogajanja. Sicer pa naj bi, kot pravi Vasić, tudi sam ruski poslanec Čarikov s svojega okna to dogajanje "posmatrao kao iz lože".[25] "Neki beligrajski meščan" pa nam o dogajanju samem takole pripoveduje: "Usodne noči me je vzbudil šum vojaških čet. Mislil sem, da so ponoči vojaške vaje, a ko so pričeli voziti po cestah topove, švignila mi je bliskoma v glavo misel, da se gode resnejše stvari. Hitro sem šel na ulico. Nasproti moje hiše je stal vojak, ki je ustrelil proti meni v zrak, hoteč me svariti. Vojaki so me ustavili. Vprašal sem jih, kaj se godi. Hladnokrvno so mi odgovorili: 'Kralj bo umorjen.' Izmuzal sem se vojakom in hitel sem pred konak, kamor sem prišel zajedno s častniki različnih

[21] Slovenski Narod, 15. junija 1903, štev. 135. Tudi v: Slovenec, 11. junija 1903, posebna izdaja, štev. 131; Slovenski Narod, 12. junija 1903, posebna izdaja, štev. 132; Naš Dom, 18. junija 1903, štev. 13. itd.

[22] Slovenec, 12. junija 1903, štev. 132. Nekaj podobnega je objavil tudi Naš Dom (štirinajstdnevna priloga Slovenskega Gospodarja), 18. junija 1903, štev 13.

[23] Slovenec, 18. junija 1903, štev. 137.

[24] Slovenec, 12. junija 1903, štev. 132.

[25] D. Vasić, n. d., str. 112.

polkov. Iskal sem svojega nečaka, častnika. Že so se čuli streli. V jasni mesečini sem videl, kako so častniki privlekli generalnega adjutanta Lazarja Petrovića, ki se je vrgel na kolena in kleče prosil milosti. Neki častnik mu je dejal: '...Ne bomo te ustrelili, ako nam poveš, kje je skrit kralj'. Petrović je obljubil pokazati kraljevo skrivališče, nakar so častniki odšli z njim v poslopje". Tu lahko pripoved tega "očividca" zaključimo, saj njeno nadaljevanje ne temelji več na njegovem osebnem pričevanju, pač pa na tem, "kakor naj bi pozneje izvedel". Čeprav drugi del v primerjavi s prvim manj ustreza dejanskemu dogajanju, tudi v njem lahko najdemo kakšen kamenček, ki bi ustrezal našemu mozaiku (npr. to, da sta bila "kralj in Draga...skrita za nekim zagrinjalom").[26]

Tako se je počasi razčistilo tudi vprašanje, kje sta pravzaprav končala kralj in kraljica: "Po izjavi zarotnikov nista bila Aleksander in Draga ustreljena v spalni sobi, ...ampak v garderobi, mali, ozki sobici poleg spalnice. V to sobo je pobegnila kraljeva dvojica, skoro gotovo takoj, ko je čula v konaku prve strele, in je ondi bila skrita dve uri". V ***Slovencu*** lahko o tem preberemo še izjavo "častnika Popovića" (gre za inženirskega polkovnika Damjana Popovića - op. B. R.), ki naj bi jo dal poročevalcu ***Pester Lloyda***: "Prišli smo v kraljevo spalnico. Tu ni bilo kralja. Domnevali smo, da je kralj v kraljičini spalnici, in šli smo tja. Tudi tu ni bilo nikogar, šum ob steni pa je izdajal, da mora kralj biti skrit za steno. Trkali smo na zid in skoro našli tapetna skrita vrata, za katerimi je bil, kakor smo pozneje videli, mal kabinet, kamor je kraljica metala rabljeno perilo. Za ta vratca sta se skrila kralj in kraljica".[27]

Slovenski listi so svojemu bralstvu postregli tudi z "uradnimi" rezultati obdukcije Aleksandra in Drage. ***Edinost*** in ***Slovenec*** tako o Aleksandru poročata: "Temenica 11 mm debela... Veliki možgani zraščeni s hrbtenico; mali možgani hipertrofični (preobilni); jetra nenavadno velika, črne barve in zamaščena". Posebnega poudarka vredno se jim je zdelo, da je temenica "pri normalnih lobanjah...kvečjemu 6 mm debela". ***Slovenski Narod*** je bil še bolj neposreden: "Možgani so abnormalni, membrane so strnjene in neenako razvite, kakor pri slaboumnih". O kraljici pa so vedeli povedati naslednje: "Zarasla rana po žlezni operaciji, zastarele metritis in vsled tega gnojitev; v pljučih zarasle kaverne". Tako so razsvetljenemu slovenskemu bralstvu na posreden način tudi razložili, zakaj Draga ni mogla podariti Srbiji tako potrebnega prestolonaslednika. ***Slovenec*** je k temu dodal, da je "umorjeno Dragino truplo...bilo vse razmesarjeno in je imelo baje skupno 47 ran, zadanih s sabljo in samokresi".[28] Isti list je dan pozneje objavil tudi tole: "Zdravniki, ki so konstatirali, da je bila lobanja kralja Aleksandra trikrat tako debela, kakor lobanja normalnega človeka, so izjavili, da bi kralj v par letih zblaznel. Že sedaj ni bil jasnega duha, vsled česar je postopal tako nasilno".[29]

Zaradi pomanjkanja prostora smo v pričujoči pregled vključili le manjši del člankov, ki nam je o tej temi na razpolago v našem časopisju. Kljub tej pomanjkljivosti, bi na koncu poskusili narediti tudi določene zaključke.

Prva splošna ugotovitev bi lahko bila, da so bili po zaslugi naših časnikov Slovenci pravzaprav zelo dobro obveščeni (tudi če upoštevamo današnje standarde na tem področju) o dogajanju v Srbiji. Sicer pa lahko pisanje slovenskih listov o dogajanju v Srbiji v l. 1903 razdelimo v nekaj poglavitnih vsebinskih sklopov. V prvem delu prevladujejo, poleg opisovanja mizernega stanja, v katerem je takrat tičala Srbija, predvsem članki, ki govore o njeni takratni dinastiji. Zadnji Obrenovići so zares skrbeli, da so se v evropskem tisku pojavljali pravzaprav bolj pogosto, kot bi jim šlo zaradi pomena same njihove države. Evropsko in s tem tudi slovensko javnost je glede Srbije zanimalo predvsem nekaj zelo pomembnih vprašanj, ki pa so razen resnih razmišljanj sproščala tudi precej domišljije in raznih špekulacij. Eno izmed takšnih vprašanj je bilo prav gotovo srbsko prestolonasledniško vprašanje, ki, kot smo že večkrat omenili, ni bilo zgolj srbsko notranje vprašanje. Zato tudi ni čudno, da so mu posvečali še posebno pozornost prav v Avstro-Ogrski. Deloma je bilo s tem vprašanjem povezano tudi pisanje o srbski kraljici Dragi oz. njenem interesu glede razrešitve prestolonasledniškega vprašanja. Za Drago pa se je tudi v tem času v mnogih člankih še vedno vlekla jara kača njene sicer ne ravno brezmadežne preteklosti. V času pred prevratom so se tudi vse bolj vztrajno

[26] Slovenec, 17. junija 1903, štev. 136.
[27] Slovenec, 19. junija 1903, štev. 138.
[28] Edinost, 15. junija 1903, štev. 132; Slovenec, 16. junija 1903, štev. 135; Slovenski Narod, 15. junija 1903, štev. 135.
[29] Slovenec, 17. junija 1903, štev. 136.

pojavljale špekulacije o morebitni ločitvi srbskega kralja. Kralj bi na tak način lahko poskusil rešiti prestolonasledniško vprašanje, hkrati pa bi s svojega vratu snel mlinski kamen Dragine preteklosti. Med pomembnejše teme pisanja naših in tujih listov o Srbiji pa so sodile prav gotovo tudi najrazličnejše govorice o zarotah zoper Aleksandra Obrenovića. Ta tema je postajala pred samim prevratom že tako obrabljena, da vanjo očitno niso več verjeli niti tisti, ki so jo v nedogled ponavljali in seveda objavljali.

S tem smo prišli tudi do osrednje teme - majskega prevrata. Rekli smo že, da so številni listi pravzaprav nenehno pisali o najrazličnejših zarotah zoper srbskega kralja. Ko pa se je to tudi dejansko zgodilo, je bila javnost šokirana. Resnici na ljubo je potrebno dodati, da verjetno bolj zaradi načina prevrata, kot pa zaradi prevrata samega. Majski prevrat je bil tudi slovenskim listom skoraj neizčrpna tema. Vsak je objavil namreč vsaj nekaj (bolj ali manj verjetnih) variant o poteku samega prevrata. Veliko svoje pozornosti pa so slovenski listi posvetili tudi odnosu tujine do novega srbskega kralja.

Povsem mirno lahko zatrdimo, da iz praktično vseh člankov v našem časopisju sicer vejejo simpatije do srbskega naroda, vendar pa teh simpatij nikakor ni bila deležna dinastija Obrenovićev, po katere zaslugi se je Srbija (v negativnem kontekstu) tudi največkrat pojavljala v nesrbskih časnikih. Škandali omenjene srbske vladarske družine so presegali še tako bujno domišljijo evropskih bralcev. Medtem ko so se "židovski listi" nad tem prav prijetno zabavali, pa je v naših listih s tem v zvezi zaslediti prav zanimive reakcije. Dostikrat lahko v njih glede pisanja tujih listov zasledimo tudi opozorilo, da bi morali vsaj slovanski politiki zaradi pisanja "Srbiji sovražnega časopisja" sprejemati vse te "senzacionalne vesti iz Srbije s potrebno rezervo".[30] Zanimivo je tudi opazovati metamorfozo pisanja slovenskih listov (l. 1903) o tragično preminulem srbskem kralju Aleksandru. V času do majskega prevrata o njem ni moč najti veliko kritičnih člankov. Tudi v primeru, da je bilo katero Aleksandrovo protizakonito dejanje deležno vsega obsojanja v tujih listih, se je v naših poleg graje skoraj vedno našlo tudi opravičilo (nesrečno otroštvo, slabi zgledi njegovega očeta, "nestrpnost" radikalov itd.). Razmere so se precej spremenile po 11. juniju, ko je bilo potrebno "srbskim bratom" znova pomagati pred napadi iz tujine in opravičiti krvave roke armade, ki je "spregovorila" v imenu naroda. Potrebno je bilo ločiti "nedolžni narod" od njegovega zatiralca, ki ga je sedaj po mnenju slovenskega tiska doletelo zasluženo plačilo. Vsi sicer priznavajo grozovitost samega dogodka, vendar se hkrati najde tudi precej opravičil za omenjeno dejanje. Še slabše od Aleksandra jo je v naših medijih odnesla njegova soproga. Pravzaprav skoraj ni zapisa, kjer bi se o kraljici Dragi dalo prebrati tudi kaj pozitivnega.

Na podlagi pisanja slovenskih časopisov v daljnem letu 1903 in nekaterih memoarskih zabeležk o omenjenem dogajanju, lahko mirne duše zatrdimo, da so Slovenci (ne glede na strankarsko pripadnost) iskreno želeli in hkrati verjeli v lepšo prihodnost srbskega naroda. Vera, da bo majski prevrat omogočil nastanek močne jugoslovanske države, je tudi njim, kot pripadnikom enega izmed južnoslovanskih narodov, vračala samozavest in dajala upanje v lepšo lastno prihodnost. Na koncu bi morda lahko poudarili samo še to, da so omenjeni dogodki l. 1903 v Srbiji obetali malce drugačen finale, kot ga doživljamo tudi mi danes. Hkrati tudi utemeljujejo "iluzije", ki so jih le-ti imeli pri razvoju jugoslovanske ideje, pri čemer pa nameni beograjskih političnih krogov seveda nikakor niso bili istovetni z upi, ki so jih ti dogodki budili pri Slovencih in Hrvatih.

[30] Slovenski Narod, 9. januarja 1903, štev. 6.

ZUSAMMENFASSUNG

Das blutige Ende der Dynastie der Obrenović - der Mai-Umsturz 1903 in Belgrad und dessen Widerhall in der zeitgenössischen slowenischen Presse

Das Ende einer Existenz oder der Abschluß eines Prozesses bedeutet (oder ermöglicht) meistens zugleich die Entstehung einer neuen Existenz bzw. eines neuen Prozesses. Das gilt auch für die Ereignisse, die im vorliegenden Beitrag behandelt werden. Dabei handelt es sich um das Ende der Dynastie Obrenović und zugleich die Rückkehr der Karadjordjević auf den serbischen Thron. Der Mai-Umsturz hatte entscheidende Folgen für das weitere Geschehen, zunächst natürlich in Serbien selbst, später aber auch in seiner Nachbarschaft, in der näheren (Balkan-Kriege) und der ferneren (Erster Weltkrieg). Besonders schwere Folgen hatte dieses Geschehen später auch für andere südslawische

Nationen, darunter auch die Slowenen. Das war auch einer der Gründe bei der Themenwahl dieser Beitrags.

Dabei soll noch festgehalten werden, daß die erwähnten Ereignisse des Jahres 1903 in Serbien ein etwas anderes Finale erhoffen ließen, als auch wir es heute erleben. Auf ihnen beruhen auch "Illusionen", die sich in der Entwicklung der jugoslawischen Idee niederschlugen, wobei die Absichten der politischen Kreise in Belgrad keineswegs mit den Hoffnungen gleichzusetzen sind, die diese Ereignisse etwa auch bei den Slowenen weckten.

Wenden wir uns an dieser Stelle der Rezeption der Belgrader Ereignisse in Slowenien zu. Zunächst kann festgestellt werden, daß die Slowenen dank ihren Zeitungen über das Geschehen in Serbien eigentlich sehr gut informiert waren (selbst wenn man von den heutigen Ansprüchen in diesem Bereich ausgeht). Das Jahr 1903 war nicht nur in Serbien, sondern auch im übrigen "slawischen Süden" (Kroatien, Mazedonien) reich an Ereignissen. Diese weckten bei der slowenischen Öffentlichkeit offensichtlich große Aufmerksamkeit. Als wichtigste Informationsquelle der Slowenen sind natürlich die drei bedeutendsten slowenischen politischen Tageszeitungen anzusehen: *der Slovenec, der Slovenski Narod und* die Triester *Edinost.*

Die Berichterstattung über das Geschehen in Serbien im Jahre 1903 kann in einige grundlegende Themenfelder eingeteilt werden. Im ersten Teil überwiegen - neben der Beschreibung der miserablen Zustände im damaligen Serbien - vor allem Artikel, die sich auf seine damalige Dynastie beziehen. Die letzten Dynasten der Obrenović sorgten mit ihren Skandalen sehr gut dafür, daß sie viel öfter Schlagzeilen in der europäischen Presse machten, als der Bedeutung ihres Staates entsprach. Die europäische und damit auch die slowenische Öffentlichkeit interessierte sich vor allem für einige für Serbien selbst sehr bedeutende Fragen, die - neben ernsthaften Erwägungen - in großem Maße zu phantasiebildenden Spekulationen Anlaß gaben. Eine dieser Fragen war bestimmt die der serbischen Thronfolge. Zu den "bedeutenderen" Themen der slowenischen und europäischen Berichterstattung über Serbien gehörten zweifelsohne auch Gerüchte von den Verschwörungen gegen Aleksander Obrenović. Dieses Thema wurde schließlich vor dem tatsächlichen Umsturz so abgenutzt, daß nicht einmal mehr diejenigen, die es bis zur Bewußtlosigkeites wiederholten, daran glaubten. Als es dann wirklich zum Umsturz kam, war die Öffentlichkeit schockiert. Der Wahrheit zuliebe muß man noch hinzufügen, daß dieser Schock wahrscheinlich eher der Art der Ausführung als dem Umsturz selbst galt.

Es bestehen keine Zweifel darüber, daß praktisch in allen Artikeln der slowenischen Presse der serbischen Nation Sympathie bekundet wurde, was in Bezug auf die Dynastie der Obrenović nicht der Fall war. Die Skandale der erwähnten serbischen Herrscherfamilie überschritten jede noch so reiche Phantasie des europäischen Lesers. Während sich die sog. *jüdischen Blätter* darüber mokierten, war in den slowenischen oft die Mahnung zu lesen, wenigstens die slowenischen Politiker sollten angesichts der Berichterstattung der "serbienfeindlichen Presse" solche "sensationellen Nachrichten" aus Serbien mit angemessener Reserve aufnehmen.

Bojan Cvelfar

"KO PROSTITUTKO JEDEN ZAPUSTI, GRE ŽE DRUGI MOŠKI SKOZI VEŽNA VRATA"

(Ureditev prostitucije in življenje v javni hiši v Ljubljani na začetku 20. stoletja)

"Zahteva moškega sveta po skorajšnji ureditvi prostitucijskega vprašanja je splošna in čedalje silnejša. Obenem se je začela močno širiti zakotna prostitucija, kar se je moglo le deloma v okom prihajati, dokler se je moral moški svet le nanjo ozirati. Poleg tega so začele zakotno prostitucijo vganjati zlasti take ženske, ki imajo že sicer za življenje dovolj poštenega zaslužka. Zato so bili vsi koraki, razen če se je mogel učiniti dokaz s pričami, kar je skoro nemožno, ali pa zasačenje, takorekoč brez uspešni. Mnogim vlačugam se je prepovedalo mesto, a so se takoj vračale in okuževale zlasti vojsko. Tudi tukajšni zapor, čeprav 14 dni, ni nobene spreobrnil, sodišče pa je prav pogostoma, kakor že neštetokrat, predkaznovano vlačugo oprostilo, ker so mu bili dokazi premalo tehtni." [1]

To uradno poročilo, ki so ga mestne oblasti poslale c. kr. deželnemu predsedstvu, nam pomaga razumeti, zakaj je v Ljubljani do tolerirane, legalne prostitucije sploh prišlo. Želje in potrebe "moškega sveta" po ureditvi prostitucije so gotovo bile velike. V to nas prepriča tudi policijsko poročilo z dne 7. maja 1908, v katerem sta dva gospoda izrazila željo, *"da bi bila tolerančna hiša ob vsakem času obiskovalcem na razpolago"*,[2] zgoraj omenjeno poročilo c. kr. deželnemu predsedstvu pa celo zatrjuje, *"da je k tem prostitutkam tak naval, da navadno nobeni ni potreba hoditi gostov iskat si na ulico, marveč v trenutku, ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata"* [3].

Vse to je bilo mogoče že res, večina ljudi takratnega časa pa je bila drugačnega mnenja. Tako kot danes je namreč tudi na začetku stoletja prostitutka veljala za izmeček družbe, spodobni moški, sploh pa ženske, so jo obsojali, zasmehovali in javno obtoževali. Pri tem je imela veliko vlogo krščanska morala, za katero še danes velja spolnost za nekaj umazanega, sramotnega in je dopustna le v zakonski postelji.

Nasprotniki legalizacije prostitucije so se tako rojevali iz moralnih zadržkov, pretiranih verskih čustev, nekateri pa predvsem iz praktičnih razlogov, ker so nenadoma postali sosedje hiše razvrata in se s tem nikakor niso mogli sprijazniti. Pritožb, ki so jih spisali nasprotniki javne prostitucije, je bilo veliko. Goreč nasprotnik legalizacije prostitucije je bil npr. tudi takratni ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, ki je pri županu Hribarju večkrat skušal doseči zaprtje javnih hiš. Na račun teh hiš so imeli veliko povedati tudi starši otrok, ki so obiskovali bližnjo šolo, češ da prisotnost prostitutk pohujšljivo vpliva na njihove otroke. Ti isti otroci pa so velikokrat *"tekali skozi Zvonarske ulice in vpili: 'Kurbe, kurbe!' ter metali kamenje ob vežna vrata hiš št. 11 in 13"*, in kot so ugotovili na magistratu, *"temu niso bile krive prostitutke, ampak slaba vzgoja v gotovem delu prostega ljudstva"* [4].

Največkrat so se policijskim oblastem pritoževali bližnji stanovalci. Eno takšnih pritožb so 15. februarja 1904 sestavili stanovalci hiše na Žabjaku št. 12: *"Odkar obstoji znana obrt v Zvonarskih ulicah v hiši štev. 13, vlada na Žabjaku skrajno silen nemir, ki ga povzročajo nočni obiskovalci zgoraj omenjene hiše. Zlasti v zadnjem času se ponavlja vsled kričanja, vpitja, žvižganja, razbijanja in ednacega razsajanja kalenje nočnega miru tolikokrat in v taki meri, da je prebivalcem na Žabjaku naravnost nemogoče ponoči počivati... Tudi ulice so vedno bolj ponesnažene od gori omenjenih obiskovalcev..."* [5]

Na magistratu so sicer z vso resnostjo prisluhnili takšnim in podobnim pritožbam, priznali, da je *"naravno in neizogibno, da povzroča omenjeno podjetje nekaj nočnega prometa in da*

---

1 Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL): REG I/fasc. 1275, fol. 627-628.
2 ZAL: REG I/fasc. 1322, fol. 454.
3 ZAL: REG I/fasc. 1275, fol. 627-628.
4 ZAL: REG I/fasc. 1278, fol. 205.
5 ZAL: REG I/fasc. 1274, fol. 213-215.

se obnašajo taki nočni gostje, ki so navadno zelo dobre volje, več ali manj hrupno". Toda, glede tega se ni dalo narediti kaj več, kot je že bilo storjenega; namreč vsako noč je v hiši veselja dežural eden od stražnikov. Popolno odpravo nočnega nemira bi se dalo doseči le z zaprtjem javnih hiš, kar pa bi po mnenju mestnih očetov imelo za posledico poplavo *"zakotne prostitucije, ki je nekaj mnogo slabejšega"* [6]. Mestna oblast je imela v tem pogledu popolnoma prav, saj je bilo v tem času po vseh večjih evropskih mestih, kljub legalizaciji prostitucije, razmerje med registriranimi in tajnimi prostitutkami kar 1:10.[7]

Vzroki vstopanja mladih deklet v "nečisto obrt"

Ker je prostitucija neke vrste trgovina, lahko osnovne razloge njenega obstoja razdelimo v dve večji skupini[8]:

- na vzroke, ki izhajajo iz povpraševanja, (med njimi je najpomembnejši spolna potreba moškega), in
- na vzroke, ki izhajajo iz ponudbe, (med njimi je najpomembnejša skupina ekonomskih vzrokov).

Tako lahko rečemo, da za sam obstoj prostitucije ne nosijo glavne odgovornosti ženske, temveč spolni nagon v moški naravi. Kljub temu se zdijo pomembnejši ekonomski vzroki na strani ponudbe, sploh v tem smislu, da se večina žensk poda med prostitutke zato, ker niso zadovoljne s svojim družbenim položajem. Veliko mladih deklet s podeželja je namreč moralo zapustiti domače ognjišče predvsem zaradi golega preživetja. Na pot, ki jih je praviloma vodila v mesto, so se podale naivno, brez vsakršne predstave o svoji prihodnosti. Navadno jih je mesto tudi razočaralo, kajti možnosti za dobro plačano delo ni bilo veliko. Tako so največkrat postale služkinje ali pa so se zaposlile kot delavke v tovarni. Njihov zaslužek v takšnih službah je bil sramotno nizek, po drugi strani pa se je dalo s prostitucijo na dosti lažji način veliko več zaslužiti.[9] Če se je kakšno dekle odločilo za takšno lažjo pot preživetja, je poleg težavnega družbenega položaja moralo imeti še zadostno pomanjkanje moralne sile; slaba ali nikakršna vzgoja je poskrbela tudi za to. Tudi policijska poročila nas opozarjajo na vzroke, zaradi katerih so se mlada dekleta znašla med nečistnicami. Tako je neki nadučitelj prišel na magistrat po svojo 16-letno hčer ter hkrati potožil, da je dekle res zelo pokvarjeno, kot najpomembnejši vzrok za to pa je navedel *"slabo družbo in pomanjkanje ljubezni v domačem krogu"*.[10] Veliko mladih in brhkih deklet so v prostitucijo zapeljali tudi razni zvodniki in preprodajalci belega blaga, ki so jim obljubljali bajne zaslužke s poštenim delom, nazadnje pa so bila dekleta, ki so se znašla v naročju takšnih zaslužkarjev, prodana v kakšno javno hišo daleč od doma. Usode takšnih naivnih deklet, predvsem iz Vzhodne Evrope, so zelo dobro poznane tudi danes.

Mlade, večinoma tujke, ki so prišle iz bližnjih večjih mest

Če je prostitutka hotela svoje delo opravljati zakonito, se je morala ob prihodu v Ljubljano

---

6 ZAL: REG I/fasc. 1274, fol. 220.

7 Janez Cvirn, Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnega stoletja, Kronika, letnik 33, št. 2-3, Ljubljana 1985.

8 Božo Škerlj, K problemom prostitucije v Ljubljani, v: Tehnika in gospodarstvo, številka 5-6, leto VI, Ljubljana 1940, str. 102-103. Božo Škerlj, ki je veliko raziskoval problem prostitucije v tridesetih letih 20. stoletja, je vzroke za obstoj najstarejše obrti razdelil do podrobnosti, in sicer takole:
1. Vzroki, ki tičijo v povpraševanju, torej v moškem.
a) Spolna zrelost (kdaj je dosežena in ali je z njo dosežena tudi ekonomska možnost poroke).
b) Nepremagljivost spolnega nagona.
c) Dolga potovanja.
č) Ekonomski momenti.
2. Medsebojno razmerje spolov.
a) Zakon.
b) Več žensk, zlasti po vojnah: okolje vojne.
c) Drugi vzroki, zakaj je preveč žensk.
č) Mož žene ne ceni pravilno.
3. Vzroki ki tiče v ponudbi, torej v ženski.
a) Spolna zrelost.
b) Spolna hladnost in ravnodušnost.
c) Ekonomski momenti (žena težje dobi službo in razmeroma lahek zaslužek s prostitucijo).
č) Podobni povodi kakor za samomor.
4. Dobičkanosna trgovina z dekleti in drugi gospodarski momenti.

9 Dokaz, da se je dalo s prostitucijo dobro zaslužiti, lahko najdemo tudi med policijskimi poročili. Ko je neko noč stražnik iz kavarne Union odpeljal Terezijo Gegenbauer, ker se je *"obnašala kakor kakšna prostitutka"*, so pri njej našli pravcato malo bogastvo, natanko 1816 kron in 14 vinarjev. Sama je sicer zatrjevala, da si je omenjeno vsoto prislužila kot natakarica na Dunaju, ker pa so na magistratu sumili, da je denar kje ukradla, so poizvedeli na Dunaj. Izkazalo se je, da so prihranki res njeni, a prisluženi z nečistjo obrtjo (ZAL: REG I/fasc. 1322, fol. 100-101).

10 ZAL: REG I/fasc. 1319, fol. 624.

prijaviti policijskim oblastem. S tem je bila vpisana v "zabeležni vpisnik"[11]. Ob tem so jo seznanili z urejenostjo prostitucije v mestu, nato pa je morala opraviti še zdravniški pregled. Ko je bilo vse to urejeno, je dobila zdravniško knjižico, za katero je morala vplačati 2 kroni *"v korist mestnemu ubožnemu zakladu"* [12]. Tako je prostitutka prišla pod "nravstveno-policijsko nadzorstvo". Ker so ljubljanske mestne oblasti vzele problem prostitucije zelo resno, so vsako, ki je želela legalno izvrševati svojo obrt v mestu, vprašali, če je ta posel že prej opravljala in če ga je, kje. Nato so v to mesto poslali dopis s prošnjo, naj jim sporočijo, *"so-li te navedbe resnične, je-li bila navedenka že kaznovana in ali je kedaj bolehala za kako venerično boleznijo"* [13]. Odgovori so redno prihajali in na podlagi le-teh so mestne oblasti vedele, s kakšno osebo imajo opraviti.

Iz tega gradiva in nekaterih policijskih poročil so razvidni podatki o starosti, pristojnosti in kraju rojstva prostitutk, kot tudi podatki, kje so pred prihodom v Ljubljano opravljale svojo obrt. Za nekatera leta so ti podatki zelo pomanjkljivi.

Zato sem za kratek statistični prikaz izbral samo leta, za katera se je ohranilo več podatkov (1905, 1907 in 1910). Za ostala leta je namreč ohranjenih precej manj podatkov, za leto 1908 npr. le za deset prostitutk. Seveda tudi v obravnavanih letih število prostitutk ni in ne more biti natančno, tako da na žalost ne moremo ugotoviti, koliko prostitutk se je v določenem letu izmenjalo v Ljubljani. Pri tem si lahko pomagamo le s podatkom, da so v enem letu za prostitutke porabili okoli sto zdravstvenih knjižic[14]. Vendar zaradi tega, ker je lahko ista prostitutka pri svojem delovanju v mestu porabila ali izgubila tudi po več zdravstvenih knjižic na leto[15], ta podatek postane dokaj neuporaben. Koliko zdravstvenih knjižic je prostitutka porabila, je bilo odvisno tudi od tega, koliko časa se je zadrževala v Ljubljani. To je bilo različno od prostitutke do prostitutke. Potrebno je vedeti, da so pogoste menjave deklet v bordelih pomenile atraktivnost za odjemalce, poleg tega pa so tudi preprečevale vzpostavljanje pristnejših vezi tako med prostitutkami samimi kot tudi med prostitutkami in strankami. Kako dolgo so lahko stanovale v bordelu, pa je bilo odvisno tudi od policijskih predpisov. Iz razpoložljivih podatkov lahko razberemo, da je bila ljubljanskemu odjemalstvu najdlje časa (neprekinjeno) na razpolago Ivana Perechtold, in sicer leto in 10 mesecev (od 1. aprila 1908 do 2. februarja 1910), najmanj časa pa je v Ljubljani "uradovala" Rosi Beitz, ki je odšla že peti dan po nastopu "službovanja" (od 19. januarja do 23. januarja 1906).[16]

Tabela 1 - starost prostitutk

	1905		1907		1910		Skupaj	
Starost	število	%	število	%	število	%	število	%
16-20	16	24,2	9	13	2	4	27	14,6
21-25	27	40,9	30	43,5	14	28	71	38,4
26-30	9	13,6	17	24,6	20	40	46	24,9
31-35	5	7,6	3	4,3	9	18	17	9,2
nad 36	4	6,1	2	2,9	1	2	7	3,8
Brez navedbe	5	7,6	8	11,6	4	8	17	9,2
Skupaj	66		69		50		185	100

V tabeli 1 sem po starosti "uredil" 185 prostitutk. Gre le za prostitutke, za katere je iz uporabljenega arhivskega gradiva jasno razvidno, da

11 O tem Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani ob koncu prejšnega stoletja, Kronika, letnik 35, št. 3, Ljubljana 1987.

12 ZAL: REG I/fasc. 1275, fol. 627.

13 ZAL: REG I/fasc. 1276, fol. 674.

14 ZAL: REG I/fasc. 1319, fol. 582. *"Pripominja se, da se je v letu 1906 do danes* (1.12.1906, op. a.) *porabilo 95 knjižic...v letu se jih torej porabi gotovo 100."*

15 Prostitutka Neža Arbeiter je v letu 1905 porabila kar štiri zdravstvene knjižice. Prvo je plačala 11. aprila, zadnjo pa 1. decembra. (ZAL: REG I/fasc. 1276, fol. 159, 238, 259, 285.)

16 Anita Ulrich, Bordelle, Strassendirnen und bürgerliche Sittlichkeit in der Belle Epoque (Eine sozialgeschichtliche Studie der Prostitution am Beispiel der Stadt Zürich), Zürich 1985, str.19-20. Avtorica je iz zdravniških knjižic zbrala podatke o časovnem razdobju neprekinjenega zadrževanja v istem bordelu za 192 prostitutk. Tako jih je bilo *"63% manj kot tri mesece, 30% manj kot eno leto in le 7% več kot eno leto".*

so v teh letih opravljale svojo obrt v Ljubljani. Na žalost kar v 9,2% primerih niso zabeleženi podatki o njihovi starosti. Najpomembnejša ugotovitev je, da je ta "kader" z leti postajal starejši.[17] Še leta 1905 je bilo namreč kar 65% prostitutk starih do 25 let, leta 1910 pa le še 32%. Leta 1910 ne srečamo tudi več nobene, ki bi bila mlajša od 19 let, 19 ali 20 let pa so štele le štiri prostitutke. Nasprotno pa leta 1905 srečamo kar 16 prostitutk starih od 16 do 20 let. Leta 1905 in leta 1907 se je starost večine prostitutk gibala med 21. in 25., leta 1910 pa med 26. in 30. letom. Največ prostitutk je bilo torej starih od 21 do 25 let, najmlajši med vsemi pa sta bili stari 16 let[18]. Za primerjavo si oglejmo še starosti prostitutk na Dunaju in v Zürichu. Tako je na Dunaju leta 1894 med 393 novinkami najmlajša štela komaj 15 let, najstarejša pa celo 52 let.[19] V treh bordelih v Zürichu pa je bilo leta 1890 največ prostitutk v starostni skupini od 18 do 20 let, v vseh petih bordelih pa jih je bila več kot polovica starih od 18-23 let.[20]

Do zelo zanimivih ugotovitev pridemo tudi pri pregledu rojstnega kraja in pristojnosti prostitutk.

Tabela 2 - rojstni kraj in pristojnost

Dežela	Rojenih		Pristojnih	
	število	%	število	%
Ogrska	30	16,21	27	14,59
Nemška Štajerska	26	14,05	25	13,51
Slovenska Štajerska	23	12,43	22	11,89
Koroška	16	8,64	17	9,19
Hrvaška	11	5,94	14	7,56
Dunaj	10	5,40	9	4,86
Kranjska	10	5,40	10	5,40
Spodnja Avstrija	9	4,86	11	5,94
Tirolska	5	2,70	5	2,70
Zgornja Avstrija	5	2,70	5	2,70
Češka	5	2,70	5	2,70
Bavarska	3	1,62	3	1,62
Moravska	3	1,62	3	1,62
Šlezija	3	1,62	3	1,62
Goriška	2	1,08	2	1,08
Trst	2	1,08	2	1,08
Črna gora	1	0,54	1	0,54
Gradiščanska	1	0,54	1	0,54
Salzburška	1	0,54	1	0,54
Brez navedbe	19	10,27	19	10,27
Skupaj	185	100	185	100

Tujina je torej močno zastopana. Največ jih je bilo rojenih na Ogrskem (16,21%), takoj zatem pa na Nemškem Štajerskem (14,05%) in Slovenskem Štajerskem (12,43%). Nekoliko manj jih je pogledalo na svet na Koroškem (8,64%), Hrvaškem (5,94%), Kranjskem (5,4%) in na Dunaju (prav tako 5,4%). Ostala območja so zastopana v manjši meri. Najbolj zbode v oči, da so prevladovale tujke. Tako je bilo na ozemlju današnje Slovenije (pod Koroško ni bilo nobene iz današnjega slovenskega dela, pod Goriško pa obe) rojenih le 18,91% od vseh, pristojnih pa 18,37%. Zanemarljivo malo jih je bilo rojenih (kot tudi pristojnih) v Trstu, po drugi strani pa se je v tabeli znašlo nekaj zanimivih, dokaj oddaljenih področij, kot na primer Šlezija in Črna gora. Posebno eksotičnih prostitutk pa v majhni Ljubljani v teh letih ni bilo.

Podatki o pristojnosti se dosti ne razlikujejo. Največ jih je bilo pristojnih na Ogrsko, sledijo pa Nemška Štajerska, Slovenska Štajerska, Koroška, Hrvaška, Spodnja Avstrija in Dunaj.

Dopisi, s katerimi je mestna oblast brskala po preteklosti prostitutk, nam koristijo še v toliko, da izvemo, iz katerega mesta so prostitutke prišle v Ljubljano. Ker so nekatere navedle tudi po dve mesti, se število poveča na 203, pri čemer gre v osemnajstih primerih za isto osebo.

17 Primerjaj Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani..., str. 156.

18 Posebno pozornost je mestna oblast namenjala mladoletnim prostitutkam (mlajšim od 24 let). Magistrat je ob vsakem prihodu mladoletne prostitutke v mesto poslal v njeno domovinsko občino prošnjo, naj obvestijo njene starše ali varuhe o njenem življenju. Poleg tega je konec avgusta 1906 tudi c. kr. okrajno sodišče zahtevalo osebne podatke vseh mladoletnih prostitutk (ZAL: REG I/fasc. 1319, fol. 289).

19 Dr. Andreas Witlačil, Aus dem Jahresberichte des Chefarztes der k. k. Polizeidirection in Wien für Jahr 1894, v: Das österreichische Sanitätswesen, VII. Jahrgang, Nr. 41, Wien 1895, str. 375. Od 393 prostitutk jih je bilo kar 184 (46,8%) takšnih, ki so bile mlajše od 21 let, 189 (48,1%) jih je bilo starih med 21 in 30 let, medtem ko je bilo starejših le 20 (5,1%).

20 Anita Ulrich, Bordelle, Strassendirnen und bürgerliche Sittlichkeit..., str. 14. Zanimivo je, da je bila v bordelu "Prüfstein" v Zürichu v letih 1878-1881 celo starostna kategorija od 15-17 let, vendar so zaradi osupljivosti mednarodne javnosti morali zvišati najnižjo (zaščitno) starost. Tako od leta 1895 v bordelu ni smelo delati nobeno dekle, mlajše od 20 let.

Tabela 3 - od kod so prišle?

Mesto	1905	1907	1910	število	%
Trst	30	11	5	46	22,66
Gradec	15	12	10	37	18,22
Beljak	1	12	7	20	9,85
Celovec	-	9	3	12	5,91
Dunaj	4	3	1	8	3,94
Pulj	-	4	3	7	3,44
Maribor	1	2	3	6	2,95
Bolzano	1	1	3	5	2,46
Leoben	1	1	3	5	2,46
Reka	2	3	-	5	2,46
Budimpešta	1	3	-	4	1,97
Wiener Neustadt	2	2	-	4	1,97
Brück na Muri	1	-	2	3	1,47
Celje	1	-	2	3	1,47
Gorica	1	2	-	3	1,47
Innsbruck	-	1	1	2	0,98
Videm	1	1	-	2	0,98
Karlovy Vary	-	-	1	1	0,49
Linz	-	1	-	1	0,49
Praga	-	-	1	1	0,49
Salzburg	-	-	1	1	0,49
Split	1	-	-	1	0,49
Nagykanizsa	1	-	-	1	0,49
Novinke	5	1	-	6	2,95
Brez navedbe	8	7	4	19	9,35
Skupaj	77	76	50	203	100

Iz tabele je razvidno, da jih je največ prišlo iz bližnjih večjih mest, kar je razumljivo, saj so se prostitutke stalno selile in so se pri tem, če je le bilo mogoče, ustavile v najbližjem večjem mestu. Tako jih je največ (skupaj skoraj polovica) prišlo iz Trsta (22,66%), Gradca (18,22%), Beljaka (9,85%) in Celovca (5,91%). Prihajale so tudi iz nekoliko bolj oddaljenih središč, kot na primer iz Salzburga, Splita, Prage ali Innsbrucka. Kam so iz Ljubljane odšle, žal nimamo podatkov, verjetno pa bi bila slika dokaj podobna. Ob odhodu se je morala prostitutka sicer uradno odjaviti, nekatere pa so iz različnih vzrokov kar izginile. Med drugimi je bila tak tehten vzrok kakšna spolna bolezen, saj so prostitutko pred odhodom praviloma zdravniško pregledali. Nekaj takšnega je 1. decembra 1907 storila Elizabeta Brumerjeva, ki je *"natihoma neznano kam odšla, ne da bi se bila dala zdravniško preiskati in se pravilno odglasila"* [21]. Najpomembnejše pri prihodu in odhodu prostitutk pa je bilo pravilo, ki ga je zapisala ljubljanska policijska oblast: *"Semkaj pride vsaka prostitutka prostovoljno in tudi odide isto tako kadar in kamor hoče."* [22]

Podatkov, ki bi nam posredovali vsaj megleno sliko socialnega statusa družin, iz katerih so izvirala dekleta, ki so se prodajala v Ljubljani, se žal ni dalo izbrskati. Pri tem si za vsaj približno primerjavo lahko pomagamo le z natančnimi podatki za bordel "Prüfstein" v Zürichu v letu 1890: *"28 od 65 deklet v bordelu (43%) je izviralo iz rokodelskih družin, 12 (18%) iz kmečkih družin, 5 (8%) jih je bilo hčera peric, 4 (6%) nadzornikov v tovarni in dve orožnikov. Iz pravega proletariata - tovarniških delavcev, dninarjev - jih je bilo zelo malo. 3 so bile nezakonske."* [23]

Tudi o poklicih ljubljanskih registriranih prostitutk ni nobenih podatkov, zato si bomo spet pomagali s primerjavo že navedenega bordela v Zürichu: *"55% je bilo takšnih, ki se v svoji mladosti niso izučile nobenega poklica. Med temi jih je bilo kar 18 (27%) takšnih, ki so starše zapustile zelo zgodaj in so se že vdajale kot služkinje in 3 (5%), ki so se preživljale kot natakarice. 12 (18%) je bilo tovarniških delavk, 2 hčeri kmeta in 1 hči gostilničarja. Nasprotno tem, se jih je 31 (45%) izučilo določen poklic. Od teh je bilo 9 šivilj, 6 krojačic, 6 likaric, 3 modistke in urarke, 1 brivka, vzgojiteljica, guvernanta in hči trgovca."* [24]

Kot primerjava nam lahko služi tudi letno poročilo glavnega zdravnika c. kr. policijskega ravnateljstva na Dunaju za leto 1894, iz katerega lahko razberemo, da je bilo na Dunaju v celem letu evidentiranih 2792 prostitutk, od tega jih je bilo na novo 393. Med novinkami so močno prevladovale bivše služkinje, bilo jih je kar 240, 64 je bilo ročnih delavk, 31 natakaric in prodajalk, 29 jih je bilo brez zaposlitve, 21 je bilo tovarniških delavk, 5 guvernant in finih služkinj, dve igralki (pevki) in ena prodajalka rož. [25]

Torej, tako prostitutke v Zürichu kot tiste na Dunaju so izvirale iz nižjih družbenih slojev in večina med njimi se sploh ni izučila kakšnega poklica. Brez dvoma lahko podobne ugotovitve predvidevamo tudi za prostitutke v Ljubljani.

21 ZAL: REG I/fasc. 1320, fol. 503 (podobno še fasc. 1323, fol. 28).

22 ZAL: REG I/fasc. 1320, fol. 339.

23 Anita Ulrich, Bordelle, Strassendirnen und bürgerliche Sittlichkeit..., str. 18.

24 Ibidem, str. 16.

25 Dr. Andreas Witlačil, Aus dem Jahresberichte..., v: Das österreichishe Sanitätwesen, VII. Jahrgang, Nr. 41, Wien 1895, str. 375.

Veljal je princip popolne svobode izbire stanovanja

Čeprav je velika večina nadzorovanih prostitutk v Ljubljani najemala sobe v dveh hišah v Zvonarski ulici, jim mestne oblasti niso prepovedovale stanovati kje drugje. Edina omejitev pri tem je bila ta, da niso smele najemati sob v bližini šol in cerkva. Vendar pa marsikateri hišni posestnik ni hotel sprejeti prostitutk pod svojo streho, tako da so le-te ponavadi dobile sobo v kakšni gostilni, ki je že bila na slabem glasu. Sosedje seveda niso bili navdušeni, da je v njihovi bližini stanovala kakšna "pokvarjenka". Zato so hiteli pisati anonimne pritožbe, katerih vsebina je polna pretiravanj, za nas pa so zanimive v toliko, da izvemo, kje so še, poleg dveh hiš na Zvonarski ulici, prostitutke dobile stanovanje.

Tako so zatočišče v hiši na Žabjaku št. 3 našle kar tri prostitutke: Marija Globočnik, Antonija Zupanič in Barbara Förner, katerim so prepovedali stanovati v Zvonarski ulici. Stanovalci te hiše niso bili nič kaj preveč veseli živahnih sostanovalk, zato so se pritožili na mestni magistrat. Dosegli niso ničesar, dobili so le naslednje pojasnilo župana Hribarja: *"Ker je za prostitutke uveljavljen princip polne svobode stanovanja, izimši hiše, ki leže v obližju šol ali cerkva, nima mestni magistrat prav nič proti temu, da stanuje kaka prostitutka na Žabjeku št. 3... Hišni gospodar v tem slučaju nima nič proti tem stanovalkam, ker sicer izpolnjujejo policijske propise. Pripominja pa se, da imajo prostitutke nalog, da morajo, če vzemo stanovanje, dotični stranki povedati, kaj da so, da se ne more nihče izgovarjati, da ni vedel, kaj je dobil pod svojo streho".*[26] Tako se prostitutk ni dalo kar tako odstraniti iz hiše, v kateri je obratovala tudi gostilna. V njej je bilo prostitutkam sicer prepovedano opravljati svojo obrt, a jih je kljub temu kdaj pa kdaj zaneslo. O tem nam poroča policijsko poročilo z dne 1. oktobra 1910. Tega dne se je namreč v omenjeni gostilni bila plesna veselica. Prostitutki Beti Förner in Marija Tabor si nista mogli kaj, da ne bi izkoristili priložnosti in od opijanjenih veseljakov zaslužili kakšno krono. Tako sta se okoli pol enajstih zvečer vključili v rajanje, na njuno nesrečo pa ju je kmalu opazil in takoj prepoznal policijski stražnik[27], prijazno pristopil k njima ter naročil, naj se iz gostilne odstranita. To sta tudi storili, po besedah stražnika pa sta obenem zagodrnjali, *"da one dve smeta jet kamur se jima poljubi"*. Okrog enih je prišla Marija Tabor nazaj, a zdaj ne s kolegico, pač pa v družbi kleparskega mojstra Gvida Štadlerja. To je pomenilo, da je moral stražnik spet opraviti svojo dolžnost. Kako je zadeva potekala in do kakšnih zapletov je pri tem prišlo, pa nam na slikovit način opisuje njegovo poročilo: *"Ko sem jaz to opazil, sem šel omenjeno opozorit, naj se odstrani iz gostilne, počel je omenjeni G. Štadler proti meni izzivati da nimam jaz proti omenjeni nič za opraviti, kar sem pa jaz opazil da je omenjeni začel izzivati proti meni vse občinstvo začelo razburjeno biti. Ko sem omenjeni prostitutki aretacijo napovedal začela je omenjena razbivati po mizi z roko in se zglašala da ne gre nikamur ravno tako je bil kriv Gvido Štadler ker se je izrazil da ne gre omenjema nikamor od njega, izražal se je proti občinstvu v gostilni da sem pijan kar so priče..."* [28] Stražnik tako prostitutke ni mogel aretirati in je tisto noč raje vse skupaj pustil pri miru. Epilog: *"Štadlerja ni dobiti v Ljubljani"*, prostitutki pa so kljub veliki užaljenosti stražnika vse skupaj oprostili.

Podobna je bila pritožba nad gostilno v Stiški ulici št. 2, v sklopu katere so bile štiri sobe, a so le tri služile namenu gostilne. Ena soba je bila namreč oddana dvem *"gospodičnam št. 13"*. 11. februarja 1905 se je pritožil trgovec Valentin Golob, ki je stanoval v visokem pritličju, ravno nasproti te sobe. Trdil je, da je bil *"mnogokrat ponoči nemir, kričanje, ropotanje in prepir"* [29]. Poleg tega je bilo tik pod njegovim stanovanjem često ponesnaženo. Vsega tega naj bi bili krivi prostitutki Barbara Förner in Marija Bammer, ki sta bili obe pod "nravno-policijskim nadzorstvom". Zaradi tega mestna policija ni mogla ukrepati, vseeno pa se je gospod Golob razveselil, ko je bil obveščen, da se bosta obe izselili 1. marca istega leta.

Tudi v gostilni pri Grčarju v Cerkveni ulici 19 je bilo moč dobiti dodatno ponudbo. Karol Kačar, ki je stanoval v isti ulici, se je "bridko" pritožil, *"da prostitutke kriče po noči okrog Grčarjeve gostilne, glihajo z odjemalci, v gostilni je*

---

26 ZAL: REG I/fasc. 1276, fol. 220.

27 Ker je na takšnih plesnih veselicah pogosto prihajalo do prepirov in pretepov, gostilničarji pa so zaradi dobrega zaslužka veselico ponavadi podaljšali do zgodnjih jutranjih ur, so mestne oblasti za takšne prireditve pogosto angažirale vsaj enega stražnika.

28 ZAL: REG I/fasc. 1278, fol. 229.

29 ZAL: REG I/fasc. 1274, fol. 218.

cel dan in noč godba in ples. Ljudje h kurbam hodijo čez Kačarjev vrt" [30].

Vse kaže, da je najemnik dveh bordelov v Zvonarski ulici, imel v Ljubljani več stanovanj. Na to misel nas napeljuje pritožba gospoda Tomaža Einspielerja iz Streliške ulice 18, datirana s 7. oktobrom 1905, iz katere lahko sklepamo, da je Alojzij Kališ skušal odpreti še eno hišo radosti v Streliški ulici št. 20, a mu tega mestne oblasti niso dovolile. 22. septembra istega leta je bil bordel uradno zaprt, prostitutke pa so iz hiše izselili. Iz pritožbe je razvidno, da zadeve še niso bile dokončno urejene, saj je gospod Einspieler v pritožbi trdil, da *"kljub temu prostitutke zahajajo še vedno v stanovanje Kališevo, v katerem on sam niti njegova družina ne stanuje. Njegovo stanovanje je sedaj pravcati transenal - transportno pribeževališče in zavetje brezposelnih in popotujočih - letovičarskih vlačug, kamor jih on sam ali njegovi posli dovažajo in odvažajo..."* Na mestni policiji so trditve preverili in župan je sporočil c. kr. deželnemu predsedstvu: *"Prostitutke (2) so se na označenem mestu odstranile. Pripominja se, da je vloga v vseh podatkih silno pretirana in izvira bolj odtodi, ker vlagatelj ne mara živeti v taki soseski, kot pa da bi se bili ondi res vršili taki škandali."* [31]

HIŠI RAZUZDANOSTI - ZVONARSKA 11 IN 13

Žal ne poznamo točnega datuma ustanovitve obeh hiš, gotovo pa ta sega pred leto 1900. Popis iz tega leta nam namreč kaže, da je lastnica hiše v Zvonarski ulici 13 bila Matilda Löwy, pri njej pa je stanovalo osem prostitutk.[32] Vendar pa se je omenjena lastnica hiš prenehala ukvarjati s tem poslom najkasneje 21. maja 1904, ko so iz Ljubljane odgnali vseh deset prostitutk, ki so stanovale pri njej.[33] Tako je bil bordel za kratek čas zaprt, najkasneje v začetku leta 1905 pa ga je v najem dobil Slovenec Alojzij Kališ (sam Kališ omenja že leto 1904)[34]. Medtem se je mestni svet pozanimal, kako imajo urejeno prostitucijo v Celovcu, Mariboru, Gradcu, Hamburgu in na Reki ter nato sestavil "Navod, kako nadzorovati prostitucijo v Ljubljani".[35] Ti predpisi o evidenci in nadzorovanju prijavljenih prostitutk so nastali v času Svetovne razstave na Dunaju (1873)[36] in so si bili po vseh koncih monarhije podobni. Iz popisa prebivalstva leta 1910 je razvidno, da je lastnica obeh hiš še vedno bila Matilda Löwy, najemnik pa Alojzij Kališ, čeprav je konec leta 1907 imel resen namen obe hiši kupiti. Ker se mu ni uspelo pogoditi, je vložil celó prošnjo za preselitev prostitutk na Vožarski pot št. 5, vendar mestna oblast tej prošnji ni ugodila.

Stanovanjske razmere

Za stanovanjske razmere na Zvonarski ulici št. 11 in 13 lahko rečemo, da so bile kar dobre. V hiši na številki 11, ki je bila novejša, so stanovale boljše prostitutke. V njej je bilo devet sob, od tega le ena v pritličju, vse ostale pa so bile v prvem nadstropju. V drugi, nekoliko starejši hiši, je bilo osem sob, od tega štiri v pritličju in prav tako štiri v prvem nadstropju. Prostitutke so za uporabo teh sob morale dnevno plačati od 1,5 do 4 kron, odvisno, v kateri sobi so stanovale. Ob pregledu javnih hiš 3. februarja 1905 so bile vse sobe označene kot *"jako čedne in lepe, svetle in lepo opravljene"*.[37] Poleg tega so morale hišnemu gospodarju Kališu plačevati vse ostale stroške, tako da so, na primer za sobo številka 6 v starejši hiši, vsi stroški znašali 9 kron dnevno[38]. Prostitutke se nad stanovanjskimi razmerami skorajda niso pritoževale, pa tudi s ceno bivanja so bile zadovoljne. V zvezi s tem dobimo zanimive podatke o njihovem zaslužku. Prostitutka Ana Hirdt je namreč povedala, *"da je 14 dnij tukaj in si je v tem času prihranila okrog 60 kron, nekatere pa so izjavile, da bi bile one tudi lahko že kaj prihranile, pa da denar, če ga imajo*

30 ZAL: REG I/fasc. 1276, fol. 229.
31 ZAL: REG I/fasc. 1278, fol. 202-205.
32 Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani..., str. 156.
33 ZAL: REG I/fasc. 1274, fol. 499-510. Pri vseh odgnankah je kot posel navedeno "prostitutka" ali "cipa". Odgnane so bile (v oklepaju sta navedena kraj rojstva in starost): Josefa Soki (Nytra, 26), Etel Augelno (Budimpešta, 20), Marija Muzeitig (Freistadt, 22), Gerlambos (Steinamauger, 18), Roza Belušček (Budimpešta, 23), Sidonija Marusy (Stuhlweisenburg, 23), Josefa Csermak (Bratislava, 22), Marija Mike (Debrecen, 19), Luiza Markovics (Komarno, 21), Elsa Bognar (Komarno, 24).
34 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 245.
35 Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani..., str. 157. Navodila so že podrobno opisana v navedenem delu, prav tako pogoji, pod katerimi se je Kališu dovolilo odpreti bordel in prostitutkam stanovati v njemu.
36 Dr. Andreas Witlačil, Aus dem Jahresberichte..., v: Das österreichishe Sanitätwesen, VII. Jahrgang, Nr. 41, Wien 1895, str. 376.
37 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 198.
38 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 231.

Sobe, ki so oddane v uporabo prostitutkam, cenjene so sledeče, in sicer

v hiši št. 11

soba št.	2	pritlično	K 2.-	
" "	6	I.nadstropje	" 1.50	
" "	7	I. "	" 3.-	
" "	8	I. "	" 2.-	
" "	9	I. "	" 3.-	(na ulico)
" "	10	I. "	" 3.-	(na dvorišče)
" "	11	I. "	" 2.-	(na dvorišče)
" "	12	I. "	" 2.-	(na dvorišče)
" "	13	I. "	" 2.-	(na dvorišče)

v hiši št. 13

soba št.	1	pritlično	K 2.50	
" "	2	"	" 2.50	
" "	3	"	" 2.-	
" "	4	"	" 2.50	
" "	5	I.nadstropje	" 1.50	
" "	6	I. "	" 2.-	
" "	8	I. "	" 2.-	
" "	9	I. "	" 2.-	

Leto so sedaj meni določene cene. V hiši št. 13 prenaredila se je soba št. 3 iz dveh sob v jedno. V sobi št.5 katera je bila do sedaj brez okna, napravilo se je mej tem časom okno.

Prosim vsled tega, da se leti dve sobi ocenijo sedanjemu stanu primerno.

žalibog takoj zapravijo" [39]. Prostituke so seveda morale same skrbeti za čedne obleke in nakit, nekatere so si rade privoščile sladkarije, druge pa tobak ali alkoholne pijače.

Vendar vse le ni bilo tako idealno. Pri pregledu obeh Kališevih hiš 13. julija 1907, sta mestni fizik dr. Krajec in detektiv Ljubič opazila nekaj pomanjkljivosti, čeprav sta na splošno ocenila, da *"ni bilo nedostatka"*. Ogledala sta si vse sobe, podstrešje in drvarnico ter ugotovila, da so vsi prostori snažni. Imela sta le štiri pripombe:[40]

"1. V novi hiši (št. 11) je stranišče v pritličju premalo snažno ter kljuke pri dotičnih vratih premalo čedne.

2. V stari hiši (št. 13) nima soba št. 8 v I. nadstropju (prav za prav pod streho) nobenega okna, tako da se le na ta način zrači, če so vrata v sosednji sobi odprta. Ta soba nikakor ni za uporabo in se ne sme v bodoče več odati.

3. Stara hiša nima v I. nadstropju (podstrešju) stranišča in tudi v pritličju nahaja se stranišče prav za prav na dvorišču, tako da ni z mostovja pristopno, marveč se mora nekaj korakov okoli vogala po dvorišču hoditi.

4. Tudi greznica ni popolnoma v redu, ker nima pravega odtoka. Po izpovedi Kališa je cestni jarek preplitev, tako da ne more vse pravilno odtekati."

Kališu je bilo naročeno, da te "nedostatke" odpravi, kar je tudi storil. Če vemo, da so drugod prostitutke morale živeti tudi v mnogo slabših pogojih, kot na primer v dveh bordelih v Zürichu, kjer so prostituke živele v neprezračenih podstrešnih sobah, v katerih niti vsaka ni imela svoje postelje[41], lahko te pripombe označimo kot malenkostne, stanovanjske razmere v obeh hišah pa kot dobre.

Decembra 1908 se je le našla nezadovoljna prostitutka, ki se je pritoževala tudi nad bivalnimi pogoji. Katarina Streinz, ki se je hkrati pritoževala nad hrano, je omenila tudi svojo sobo, češ *"da je zelo nesnažna in da v njo prihajajo miši in podgane"* [42]. Kališ je te trditve odločno zanikal: *"Kar se tiče miši in podgan, je že mogoče, da je kaka miš v staro hišo prišla. Podgan pa še na dvorišču ni. V novo hišo pa še nikdar ni prišla miš."* Mestni fizik pa je po pregledu zadevo pojasnil takole: *"Kar se tiče pritožbe, da uhajajo podgane v sobe sem mnenja, da je bilo to poprej, ko je bilo še stranišče staro, greznice pa slabo krite morebiti mogoče, letos pa so se stranišča napravila z angleškim klozetom, jama in kanali pa uredili strogo po predpisih stavbnega reda, tako da je pač sedaj nemogoče, da bi podgane uhajale v hišo."* [43]

Prehrana prostitutk

Aprila 1908 je gospod svetnik Lauter vsako prostitutko povprašal, če ima kakšno pritožbo proti lastniku javne hiše Alojziju Kališu. Večina vprašanih pritožb ni imela, le dve (Ana Weller in Marija Kunst) sta potarnali, *"da je bila baje hrana slaba in nezadostna"*. Gospod Kališ je seveda te pritožbe označil za neutemeljene in razložil, da izvirajo iz sovraštva, ker jima je odpovedal stanovanje: *"Hrana je dobra in se kuha za 14 deklet 3 kg mesa; ostane ga baje toliko, da ga dekleta proč mečejo."* Kljub temu je g. svetnik naročil mestnemu fiziku dr. Krajecu, da naj pregleda kuhinjo in hrano v tolerančni hiši. Iz njegovega "uradnega poročila" dobimo živo sliko prostorske ureditve kuhinje in jedilnice, higienskih razmer v teh prostorih, postreže pa nam celo z jedilnikom tistega dne: *"Kuhinja leži pritlično v dvoriščnem traktu z edinim dohodom čez dvorišče. Razsvetljava v zadostno veliki kuhinji je dobra, tudi glede splošne snažnosti in reda v kuhinji in kuhinjski shrambi ni opaziti nikake nepravilnosti. V kuhinji bavili sta se dve ženski s kuho in sicer kuharica ter hči hišnega oskrbnika. Jedilnica ima dohod čez hodnik v hiši in je v zvezi s kuhinjo le tako, da se podajajo jedi skozi malo okence. Jedilnica je skupna za vse prostitutke; zadostno velika, zračna in prav snažna. Stoje v njej le dve podolgasti mizi in štiri klopi. Pogrnjeno in pripravljeno je za 16 oseb in sicer*

---

39 ZAL: REG I/ fasc. 1277, fol. 201. S prihranki so se pohvalile še nekatere prostitutke: "Ana Waldstätterjeva, ki ni prej nikdar nič imela, in je še-le teden dni tukaj, si je že prihranila okrog 40 kron, Marija Seljakova okoli 30 kron (v jednem tednu), vrh tega si je še nekaj nakupila, Marija Veblova, ki je kake 4 tedne tukaj je v tem času nakupila stvari za 60 kron. Josipina Ruthartova je trdila, da je svojemu možu - ona je namreč zakonska - že v tem času kar je v Ljubljani vsega skup poslala okrog 300 kron, sedaj ji je pa mož umrl. Ker se je ta vsota videla nekoliko neverjetna, se je pobahala, da ima poleg tega pri sebi še 180 kron in na poziv vodje komisije, naj ta denar pokaže, ga je tudi res pokazala."

40 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 211-213.

41 Anita Ulrich, Bordelle, Strassendirnen und bürgerliche Sittlichkeit..., str. 19.

42 ZAL: REG I/fasc. 1323, fol. 528.

43 ZAL: REG I/fasc. 1323, fol. 605-610.

prav lično. V hiši je danes 16 prostitutk in se je pripravilo kosilo obstoječe iz riževe juhe, 4 kil govejega mesa (kuhanega), krompirjevih svalčkov in kisle repe. Kosilo pripravljeno je okusno in v zadostni množini. Trikrat na teden podaja se še močnata jed, dvakrat pa pečenka; za večerjo vsaki dan kaka mesnata jed. Poprašal sem tudi več prostitutk glede kakovosti hrane in množine, toda nisem slišal nikakih pritožb." [44]

Julija istega leta je bil Kališ ponovno poklican na magistrat zaradi anonimne pritožbe, za katero je lastnik javne hiše zatrjeval, *"da je pismo mož odpuščene kuharice iz hudobije pisal in da je vse zlagano"*. Mestna oblast mu je zabičala, da ne smejo sobarice ali vratarji ničesar od deklet zahtevati in da se sobarici ne smeta pečati z moškimi. Poleg tega so mu še zagrozili, da se mu bodo dekleta razpustila takoj, ko pride kakšna utemeljena pritožba. Tako oster nastop do Alojzija Kališa je bil zelo pogost, pojasnjuje pa ga v poročilu zapisano pravilo: *"Zastarela teorija s strahovanjem je napram lastnikom javnih hiš še zmerom na mestu!"* Na tej podlagi lahko ugotovimo, da je odnos med mestno oblastjo in lastnikom javne hiše imel temelje v zastraševanju slednjega. V tej zadevi so na magistratu ponovno zahtevali pregled kuhinje in hrane, mestni fizik pa je v svojem zapisniku poudaril: *"V zadnih tednih sem večkrat pregledal kuhinjo in hrano ter izjavljam, da sem našel kuhinjo vedno snažno, ter da je hrana prav dobro pripravljena. Uporablja se za kosilo 3-4 kg govejega mesa; potem se pripravijo 2 prikuhi in močnata jed. Tudi zvečer napravi se mesnata jed za večerjo. Večkrat sem poprašal prostitutke, če so s hrano zadovoljne in nisem dosedaj nikdar čul nobene pritožbe."* [45]

Vendar se je oktobra 1908 prostitutka Ivana Kovačič pritožila, *"da je hrana včasih premalo zabeljena"* [46]. Zato so Kališu ponovno naročili, da mora za prostitutke skrbeti tako, da ne bo nobenih pritožb, poleg tega je mestni fizikat začel bolj pogosto pregledovati kuhinjo in hrano v bordelu.

Kjub temu so se že decembra istega leta prostitutke spet pritoževale. Tako je Katarina Streinzova zatrjevala, *"da daje najemnik beznice v Zvonarskih ulicah Alojzij Kališ sicer dovolj hrane, a ta da je zelo slaba in neokusna, daje jim baje črviv grah, skoraj v vsaki jedi pa se dobe lasje"*. Skoraj popolnoma enako pritožbo je čez dva dni izrazila prostitutka Katarina Ravnikarjeva, katere navedbe je potrdila tudi njena kolegica Marija Ptačkova. Vendar pa je pri pritoževanju prostitutk treba opozoriti, da so se vedno pritoževale le ob svojem odhodu iz Ljubljane, medtem ko tiste, ki so še ostale v mestu, niso imele nobenih pritožb. Ker je mestna oblast vsako pritožbo obravnavala skrajno resno, se je moral Alojz Kališ spet zagovarjati, seveda je trdil ravno nasprotno: *"Pritožbe zaradi neokusne hrane so popolnoma neupravičene: sklicujem se na fizika dr. Krajca, ki vedno kuhinjo pregleduje. Tudi dr. Illner pride večkrat v kuhinjo. Če se je res našlo lasje v jedilih, so prostitutke same krive, ker mi preveč hodijo v kuhinjo ter tako lahko kake lasje tam puste."* Kališeve besede je potrdil tudi mestni fizik dr. Krajec, ki je res redno, vsak teden nadzoroval kuhinjo in pripravo jedi: *"Izjavljam, da sem vedno našel lepo snago v kuhinji in shrambi, ter da so jedi pripravljene okusno in v zadostni množini."* [47]

Januarja 1909 se je prostitutka Aurelija Parklitschova (kot vsaka, tudi ona šele ob svojem odhodu) pritožila, *"da bi morala biti hrana boljša, ne tako pogostoma zvečer golaš ali klobase, marveč finejše jedi"* [48]. Mestni oblasti se je ta zadeva zdela malenkostna, tako da ni nič ukrepala.

Drugače pa je bilo 20. julija istega leta, ko sta se pritožili prostitutki Marija Zwischenberger in Alojzija Fritz: *"Prostitutki sta se pritožili v prvi vrsti zoper hrano: juha je bila 5 krat zasolena, fižol ni bil dobro zabeljen, solata je bila prezelena."* Kališ je temu ugovarjal in povedal, da plačuje kuharici 50 kron na mesec in da mora tedaj že znati kuhati, da vse ne morejo dobiti samo rumene solate in da tako ali tako mestni fizikat večkrat pregleda hrano. Čez dva dni je bil pozvan eden od magistratnih uradnikov, naj pride pregledat hrano. Iz njegovega poročila lahko spet spoznamo dnevni menu v javni hiši: *"K obedu so imeli dobro govejo juho s cmoki, govejo meso s prižganem fižolom in 1/4 piške z glavnato salato. Dve dekleti sta se nasproti meni pritožila, da sta dobila samo ta zunanja peresa od glavnate salate, tudi sta jezno rekli, da so bili fižoli slabo napravljeni. Okusil sem salato in prižgane fižole, kar sem našel, da salata in fižole so bili okusni. Izmed 15 prostitutk sta bili samo dve nezadovolni zoper 13, kere so rekli, da je hrana vedno dobra*

[44] ZAL: REG I/fasc. 1322, fol. 276-278.
[45] ZAL: REG I/fasc. 1323, fol. 143-146.
[46] ZAL: REG I/fasc. 1323, fol. 201.
[47] ZAL: REG I/fasc. 1323, fol. 582 - 610.
[48] ZAL: REG I/fasc. 1325, fol. 94.

in okusna. Za teh izrek priča, da so dekleta dobro rejena in dobro izgledajo." [49]

Glede na to, da pritožb o hrani res ni bilo veliko in če verjamemo zadnjemu stavku o dobri rejenosti punc, lahko rečemo, da je bila prehrana v javni hiši zelo dobro organizirana.

Prostitutke pa niso od vsega začetka imele organizirane prehrane v hiši. Iz zapisnika, sestavljenega 3. februarja 1905, ko so v javni hiši zaslišali vse takrat tam stanujoče prostitutke, izvemo, da *"dokler ni bilo kuharice, hodile so prostitutke na hrano večinoma k 'Sodcu', sosedje so jih pa jako čudno gledali, če so tako pri belem dnevu šle svojo lakoto tolažit in tudi v gostilni so jih gostje čudno gledali; ker niso ravno fini gostje ondi, je včasih tudi kateri poskusil se približavati"*. Vse prostitutke so zatrjevale, da je bila gostilniška hrana slabša in dražja. Tako je Ana Wilitsch omenila, *"da je bila jeden teden pri 'Lovcu' na hrani in jo je to stalo 50 kron"*. Sicer so bile že od drugod navajene na hrano v hiši in ker *"običajno do poldneva spe, bi občutile, kot veliko neprijetnost, če bi se morale samo radi obeda popolnoma obleči in iti v gostilno"*. Prav zaradi tega si jih je večina uredila prinašanje hrane domov, kar pa je imelo več neprijetnih posledic: včasih se ni dalo dobiti osebe, ki bi to hrano prinašala, ta oseba pa tudi ni mogla prinesti hrane vsem naenkrat, tako da so nekatere nanjo dolgo čakale, hrana pa se je lahko med potjo že tudi ohladila. Pomembno je tudi to, da so prostitutke same prosile za prehrano v hiši, in tako je ena od odhajajočih prostitutk poiskala kuharico zanje v Gradcu. Nihče jih ni silil, da morajo jesti doma. To je potrjeval primer Amalije Dolenc, ki se je še vedno prehranjevala v gostilni, razlog za to pa je bil zelo praktičen. *"Vprašana, zakaj ne obeduja doma, je povedala v nekakem sramežljivem obotavljanju, da ji nek gospod hrano plačuje v gostilni pri 'Novem svetu' in da jo zato hrana nič ne stane"* [50].

Seveda pa so v "Obveznem zapisniku", ko so Alojziju Kališu izdali dovoljenje, da lahko pri njem stanujejo prostitutke, tudi določili, kakšno hrano mora za njih priskrbeti: *"Hrana mora biti dobra, tečna in izdatna. Za njo se sme računati na dan po 4 krone 40 vinarjev, če obstoji iz sledečega: zjutraj bela kava z 1 kruhom, opoldne juha, meso z 2 prikuhama, poleg tega dvakrat na teden še pečenka, trikrat pa močnata jed; za južino bela kava z 1 kruhom, zvečer mesna jed z 1 prikuho."* [51] Kot smo videli iz navedenih primerov, se je Alojzij Kališ tega več ali manj tudi držal.

KRŠITVE HIŠNEGA REDA

Tako kot v vseh javnih hišah so tudi v obeh ljubljanskih imeli hišni red[52], katerega so se morale stanovalke strogo držati. Da bi bile najbolj pomembne odredbe hišnega reda vsem na očeh, so na magistratu 1. februarja 1907 Alojziju Kališu naročili, da mora izobesiti v vežah obeh hiš tabli s sledečim napisom: *"V hiši stanujočim osebam je pod kaznijo prepovedano oddajati obiskovalcem jedi, pijačo ali tobačne izdelke. Prostitutkam je prepovedano z moškimi zahajati v javne lokale. Posebno se ne trpi jemanje prostitutk v gostilne. Kdor ima kako pritožbo, obrne naj se v prvi vrsti do policijskega stražnika, ki ima v hiši službo. Obiskovalce ali prostitutke, ki motijo red s prepirom, pijanostjo, surovostjo i.t.d. ima stražnik iz hiše odstraniti, oziroma aretovati."* [53]

Ostajanje v mestu

Hišni red je že v prvem členu določal: *"Vsaka stranka ima ob 9 uri zvečer doma biti"*.[54] Iz sporočila c. kr. Deželnemu predsedstvu o ureditvi prostitucije v Ljubljani z dne 26. decembra 1904, je razvidno, da je mestna oblast privolila, *"da imajo prostitutke pravico, da si hodijo do enajstih zvečer iskat obiskovalcev na javno cesto, seveda ob dostojnem vedenju"* [55]. Poleg do tedaj prepovedanih področij (Mestni trg, Zvezda, Prešernova, Gledališka in Knafljeva ulica ter Dunajska, Tržaška in Franc Jožefa cesta[56]), so se od konca leta 1904 prostitutkam pod nadzorstvom naznanili *"kot prepovedani kraji še Št. Jakobski in Stari trg, Pred Škofijo, Vodnikov trg, Kopitarjeve ulice, Franc Jožefov most, Resljeva cesta do Slomškovih ulic, Špitalske ulice, Marijin*

49 ZAL: REG I/fasc. 1326, fol. 45-46.
50 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 198-199.
51 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 193.
52 Hišni red je že podrobno predstavila Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani ob koncu prejšnega stoletja, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 35, št. 3, Ljubljana 1987, str.158-159.
53 ZAL: REG I/fasc. 1320, fol. 51.
54 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 218.
55 ZAL: REG I/fasc. 1275, fol. 627-628.
56 Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani..., str. 161. Danes so to: Mestni trg, Kongresni trg, Čopova, Wolfova in Tomšičeva ulica, ter Slovenska, Tržaška in Cankarjeva cesta.

trg, Wolfove in Prešernove ulice, Miklošičeva cesta, Dalmatinove, Sodnijske ulice, Sodnijski trg in Bleiweisova cesta, Dunajska cesta nad kavarno Evropa je prosta" [57]. Seveda ni bilo prepovedano le "pohajanje" in "promenadovanje" po navedenih ulicah ožjega središča mesta, pač pa jim je bil prepovedan tudi vstop v vse javne lokale ob teh cestah, *"v obče pa kavarne in restavracije pri Maliču, pri Slonu, Evropa, Kazina, Narodni dom, Narodna kavarna, Fantini, Ilirija, Lloyd, Kavarna Valvazor in restavracija na južnem kolodvoru"* [58]. Poleg tega pa verjetno niso smele zahajati tudi na gledališke in koncertne predstave, tako da so bile v smislu meščanskega družabnega življenja popolnoma izolirane.

Prostitutke se teh omejitev niso vedno držale. V policijskih spisih večkrat naletimo tudi na te vrste kršitev. Predvsem so rade hodile na prepovedane nočne sprehode, od katerih so se nekateri končali v veseli družbi (moški seveda) v kakšni gostilni.[59] Mestna oblast je bila ob nespoštovanju teh določil zelo dosledna. Kaznovala je že najmanjše pregreške. Tako sta bili z zaporom za 6 ur kaznovani prostitutki Marija Grünbaum in Terezija Streng, ki sta 29. avgusta 1909 ob treh ponoči *"odšle v kavarno k Izlakarju na sv. Jakoba trgu št. 2 si iskat kavo in čaj"*, in to kljub temu, da sta se že *"čez kakih 15 min. povernile zopet nazaj"* [60].

Zelo nedosledno se je vedla prostitutka Frančiška Heigl, ki je, *"imela v svoji sobi gosta, kateri ji je naprej plačal za celo noč, ona je pa denar spravila in šla z vojaki v gostilno"*. Zato je Alojzij Kališ prosil mestnega stražnika, ki se je nahajal v bordelu, da jo privede nazaj. Tako se je stražnik ob enajstih zvečer odpravil proti Žabjaku *"ter tam dobil Hegl na ulici na pol oblečeno, kričala z več vojaki, kateri so bili na poti v kavarno"*. Stražnik je stopil do nje in jo opozoril na predpis, da po deveti uri zvečer ne sme na ulico in obiskovati javnih lokalov, ona pa mu je surovo odvrnila: *"Ich gehe, wu ich hin will. Sie haben nichts zu reden. Ich bin eine Wienerin, aber keine gscherte; Sie Könen einer gscherten Slovenerin das verbieten, mir aber nicht, ein Inspektor ist mehr, wie ein geschiesse uer Wachmann"* [61].

Kar nekaj je kratkih omemb nedovoljenih izhodov prostitutk iz javne hiše[62]. Izmed teh je najbolj zanimiva ovadba, ki jo je napisal mestni policijski stražnik, ki je 27. julija 1909 izvrševal svojo dolžnost v tolerančni hiši. V njej je navedel, da mu je Alojzij Kališ ovadil, *"da so dne 26. t. m. popoldan šle na sprehod brez njegovega dovoljenja Hansi Bertold, Viola Herter in Ida Prager, vse tri prostitutke, ter prišle nazaj domu, prve dve ob 3/4 3 zjutraj, in tretja ob 12 ponoči"*. Izkazalo se je, da Kališ tega sploh ni ovadil, ker prostitutke za izhod sploh niso potrebovale njegovega dovoljenja, ampak so za to morale prositi mestno oblast, kar so v tem primeru tudi storile. Vsekakor je treba pohvaliti stražnikovo prizadevnost, verjetno neupravičena pa so bila namigovanja ob koncu njegovega poročila, namreč, da so *"...najbrže s tem proizvajale privatno prostitucijo"* [63], kar konec koncev tudi ni izključeno.

Takšno prostitucijo pa je zagotovo opravljala Adele Zwischenberger, ki je v noči s 15. na 16. december 1907 ob pol treh ponoči zapustila hišo v Zvonarski ulici št. 13 *"in šla z enim časniškim namestnikom in z dvema enoletnima prostovolcoma ven, kakor je rekla v njihovo stanovanje"*[64]. Zaradi takšnega ravnanja so jo na magistratu kaznovali s šesturnim razmišljanjem v zaporu.

Prepiri med prostitutkami

Hišni red je v svojem 3. členu določal: *"Vsaki prepir med strankami je strogo prepovedan, in se v slučaju kalenja miru dotična stranka kratkomal iz hiše odstrani."* [65] Brez prepirov med prostitutkami seveda ni šlo. Sporekle so se lahko zaradi najrazličnejših stvari[66], velikokrat pa je prepiranju botroval preglobok pogled v kozarec. Eden takih pripetljajev se je zgodil 27. septembra

---

57 ZAL: REG I/fasc. 1275, fol. 627.
Danes so to: Levstikov trg, Stari trg, Ciril-Metodov trg, Vodnikov trg, Kopitarjeva ulica, Jubilejni (Zmajski) most, Resljeva cesta do Slomškove ulice, Stritarjeva ulica, Prešernov trg, Wolfova ulica, Čopova ulica, Miklošičeva cesta, Dalmatinova ulica, Tavčarjeva ulica in Prešernova cesta.

58 ZAL: REG I/fasc. 1275, fol. 627.

59 ZAL: REG I/fasc. 1320, fol. 463, 551 in fasc. 1327, fol. 45.

60 ZAL: REG I/fasc. 1326, fol. 264.

61 ZAL: REG I/fasc. 1319, fol. 531. *"Vi mi že ne boste govorili, kam naj grem, kajti šla bom, kamor bom hotela. Sem Dunajčanka in nisem usekana, vi pa lahko to prepoveste kakšni neumni Slovenki, meni pa že ne. Inšpektor je pomembnejši, kot pa en posrani stražnik."*

62 ZAL: REG I/fasc. 1320, fol. 617; fasc. 1323, fol. 82 in 597; fasc. 1325, fol. 560.

63 ZAL: REG I/fasc. 1326, fol. 76.

64 ZAL: REG I/fasc. 1322, fol. 572.

65 ZAL: REG I/fasc. 1277, fol. 218.

66 ZAL: REG I/fasc. 1271, fol. 505; fasc. 1320, fol. 593 in 607; fasc. 1325, fol. 473.

1910 ob enajstih zvečer, ko je prostitutka Josipina Borozon *"prišla iz mesta zelo vinjena domu, ter začela v svoji sobi razbijati in razgrajati, iz stemu, da je vse prostitutke z različnimi psovkami psovala"*. Stražnik jo je pomiril in prostitutka se je odpravila spat. Kot je v poročilu zapisal, jo je sicer nameraval aretirati, toda to ni bilo mogoče, *"ker je bila pomanklivo oblečena in odgonskega vozu ni bilo na razpolago"* [67]. Razuzdanko so zato na magistrat privedli naslednji dan ter jo za šest ur zadržali v zaporu.

V bordelu so se med prostitutkami dogajali tudi pravi pretepi. O tem nas obvešča policijsko poročilo, v katerem je prostitutka Ema Werličeva ovadila, da jo je 23. maja 1907 *"pri nekem besedičenju prostitutka Marija Tauberjeva začela pretepavati in tudi Ano Korenovo bi bila s steklenico udarila, ko bi ji ne ušla"* [68]. Zaradi tako nasilnega obnašanja je morala v zaporu odsedeti dvanajst ur. Nadaljevanje poročila nas še opozori na nič kaj pohvalno preteklost ovajene Marije Tauber, saj je bila že leta 1906 kaznovana zaradi hude telesne poškodbe (*"ker je udarila in ranila neko prostitutko s steklenico po glavi"*) na zaporno kazen v trajanju enega meseca. Poleg tega se je rada opijala in hodila na nedovoljene nočne sprehode, leta 1905 pa je bila aretirana tudi zaradi opravljanja tajne prostitucije, zaradi česar je bila odgnana.

Nečistnice so se prepirale tudi za stranke, čeprav je hišni red natančno določeval, kako se tem stvarem streže, obstajalo pa je tudi nepisano pravilo, po katerem nobena od prostitutk ni smela biti prikrajšana glede števila gostov. Tako je gosta sprejela prostitutka, ki je bila po vrstnem redu prva (dama inšpekcije). Če gostu ta ni bila všeč, si je lahko izbral katero drugo, še prosto prostitutko.[69]

Stalni gostje so ponavadi obiskovali vedno eno in isto damo. Eden takih je bil tudi nek topniški poročnik, ki pa si je že zaželel malo spremembe. Tako si ni, kot vedno, izbral Marije Grünbaum, pač pa Štefanijo Breczlevo, *"in šel znjo na sobo"*, kot se je temu takrat reklo. Verjetno bi se še vse dobro izteklo, če ne bi bila nova poročnikova izbranka tako predrzna, da se je *"ob štirih napravila in šla s poročnikom v njegovo stanovanje"*. To pa je bilo za Marijo Grünbaumovo preveč, sploh zato, ker je bila v poročnika zaljubljena. Zato se je odločila oditi v akcijo. *"Od znotraj hišnih vrat ju je pričakala, udarila Breczlevo z roko, ter hotela potem še za njo iti na ulico, kar pa je bila od stražnika in vratarja nazaj potegnena"*.[70] Na magistratu so za ljubezen pokazali razumevanje, tako da sta bili zaradi tega obe le strogo posvarjeni.

Dogajale so se tudi takšne stvari, da se je kakšna opijanjena prostitutka spravila na goste, ki so seveda upravičeno pričakovali prijazen in ljubezniv sprejem. Tako se je prostitutka Josipina Pipuš že zvečer močno napila, kar je imelo za posledico, da se je *"proti došlim gostom nedostojno vedla, nad njimi je kričala in jih zmerjala"*. Najslabše jo je odnesel nič hudega sluteč potnik z Dunaja, Otton Preischbacher, katerega *"je v veži brez vsacega povoda vsega z vodo polila"*. Kot je pripomnil stražnik, ni bilo to nič nenavadnega, saj *"si je Pipušova pustila pijačo nositi v sobo in je potem v pijanosti delala večkrat izgrede"*[71]. Za tako poseben sprejem gostov si je Josipina prislužila kar 18 ur zapora.

Težave s strankami

Tako kot v vsak bordel je tudi v ljubljanskega kdaj pa kdaj zašel kakšen "poštenjak", ki je skušal pregovoriti prostitutke, da bi si našle bolj spodobno delo. Eden takih "nadležnežev" je bil D. Ehrenkranz, ki je kljub prepovedi lastnice bordela Matilde Löwy še kar naprej prihajal v njeno hišo kupljive ljubezni. Tako je spet prišel 1. marca 1903 in zahteval, *"da on mora dobiti gospodično Marto, a ne da bi šel v sobo žnjo"*. Lastnica mu tega seveda ni dovolila, kar je gospoda zelo raztogotilo ter je začel na ves glas kričati nanjo: *"Vi ste od mene van ena nič vredna zapuščena kurba, kurnhavs!"* [72] Stražnik ga je le s težavo pomiril in ga postavil na ulico, kjer se je še nekaj časa razburjal, nato pa odšel. Ni je pa odnesel brez kazni, saj je za te lepe besede moral plačati globo v znesku petih kron.

V javno hišo so zahajali najrazličnejši ljudje. Nekateri izmed njih so se, če se je le ponudila ugodna priložnost, skušali tudi okoristiti na račun prostitutk. Da kdo ni hotel plačati uslug, se je mnogokrat pripetilo, da je kdo okradel prostitutko, je bila pa že redkost. Prav tak "junak" je bil Viktorio Varljen, prostak 27. domobranskega pešpolka, ki si je nekega jesenskega večera leta 1904 izbral prostituko Ano Kamp in šel z njo "na

[67] ZAL: REG I/fasc. 1328, fol. 510.
[68] ZAL: REG I/fasc. 1326, fol. 559.
[69] Marjana Kavčič, Prostitucija v Ljubljani..., str. 159.
[70] ZAL: REG I/fasc. 1321, fol. 475.
[71] ZAL: REG I/fasc. 1321, fol. 485.
[72] ZAL: REG I/fasc. 1271, fol. 99.

sobo". Kaj se je zgodilo v sobi, nam natančno opiše poročilo mestnega policijskega stražnika Franca Vrečerja: *"Ko sta bila v sobi, sta se slekla, v tem trenutku nekdo pozvoni in Kamp gre gledat, kedo da je, in medtem časom ji je Varljen iz obleke vkradel 7 kron, katera je bila na stolu poleg postelje. Ko je prišla ona nazaj, jo je hitro spolsko porabil in hitro odšel, hlače in plajšč si je na ulici oblekel, ona se začne oblačiti in je takoj zapazila, da je okradena."* [73]

Zaradi redne zdravniške kontrole, se je večina "javnih deklet" še posebej pazila, da ni dobila kakšne spolne bolezni. Zelo natančna pri tem je bila Marija Tavbarjeva, h kateri je prišel Roman Modrovčič, *"da bi jo spolsko rabil, kar pa je Tavbar na njemu opazila, da je na spolskem udu bolan, vsled tega ga ni hotela sprejeti in je stvar ovadila"*. V tem primeru je strah sicer imel prevelike oči, kajti *"zdravnik je Modrovčiča spolsko preiskal, ter je na spolskem udu samo majhno kožno odrgnino videl"* [74], kljub temu pa previdnost ni bila nikoli odveč.

Največkrat so si prostitutke in gostje prišli navzkriž zaradi plačila. Iz teh policijskih poročil je razvidna cena, po kateri so prostitutke prodajale svoja telesa, čeprav seveda vsa niso bila enako vredna. Ponavadi so si v takih primerih bile tudi izjave nasprotujoče. Večkrat je prišlo tudi do večjih neredov, tako da je moral posredovati stražnik, ki je opravljal svojo dolžnost v javni hiši.

Ena takšnih peripetij se je zgodila 17. septembra 1907, ko sta se zaradi zneska plačila sporekla prostitutka Štefanija Breczljeva, stanujoča v Zvonarski ulici 11, torej v "boljši hiši", ter g. Federbusch, ki se je *"v sobi z Breczljevo spolsko združil, za kar ji je pa dal le dve kroni, a je običaj, da se mora v tej hiši plačevati po 4 krone"*. Ker je prostitutka vztrajno zahtevala, da gospod plača uslugo, kot je treba, sta se začela prepirati in prišlo je celo do tega, da je zaklenila sobo, tako da ni mogel ven. Federbusch je nato ovadil prostitutko, da mu je *"kratila osebno svobodo"*. Štefanija pa je ob zaslišanju povedala, da je vrata le priprla in vzela ključ iz ključavnice, potem pa, *"ko je videla, da je vse brez uspešno, jih natečaj odprla in izpustila ovaditelja iz sobe, od koder pa ni hotel takoj iti"* [75]. Izpoved prostitutke sta potrdila tudi vratarja v obeh hišah, tako da so na magistratu primer predali c. kr. državnemu pravdništvu.

V isto hišo sta 2. novembra 1910 zašla Ivan Skala in Ernest Vidic, oba pisarja na Južni železnici. Ivan Skala *"si je vzel prostitutko Terezijo Bavbovo ter šel z njo v sobo. Tam ji je plačal 5 K in jo pustil sleči, da je hodila naga pred njim, jo objemal ter si delal z njo veselje. Ko ga je pozvala čez četrt ure, da naj gre k nji, je pa on zahteval denar nazaj"* [76]. Prostitutka tega ni hotela storiti, Ivan pa je začel vpiti in razgrajati, da ga je moral vratar postaviti na cesto. Tu mu je pri razgrajanju pomagal še prijatelj, tako da ju je stražnik odpeljal na osrednjo stražnico, na magistratu pa so ju le posvarili.

V bordel so zahajali tudi različni prevaranti. Eden takih je bil Josip Ciuha, ki se je že večkrat predstavil kot "policijski uradnik", v resnici pa je bil trgovski pomočnik. 23. decembra 1906 si je privoščil prostitutko Katarino Zwieckl, ki jo je *"uzel na sobo in jo spolsko rabil, nazadne se je začel z njo preperati ter odšel, brez da bi ji kaj plačal"*. Prostitutka je to naznanila stražniku in mu še povedala, da je mislila, da je kakšen policijski uradnik, *"ker ga je uprašala, kaj da je, ji je rekel, bodete že jutri pri policiji zvedli kaj da sem"*. O takih izkušnjah z Josipom Ciuho so podobne reči povedale še nekatere prostitutke. Njegova zgodba o tem dogodku pa je bila nekoliko drugačna: *"Ciuha pravi, da je bil nekoliko pijan in prostitutka ga je silila, naj hitro opravi. To ga je desgustiralo, zato jo je pustil in hotel oditi.. Ona ga ni iz sobe izpustila, dokler ne plača... Zanikuje pa odločno, da bi si nadeval kak uraden značaj"* [77]. Glede na to, da so Ciuho označili kot "neoporečnega in prav mirnega človeka", jo je odnesel brez kazni.

Kdaj pa kdaj so prostitutke dobivale tudi več denarja, kot je bila tarifa. To, neke vrste napitnine, so imenovali "strumpfgeld". Vedno pa prostitutke tudi s tem niso bile zadovoljne. Karol Koren, hotelir na Jesenicah je ovadil, *"da je rabil dne 3. junija 1907 popoldan prostitutko Ido Werisch ter ji plačal zato 4K, dal ji 40 v strumpfgelda, ona pa je zahtevala eno krono. Ker ji ni hotel dati, ga je zaklenila v sobo in šla še po druge prostitutke, da so ga psovale z raznimi priimki, kakor schuft, schmutz beitter itd"*. Prostitutka je bila samo posvarjena, povedala pa je po-

[73] ZAL: REG I/fasc. 1269, fol. 679.
[74] ZAL: REG I/fasc. 1319, fol. 584.
[75] ZAL: REG I/fasc. 1321. fol. 421.
[76] ZAL: REG I/fasc. 1329, fol. 74.
[77] ZAL: REG I/fasc. 1319, fol. 625-628.

polnoma drugačno zgodbo, namreč, *"da ji Koren ni hotel plačati ter jo je v lavoir pahnil"* [78].

Dogajalo se je tudi, da se je gost pri prostitutki zadržal več kot eno uro, za kar je seveda bilo treba doplačati. Takih primerov lahko v policijskih poročilih zasledimo kar nekaj.[79] Eden od teh je še posebej zanimiv. Dne 23. marca 1907 je v bordel prišel c. kr. orožnik Ivan Robas in si je izbral prostitutko Terezijo Rozman, *"s katero je šel v sobo in ji plačal naprej 2K. Ker je pa Robas bil jako vinjen in je s prostitutko dolgo občeval, je bila Rozman primorana vsled dolgo trajajočega se telesnega združenja z sebe vreči ter ga je iz sobe odstranila"* [80]. Robas je seveda skušal priti nazaj v sobo, kar mu ni uspelo. Zato je zahteval denar nazaj, pri tem pa ga je stražnik hotel na lep način pomiriti. Orožnik je vzel zadevo preveč čustveno, potegnil sabljo, nastavil držalo na zid in se hotel zabosti. V zadnjem trenutku je priskočil hišni gospodar Alojzij Kališ in mu to preprečil, nakar se je vse skupaj pomirilo.

Nekateri so se hoteli poveseliti za manjšo ceno, kot pa je bila predpisana. Niso pa pomislili, da bodo za nižjo ceno tudi manj dobili. Sobni slikar Dragotin Buš je ovadil, da je dne 8. oktobra 1910 ob enajstih zvečer prišel v bordel ter šel v sobo s prostitutko Anno Lichtenwallher. *"Takoj pri vstopu je Buš imenovano uprašal, koliko je tarifa za plačati, odgovorila je, da tri krone. Buš je ugovarjal, da tri krone je preveč, on je voljen plačati samo dve kroni in sta se za dve kroni tudi dogovorila. Nato je prostituttka zahtevala, da mora takoj plačati, predno gre knji, nakar ji je Buš tudi dal dogovorjene dve kroni. Nato se je Buš hotel sleci suknjič in telovnik in takisto gre knji, temu je prostitutka ugovarjala, da se ne pusti ničesar sleči samo za dve kroni, ako hoče, naj gre hitro oblečen knji, drugače naj gre pa ven"*. To pa Bušu seveda ni bilo všeč. Zahteval je svoji dve kroni nazaj, prostitutka pa ga je namesto tega *"pahnila iz sobe skozi urata v vežo in od tu na ulico, pritem ga je dvakrat z roko udarila po glavi, enkrat pa po roki."*[81] Tako je bil ubogi Dragotin namesto cenene spolne potešitve skoraj pretepen.

Razgrajanje v javni hiši

Razgrajanje v hiši veselja je bil kar pogost dogodek, največkrat pa je temu botroval alkohol. Sploh je bilo kritično, če se je pojavilo več razgrajačev skupaj. Tedaj se je lahko vnel pravi boj, sploh če so ti razgrajači bili v vojaški suknji. Ponavadi so najprej nadlegovali prostitutke, potem pa so se spravili še na vratarja in na stražnika. Nekaj takega se je zgodilo 27. decembra 1905, ko je stražnik zaradi nadlegovanja prostitutk iz hiše odstranil Antona Reitbauerja, delavca in Josipa Koinegga, korporala. Na njegovo nesrečo je v tistem trenutku pred hišo stalo od osem do deset vojakov, *"ki so začeli razbijati po vratih s tako silo, da so vdrli vrata"*, vendar jih je vratar uspel zaustaviti in zapreti vrata. Stražnik se je čez dvorišče napotil poiskati še kakšnega kolega, s katerim sta nato vojake razgnala, dva od njih pa celo ujela. Vendar vojaki ujetih prijateljev niso pustili na cedilu. Vrnili so se ter enega s silo osvobodili, drugega sta stražnika odpeljala v bordel, kjer se je na vse kriplje upiral, tako da mu je stražnik moral zagroziti s sabljo. Medtem je nekdo pozvonil in ko je hišni gospodar Alojzij Kališ odprl vrata, ga je Koinegg skoraj zadel z bodalom. Stražnik je hitro krenil proti Koineggu, a je bil *"pri tem s pestjo po nosu vdarjen in s čevlji usujen"* [82]. Stvar se je nato pomirila; kako so bili nasilneži kaznovani, pa nam policijsko poročilo žal ne pove.

Podobnih primerov, ko so začeli gostje "z zobmi škripati in hoteli vse zbiti", je bilo kar nekaj.[83] V takih situacijah so kar deževale različne žaljivke in psovke. Največkrat so jih bile deležne prostitutke, včasih pa tudi najemnik obeh hiš Kališ, kateremu je Josip Nitzel, potnik z Dunaja, v besu pojasnil, da je zanj navaden *"hurn fatter"* [84]. Načeloma vinjenih oseb niso spustili v hišo, čeprav se je prav to večkrat zgodilo. Dne 18. aprila 1901 so ob pol štirih zjutraj v javno hišo prišli Filip Steinko, Ivan Zupanc in Ivan Kraker, vsi trije natakarji. Kaže, da so res bili pravi veseljaki, saj so s sabo pripeljali tudi *"nekega ogrskega cigana, od katerega so hoteli, da bi jim v salonu igral"*. Takšno početje je bilo seveda prepovedano, natakarji pa si tega niso dali kar tako dopovedati. Postajali so vse bolj nasilni,

78 ZAL: REG I/fasc. 1320, fol. 577.
79 ZAL: REG I/fasc. 1329, fol. 380, fasc. 1329, fol. 63.
80 ZAL: REG I/fasc. 1320, fol. 319.
81 ZAL: REG I/fasc. 1328, fol. 542.
82 ZAL: REG I/fasc. 1278, fol. 564-567.
83 ZAL: REGI/fasc. 1271, fol. 304; fasc. 1277, fol. 484; fasc. 1319, fol. 522; fasc 1321, fol. 641-652; fasc.1323, fol. 505; fasc. 1329, fol. 424, 433 in 439.
84 ZAL: REG I/fasc. 1321, fol. 550.

Steinko je celo hotel dati eni od prostitutk zaušnico, vendar jih je stražnik še pravočasno odstranil iz hiše. Zaradi tega incidenta so morali bordel predčasno zapreti, tako da je tudi stražnik zaključil svojo službo in odšel domov. Vrli natakarji pa se niso kar tako predali. Čez nekaj časa so se vrnili in začeli vpiti, da *"bodo ulomili vrata, ako jim ne odpro in tako siloma razbijali po vratih, da so jih morali zapreti z železnim zapahom"*. A tudi to nasilnežev ni ustavilo. Ko so uvideli, da čez vrata ne bo šlo, *"so začeli lesti na ograjo in streho, da bi prišli do podstrešnih oken in od tam v hišo, kar se jim pa ni posrečilo"* [85]. Zaradi svoje vztrajnosti so se čez dva dni vsi trije znašli na policiji, od koder so jih poslali na sodišče.

ZUSAMMENFASSUNG

"Wenn das Freudenmädchen vom Kunden verlassen wird, kommt bereits der nächste durch die Haustür"
(Die Regelung der Prostitution und das Leben in einem Freudenhaus in Ljubljana am Anfang des Jahrhunderts)

Auf Zeiten der Verfolgung von Prostitution folgten solche der Toleranz oder sogar der offiziellen Anerkennung. In Ljubljana vertrat man zu Beginn des 20. Jahrhunderts zum Problem der Prostitution verschiedene Standpunkte. Die städtischen Behörden waren sich der sexuellen Wünsche und Bedürfnisse der "männlichen Welt" bewußt, die eine Zunahme der verdeckten Prostitution und der damit zusammenhängenden Geschlechtskrankheiten zur Folge hatten. Vor allem aus diesen Gründen waren die Ljubljanaer Stadtväter entschlossen, das älteste Gewerbe anzuerkennen und zu kontrollieren. Dabei stießen sie auf den heftigen Widerstand einiger, vor allem kirchlicher, Kreise (mit Bischof Jeglič an der Spitze), viele Menschen äußerten gegenüber einer solchen Lösung der Frage der Prostitution moralische Bedenken. Die erbittersten Gegner einer Legalisierung der Prostitution waren aber die Anrainer der Häuser, in denen die "Unkeuschen" wohnten.

Ein Teil der Verantwortung für das Bestehen der Prostitution selbst kann auch dem männlichen Geschlechtstrieb zur Last gelegt werden. Da die Prostitution aber als soziales Problem angesehen wird, kann als bedeutende Ursache für die Existenz dieses "unsauberen Gewerbes" die Unzufriedenheit der jungen Frauen mit ihrer sozialen Stellung betrachtet werden.

Den erhaltenen Archivmaterialien sind Angaben über Alter, Heimatberechtigung und Geburtsort der Prostituierten zu entnehmen sowie die Angaben über den Ort, in dem sie zuvor ihrem Gewerbe nachgingen. Aus Mangel an solchen Angaben wählte ich die Jahre 1905, 1907 und 1910. Die Analyse zeigt, daß das "Personal" des Ljubljanaer Bordells im Laufe der Jahre im Durchschnitt älter wurde, die meisten Prostituierten waren zwischen 21 und 25 Jahre alt. Die große Mehrheit der Prostituierten war im Ausland geboren, die meisten in Ungarn, dasselbe gilt auch für ihre Heimatberechtigung. Vor der Ankunft in Ljubljana war beinahe die Hälfte der Prostitutierten ihrem Gewerbe in größeren unweit von Ljubljana liegenden Städten (Triest, Graz, Villach und Klagenfurt) nachgegangen.

Obwohl der überwiegende Teil der unter Aufsicht stehenden Prostituierten ihre Zimmer in zwei Häusern in der Zvonarska ulica 11 und 13 mieteten, verboten ihnen die städtischen Behörden nicht, auch anderswo zu wohnen. Die einzige Einschränkung bezog sich auf das Mieten von Zimmern in der Nähe von Schulen und Kirchen. Doch mancher Hausbesitzer wollte kein Zimmer an Prostituierte vermieten, so daß diese schließlich eine Unterkunft in einem Gasthaus bekamen, das bereits im schlechten Ruf stand. Die Nachbarn waren natürlich nicht darüber begeistert, daß in ihrer Nähe eine "verdorbene" Frau wohnte. Darum beeilten sie sich und zeigten sie anonym an. Diese Anzeigen waren voll von Übertreibungen. So beschwerten sich die Hausbewohner des Žabjak Nr. 3 über drei unter Aufsicht stehende Prostituierte, die über dem dortigen Gasthaus wohnten. Im Gasthaus in der Stiška ulica Nr. 1 wohnten noch im Februar 1905 zwei Prostituierte, sie zogen aber bald aus. Auch im Gasthaus bei Grčar in der Cerkvena ulica Nr. 19 standen den Gästen derartige Dienstleistungen zur Verfügung. Die Stadtpolizei mußte im Oktober 1905 aus der Wohnung in der Streliška ulica Nr. 20, die sich im Besitz des Mieters des Freudenhauses in der Zvonarska ulica Alojzij Kališ befand, zwei Prostituierte entfernen.

Das einizige echte Bordell stellten in diesen Jahren zwei Häuser in der Zvonarska ulica Nr. 11 und 13 dar. Das Gründungsdatum ließ sich nicht feststellen, mit Sicherheit reicht es aber in die Zeit vor 1900. Im Jahre 1900 nennt die Volkszählung Matilda Löwy als Besitzerin beider Häuser, was auch für die Volkszählung im Jahre 1910 gilt. Die Besitzerin muß spätestens im Mai 1904 diese Tätigkeit aufgegeben haben, spätestens am Anfang des Jahres 1905 wurde das Bordell von Alojzij Kališ gemietet. Währenddessen erkundigte sich der Stadtrat, wie die Prostitution in einigen anderen Städten geregelt war und gab "Anweisung, wie die Prostitution in Ljubljana zu beaufsichtigen sei".

Die Wohnverhältnisse in den beiden Häusern könnte man als gut bezeichnen. Bei einem sanitären Augenschein der beiden Häuser im Jahre 1907 machte

[85] ZAL: REG I/fasc. 1268, fol. 670.

die Kommission nur einige unbedeutende Bemerkungen. Bessere Wohnverhältnisse herrschten im Haus Nr.ll, das neueren Datums war und in welchem in neun Zimmern "bessere" Prostituierte wohnten. In dem anderen, etwas älteren Haus gab es acht Zimmer. Prostituierte beklagten sich wegen der Wohnverhältnisse kaum, auch mit der Miete waren sie sehr zufrieden. Für Zimmer, Kost und alle Nebenkosten mußten sie täglich - je nach Zimmer - ungefähr 10 Kronen entrichten.

Als die Prostituierten noch nicht im Bordell verköstigt werden konnten, waren sie gezwungen, die Mahlzeiten in einem Gasthaus einzunehmen oder das Essen von dort abzuholen. Als der Mieter beider Häuser eine Köchin eingestellt hatte, waren die Prostituierten sehr zufrieden, weil die Wirtskost teuerer und schlechter war. Dennoch gab es einige Beschwerden wegen schlechter Kost, obwohl diese vom Stadtphysikus mehrmals kontrolliert wurde und immer als wohlschmeckend, die Mädchen selbst aber als guternährt bezeichnet wurden. Um weitere Konflikte zu vermeiden, schrieben die städtischen Behörden dem Mieter Kališ vor, wie und zu welchem Betrag die Prostituierten verköstigt werden müßten. Kališ hielt sich auch mehr oder weniger daran.

Um in den beiden Freudenhäusern Ordnung und Ruhe zu sichern, wurde der Hausmieter am Anfang des Jahre 1907 dazu verpflichtet, in den beiden Fluren einen Aushang mit den wichtigsten Bestimmungen der Hausordnung anzubringen. Neben zwei Pförtnern sorgte ständig ein Stadtpolizeiwachmann für Ordnung. Nach neun Uhr abends mußten die Prostituierten zu Hause sein. Sie durften ihr Gewerbe nicht in den meist frequentierten Straßen des engeren Stadtkerns ausüben, ebenso durften sie die vornehmen Gaststätten und Kaffeehäuser in den verbotenen Straßen nicht frequentieren. Dennoch hielten sich die Prostituierten nicht an diese Einschränkungen. Vor allem waren bei ihnen verbotene nächtliche Ausgänge beliebt, die meistens in einer angeheiterten Männergesellschaft in einem Gasthaus endeten.

Oft gerieten sich die Prostituierten aus verschiednenen Gründen in die Haare. Zu Streitigkeiten kam es sogar um die Kunden, obwohl die Hausordnung genau bestimmte, wie diesbezüglich zu verfahren sei. Meistens lag die Ursache für den Streit im Alkoholkonsum. Ein Wortwechsel artete oft in Handegreiflichkeiten aus.

Auch die Gäste bereiteten nicht selten Schwierigkeiten. Mal suchte ein Weltverbesserer das Freudenhaus auf, der die Mädchen zu überreden versuchte, eine anständige Arbeit zu finden, mal erwies sich ein Kunde als Dieb. Kunden und Prostituierte gerieten sich meistens in die Haare wegen der Bezahlung der gebotenen Dienstleistungen. Diesen Auseinandersetzungen ist der Preis zu entnehmen, den der Kunde der Prostituierten zu bezahlen hatte. Er differierte zwischen zwei und vier Kronen. Die Prostituierten waren auch mit dem angebotenen Trinkgeld ("Strumpfgeld") nicht immer ganz zufrieden.

Manchmal begannen die Gäste sogar zu randalieren, meist infolge hohen Alkoholkonsums. In der Regel trugen die Randalierer die Soldatenuniform, belästigten und beschimpften zuerst die Prostituierten, später noch den Pförtner und den Polizeiwachmann. Wenn sie aggressiv genug waren, konnte es zu einem richtigen Handgemenge kommen.

Andrej Studen

NEKAJ DROBCEV IZ VSAKDANJIKA LJUBLJANSKIH SLUŽKINJ PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Sloj hišnih poslov, ki nasploh sodi med najbolj izkoriščane, zapostavljene in prikrajšane poklicne skupine, je bil večinoma sestavljen iz predstavnic nežnejšega spola, saj so bila domača opravila in osebne službe v mestih skoraj izključno ženski poklic. V svetu hišnih poslov je vladala točno določena hierarhija, ki jo je pogojevala njihova poklicna kvalifikacija. Na plačilni lestvici, ki je zajemala streho nad glavo, oskrbo in plačilo v denarju, so bile za delodajalce najcenejše mlade in neizučene pestrne, ki so poleg oskrbe otrok pogosto opravljale še vsa hišna dela. Malo bolje so bile plačane navadne hišne dekle, zadolžene za težavna dela, kot je na primer snaženje sob; potem kuhinjske dekle, ki so bile zadolžene za pomivanje posode in so morale pomagati kuharici; ali pa pestunje, ki so se glede na svojo vlogo in položaj nahajale nekje med služkinjo in vzgojiteljico. Nenazadnje je bila v tej osrednji skupini še številčno najmočnejša skupina "deklic za vse", ki je opravljala tako naloge navadne kuharice kot tudi sobarice in pestunje. Najvišja plačila so prejemale kuharice, oskrbnice in dojilje. Za njimi so nekoliko zaostajale izborne sobarice, ki so bile vešče tudi šivanja in likanja, ali pa služkinje, ki so bile zadolžene za osebno strežbo "milostljive". Poleg slabo plačanih hlapcev srečamo med moškimi hišnimi posli tudi strežaje, ki so tvorili tenak, vendar zelo dobro plačan gornji sloj te poklicne skupine.[1] Zavoljo tega nanje naletimo samo pri najbolj petičnih in finih Ljubljančanih.[2]

Ker je bil torej svet hišnih poslov predvsem ženski svet, bomo v nadaljevanju, da bi zadevo poenostavili in posplošili, govorili o vsakdanjiku ljubljanskih služkinj.

Med njimi so prevladovale predvsem mlajše ženske. Skoraj vse so bile samske. V Ljubljani je bila rojena le peščica služkinj. Večina le-teh je namreč prišla v mesto iz okoliških vasi, torej s podeželja, nekatere pa tudi iz manjših mest in trgov.[3] Njihov socialni izvor se omejuje na kmečke in spodnje sloje.[4]

Najti delo in prenočišče je bil glavni problem, pred katerim so se znašla dekleta po prihodu v mesto. Zaposlitev so služkinje iskale preko oglasov ter raznih posredovalnic. V majhnem mestu, kot je bila Ljubljana, pa je bil najbolj v navadi "tretji način iskanja zaposlitve in služkinj, pri katerem so se gospodinje in služkinje zanašale na ustne informacije in priporočila znancev, prijateljev in sorodnikov. Dogovarjanje je bilo ustno, včasih pa so bili vpleteni tudi posredovalci... Navadno so bile to kmečke ženske, ki so prodajale na trgu, 'jajčarice', 'mlekarice' in druge ženske, ki so poznale razmere v domačem kraju in v mestu in so bile vir informacij za služkinje in delodajalce."[5]

Dekleta so se v večini primerov zaposlovala kot "deklice za vse" ali pestunje. To je bila navadno njihova prva zaposlitev, ki tudi ni zahtevala nobene kvalifikacije. Vzroki, da so sprejele službo pri meščanski družini, pa niso bili sa-

---

1 Prim.: Marina Tichy, Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Wiener Dienstmädchen um die Jahrhundertwende, Wien/Köln/Graz 1984, (dalje Tichy, Alltag und Traum...), str. 52 in 24.

2 Kot primer vzemimo Cesto Franca Jožefa leta 1910. Butlerja je imel npr. bankir Josef Luckmann ali pa bankir in trgovec z manufakturnim blagom Emerich Mayer mlajši. Oba sta bila samska. Glej Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL): Popis prebivalstva leta 1910, Franca Jožefa cesta 9 in 11.

3 Prim.: Andrej Studen, Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910, Ljubljana 1993.

4 Za ilustracijo si oglejmo rezultate ankete, ki jo je leta 1910 v 11 nemških velemestih izvedla 'komisija za zaščito delavk' Zveze nemških ženskih društev (BDF - Bund deutscher Frauenvereine). 30% ženske služinčadi so sestavljale hčere (zlasti podeželskih) obrtnikov (rokodelcev), sledila jim je skupina delavskih hčera - 24% (med njimi so največjo podskupino predstavljali kmečki delavci). Tema dvema skupinama je sledila še nekoliko večja skupina hčera kmetov (17,3%), preostanek pa je bil sestavljen iz hčera vrtnarjev, nadzornikov posesti, delovodij, železniških in poštnih uradnikov. Glej: Uta Ottmüller, Die Dienstbotenfrage, Zur Sozialgeschichte der doppelten Ausnutzung von Dienstmädchen im deutschen Kaiserreich, Münster 1978, str. 65.

5 Janja Žagar, Služkinje v Ljubljani, Traditiones 15, 1986, (dalje Žagar, Služkinje...), str. 24.

mo ekonomske narave. Pogosto so se rade zaposlile v mestu tudi zaradi predstav o boljšem življenju, lažjem in čistejšem delu, boljšem zaslužku, lepših oblekah ipd.

Gospodinje so delovno razmerje s služkinjami sklepale ustno. Želele so si predvsem "delavne, poštene, vljudne, spoštljive pomočnice. Služkinja ni smela biti preveč gostobesedna ali celo jezikava, ni se smela 'presvobodno' vesti."[6] Prvi pogovor med služkinjo in 'milostljivo' se je sukal okoli delovnih dolžnosti, pogojev, zaslužka. 'Milostljiva' je kandidatko najprej zasula z vprašanji, ali zna pospravljati, postiljati, kuhati, zakuriti, pogrinjati mizo, šivati, likati, snažiti obleko in čevlje, česati in spletati, ali ima rada otroke ipd. V isti sapi ji je tudi povedala, da obiskov v hiši ne trpi in da ne mara, da se klepeta z drugimi posli.[7]

Če je bila služkinja gospodinji všeč, jo je najprej sprejela na nekajdnevno preizkusno delo in če je bila z njo zadovoljna, jo je vzela na delo. Večina ljubljanskih gospodinjstev je zaposlovala le po eno služkinjo, t.i. "deklico za vse", in ta je v celoti morala prevzeti gospodinjstvo v svoje roke.[8] Poleg pospravljanja stanovanja, ribanja tal, pomivanja oken, kuhanja, pranja in likanja perila ter nakupovanja za gospodinjstvo potrebnih stvari, je morala ponavadi tudi streči pri mizi ter varovati delodajalčeve otroke. Delo, ki ga služkinje niso zmogle čez dan, se je nemalokrat zavleklo pozno v noč, njihov delovnik pa je po navadi trajal 15 do 16 ur, po potrebi pa tudi več. Delo služkinje torej skoraj ni dopuščalo počitka. Daljši počitek so si lahko privoščile samo v času, ko so imele prosto. Navadno je bilo to ob nedeljah popoldne.[9]

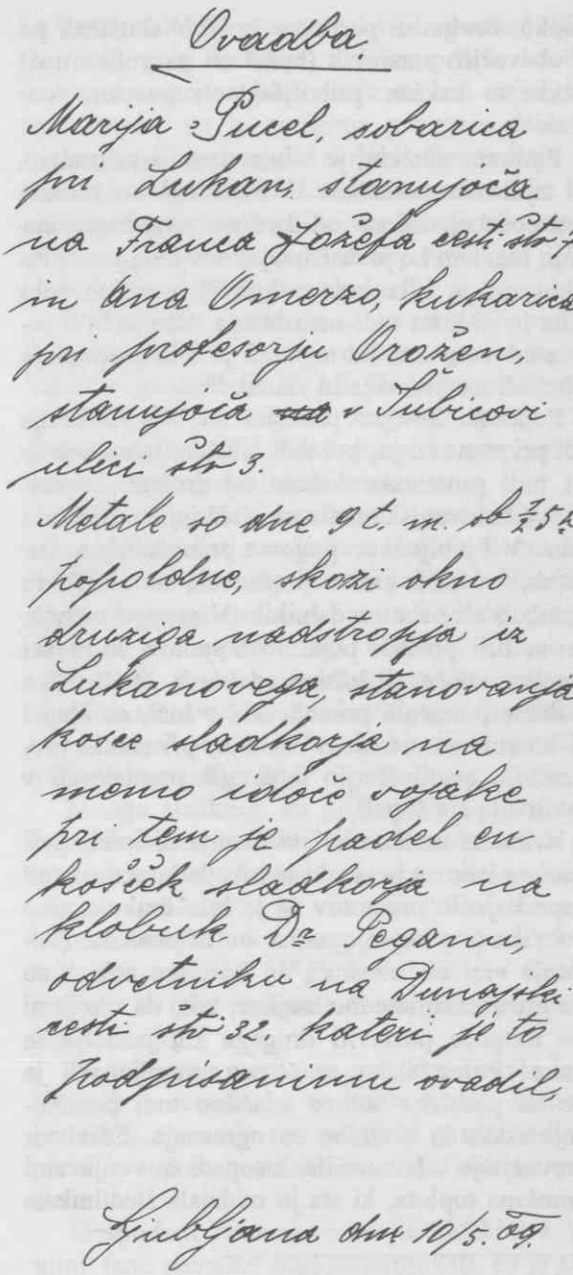

Ovadba.

Marija Pucel, sobarica pri Lukan, stanujoča na Franca Jožefa cesti št. 7. in Ana Omerzo, kuharica pri profesorju Orožen, stanujoča ~~na~~ v Šubicovi ulici št. 3.

Metale so dne 9 t. m. ob ½5 h. popoldne, skozi okno druzga nadstropja iz Lukanovega, stanovanja kose sladkorja na mesto izdoče vojake pri tem je padel en košček sladkorja na klobuk Dr. Pegamu, odvetniku na Dunajski cesti št. 32. kateri je to podpisanimu ovadil,

Ljubljana dne 10/5. 09.

Martin Gorlovič
mestni pol. stražnik

Služkinje so bile za svoje delo plačane s hrano in stanovanjem, denarni del zaslužka pa se je ponavadi izplačeval mesečno.[10] Včasih so služkinje od gospodinje dobile tudi kakšno ponošeno

6 Žagar, Služkinje..., str. 25.

7 V času avstroogrske monarhije so izhajali tudi različni, dvojezični 'žepni' priročniki, ki so bili namenjeni predvsem vojakom, pa tudi drugim, ki niso obvladali nemškega jezika. Med njimi je tudi slovensko-nemški priročnik, katerega platnice se žal niso ohranile (priročnik je moja osebna last, njegovega točnega naslova pa mi ni uspelo ugotoviti). V njem najdemo v slovenščini in nemščini opise raznih vsakdanjih situacij (npr. vreme, kopanje, sprehod ipd.), razne pogovore (npr. pri brivcu, krojaču, zdravniku ipd.) ter razgovore in povelja za vojaške novince. Na straneh 36-42 najdemo tudi zelo podroben opis pogovora ob najemanju služkinje in opis razgovorov s služkinjami ob različnih situacijah: a) snaženje obleke, b) pospravljanje po stanovanju, c) v kuhinji in d) v obednici.

8 To nam pokaže natančna analiza ljubljanskih gospodinjstev na podlagi popisov prebivalstva iz let 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

9 Prim.: Žagar, Služkinje..., str. 31.

10 Janja Žagar navaja, da so imele služkinje pred prvo svetovno vojno po slovenskih mestih približno 2 do 3 goldinarje začetne plače, z leti pa 10 do 12 goldinarjev na mesec. Glej: Žagar, Služkinje..., str. 37.

obleko, čevlje ali perilo, v 'boljših' družinah pa so ob večjih praznikih (božič ali pa velika noč) dobile še kakšen 'priboljšek' ali posebno 'nagrado'.

Prehrana služkinj je bila sestavni - naturalni - del njihovih zaslužkov.[11] Služkinje so morale jesti posebej, ločeno od družine, navadno v kuhinji, medtem ko je družina jedla v jedilnici.[12] Po kakovosti je bila hrana služkinj navadno zelo slaba in večkrat tudi nezadostna. Vse je bilo seveda odvisno tudi od tega, ali je bila gospodinja dobra ali pa stiskaška in varčna.[13]

Podobno kot pri prehrani so bile služkinje tudi pri stanovanju, kot delu plačila, tako osebno kot tudi prostorsko ločene od družine delodajalca. Stanovanjske razmere služkinj so bile zelo slabe. V Ljubljani so pogosto prenočevale v kuhinjah,[14] včasih tudi v predsobah, na zložljivih posteljah ali pa v predalnikih. V gospodinjstvih, kjer so bili 'pri hiši' posli obeh spolov, so moški seveda prenočevali ločeno od žensk. Medtem ko so dekle ponavadi prenočevale v hiši, so hlapci pri kmetih na mestnem obrobju, pri raznih prevoznikih, gostilničarjih in drugih prenočevali v hlevih ali pa v šupah.

Nekatera meščanska stanovanja so imela tudi posebno izbo za posle, ki je bila "odmaknjena od gospodarjevih prostorov in je bila funkcionalno povezana le s kuhinjo, shrambo in predizbo (odpiranje vrat ob obisku!)."[15] Poselske sobice so bile prostorsko izredno majhne, tako da v njih ni bilo mogoče postaviti drugega kot posteljo in omaro. Poleg slabe, mizerne opremljenosti je bilo za poselsko sobico značilno tudi pomanjkanje zraka in svetlobe ter ogrevanja. Edini vir ogrevanja je bila navadno s soparo in vonjavami pomešana toplota, ki sta jo oddajala štedilnik in peč v kuhinji. Nekatere poselske sobice sploh niso imele oken, če pa so ga že imele, je bilo leto ponavadi obrnjeno na ozko in temačno notranje dvorišče z vrhnjo svetlobo (Lichthof), včasih celo samo na hodnik ali v kuhinjo.[16]

Nekoliko bolje se je godilo služkinjam, ki so služile pri bogatih meščanskih družinah v imenitnem naselju vil v Kapucinskem predmestju. V teh vilah so se prostori, kjer so stanovali posli, nahajali v kleti, do njih pa je vodil poseben vhod z dvorišča. Tudi ta vhod lepo simbolizira ločitev in distanco meščanske družine do hišnih poslov. S posebnim vhodom je postala socialna in prostorska ločitev namreč še bolj očitna in opazna. V nekaterih vilah naletimo samo na malo prostornejšo izbo za posle,[17] v nekaterih pa kar na kletno stanovanje, sestavljeno iz sobe in kuhinje.[18]

Privatno življenje služkinj je bilo zelo omejeno. Osebna nesvoboda se je kazala že v tem, da so morale biti neprestano na razpolago delodajalcu.[19] Brez dovoljenja delodajalca niso smele zapustiti hiše, 'gospoda' jim je prepovedovala ali dovoljevala obiske ipd. Neprestano se je skrbelo tudi za moralnost služkinj. Bodanius je svetoval gospodinjam sledeče:

"Važno je, da leži soba služkinje tako, da za njeno nravnost ni nobene nevarnosti. V velikih stanovanjskih hišah ne moremo preprečiti, da bi služkinja ne imela lastnega vežnega ključa. V takih hišah tudi ne moremo po svoji volji razvrščati sob, in tako se kaj rado zgodi, da razmerje

11 Prim.: Tichy, Alltag und Traum..., str. 49.

12 Prim. npr. opis: Fritz Zangger, Das ewige Feuer im fernen Land, Celje 1937, str. 21/22.

13 Razliko med dobro in stiskaško gospodinjo nam lepo opiše v svojih spominih Franc Vodeb. Pri prvi, dobrotljivi gospodinji ni stradal kruha, medtem ko je pri drugi, precej skopuški gospodinji, le poredko dobil kruh, pa še ta je bil vedno star in pogosto plesniv, tako da ga je večkrat dal ovcam, ki jih je pasel. Glej: Franc Vodeb, Moji spomini, rokopis hrani Pokrajinski muzej Celje.

14 O tem poroča že Wilhelm Fr. Lippich, Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach, Ljubljana 1834, str. 75.

15 Andrej Studen, Poskus mikroraziskave dveh ljubljanskih hiš, njunih stanovanj in stanovalcev v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, Sinteza 1990, (dalje Studen, Poskus mikroraziskave...), str.170.

16 Kot primer naj navedem površino poselskih sobic, ki sta se nahajali v dveh tipičnih, popotresnih meščanskih stanovanjih na Dvornem trgu. V prvem stanovanju je izba za posle (Magdkammer, Dienerkammer) merila 5,7 m^2, v drugem pa samo 3,85 m^2. Obe izbi sta imeli okno obrnjeno na ozko notranje dvorišče, bili sta brez peči, nahajali pa sta se poleg kuhinje, ki je bila opremljena s pečjo in štedilnikom. - Glej: Studen, Poskus mikroraziskave..., str. 170.

17 Na prostornejšo izbo za posle (Dienstbotenzimmer) naletimo npr. v vili rentnika in zasebnika Guida Zeschka (glej ZAL: Popis prebivalstva leta 1910, Franca Jožefa cesta 17) ali pa v vili lekarnarja Gabriela Piccolija (glej: ZAL: Popis prebivalstva leta 1910, Franca Jožefa cesta 15).

18 Na tak primer stanovanja za hišne posle naletimo denimo v vili odvetnika dr. Otta Vallentschaga v Šubičevi ulici 10. - Glej: Andrej Studen, Nekaj drobtinic o vili v Šubičevi ulici 10 (o njenem nastanku, strukturi in prvih lastnikih), Borec XLII, št. 1, 1990, str. 147.

19 Prim.: Tichy, Alltag und Traum..., str. 35; Ursula A. J. Becher, Geschichte des modernen Lebensstils, München 1990, str. 133.

med poslom in družino ni takšno, kakršno bi moralo biti. Vendar je dolžnost gospodinje, da stori za posla vse, kar more. V manjših krajih moremo zahtevati - lahko tudi sporazumno z dekletovimi starši -, da mora biti dekle zvečer ob določenem času doma, če pa želi ob izrednih prilikah delj časa izostati, mora prositi gospodinjo za dovoljenje."[20]

Vse lepo in prav. Vendar pa ne smemo pozabiti na dvojno moralo, ki je bila tako značilna za meščanstvo. Na eni strani se namreč pojavljajo silne skrbi za nravstvenost služkinj, na drugi pa so gospodarji, njihovi odraščajoči sinovi, celo podnajemniki ter razni pomočniki služkinje pogosto skušali tudi spolno izrabljati. "Nekatere služkinje so se temu vdajale, ker so se bale izgubiti zaposlitev, ali pa so bile žrtve svoje neizkušenosti."[21]

O spolnem nadlegovanju služkinj pričajo tudi nekatere ohranjene policijske ovadbe. Naravnost nepopravljiv je bil npr. kavarnar Jakob Vospernik, ki je kot brencelj obletaval domače služkinje. V svojem stanovanju na Turjaškem trgu št. 1 je leta 1904 denimo neprestano zalezoval in nagovarjal h grehu mlado, komaj 18-letno služkinjo Angelo Stariha. Nekega avgustovskega večera je le-ta vsa objokana pritekla do policijskega stražnika ter ovadila Vospernika, da jo je "dvakrat po desni strani obraza z roko vdaril tako, da je zatekla. Vzrok temu je bil ker je hotel Vospernik imeti s Starihovo ljubavne razmere, Starihova pa tega ni dovolila, je pa ženi Vospernikovi povedala in to je Vospernika raztogotilo, da je Starihovi dal topli zaušnici."[22]

Naslednje leto srečamo pri Vosperniku novo služkinjo, Katarino Payer. Pri njem je bila v službi do konca oktobra, nato pa jo je moral Vospernik na zahtevo žene odpustiti. Novembra se je Payerjeva preselila v Cegnarjeve ulice št. 4. Ljubavno razmerje, ki ga je imela z Vospernikom, pa se po njeni odpustitvi še ni končalo. 14. novembra ob osmih zjutraj je namreč Vospernikova žena Marija zasačila 'golobčka' v Flegarjevi gostilni na Zaloški cesti. S Payerjevo sta si seveda takoj skočili v lase ter se stepli. Ko se je pretep iz gostilne prestavil na cesto, je mimo prišel mestni policijski stražnik, ki je najprej razgnal radovedno občinstvo, nato pa je bil "končno primoran Payerjevo predstaviti k uradu".[23]

Težke delovne razmere, slaba in pomanjkljiva prehrana, grdo ravnanje, vzvišen odnos delodajalcev ter neredno plačevanje so bili najpogostejši vzroki, da je služkinja pretrgala delovno razmerje ali zamenjala službo. Gospodinje so služkinjo odpustile tudi zaradi ostarelosti in nezmožnosti za delo, daljše obolelosti ali nosečnosti, v primeru kraje, lenobe, nočnega pohajanja, jezikavosti ali prepirljivosti.

Brezposelne služkinje so si navadno poskušale poiskati delo drugod, nekatere pa so se tudi 'vdale' v prostitucijo.[24] Ali jih je v prostitucijo gnala težnja po boljšem življenju, po pozabljenju resničnosti?[25] Pravšnji vzroki nam seveda nikoli ne bodo popolnoma znani.

Med policijskimi ovadbami, poročili o zaporu in izgonskimi listi z začetka stoletja srečamo zelo veliko bivših služkinj. Mestni policijski stražniki so jih najpogosteje ovadili zaradi (nočnega) postopanja in nespodobnega vedenja, mnoge pa tudi zaradi (nočnega) vlačuganja. Pri nekaterih ovadbah so navedeni tudi kratki opisi "spolskega združevanja" po raznih šupah, hlevih in kozolcih, v Tivolskem parku itd.[26]

Mnoge služkinje so prišle služit v mesto z željo, da bi se omožile. Njihove možnosti za poroko sicer nikakor niso bile tako rožnate, kot si pogosto predstavljamo. Skoraj večino časa so namreč morale biti na razpolago 'gospodi', ki je tudi strogo pazila, da ga niso lomile s fanti in pogosto so jim preostale le sanje o 'princu na belem konju'.

Za primerno partijo so se lahko ozirale le ob nakupih in seveda, ko so imele prosto. Fante so ponavadi spoznale na nedeljski promenadi, na plesih v raznih gostilnah, na veselicah na prostem.

Gospodarji razmerjem svojih služkinj z 'resnimi' fanti navadno niso nasprotovali, če je služ-

---

20 Bodanius, Lepo vedenje, Ljubljana 1921, str. 113.
21 Žagar, Služkinje..., str. 44/45.
22 ZAL: REG I/ fasc. 1275, fol. 255.
23 ZAL: REG I/ fasc. 1278, fol. 527.

24 Iz letnega poročila glavnega zdravnika c.kr. policijske direkcije na Dunaju dr. Andreasa Witlačila za leto 1894 je razvidno, da je bilo med na novo evidentiranimi prostitutkami (torej tistimi, ki do takrat še niso imele zdravstvene knjižice - skupaj jih je bilo 393) kar 240 služkinj (61,1%). Glej: Das österreichische Sanitätswesen, VII. Jg., 1895, Nr. 41, str. 375.

25 Božo Škerlj, K problemom prostitucije v Ljubljani, Tehnika in gospodarstvo, leto VI, 1940, št. 5-6, str. 101-116 in 172-181. Škerlj ugotavlja, da se v obdobju med obema vojnama prostitutke rekrutirajo predvsem iz socialno šibkejših vrst, med njimi pa je kar 43,4% služkinj. Glej str. 104 in 177.

26 Glej: ZAL: REG I/ fasc. 1268, 1269, 1270, 1271, 1272, 1273, 1274, 1275, 1277, 1278, 1318 in 1319. V fasciklih najdemo podatke za leta 1901 do konca 1906.

kinja dobro in vestno opravljala svoje delo ter ni zanemarjala svojih dolžnosti.

Dokaj nenavaden način osvajanja fantov pa sta si v lepem majskem popoldnevu leta 1909 ob pol petih omislili "Marija Pucel, sobarica pri Lukan, stanujoča na Franca Jožefa cesti 7 in Ana Omerza, kuharica pri profesorju Orožen, stanujoča v Šubičevi ulici št. 3." Mestni policijski stražnik Martin Galovič poroča, da sta "metale skozi okno druziga nadstropja iz Lukanovega stanovanja kosce sladkorja na memo idoče vojake. Pri tem je padel en košček sladkorja na klobuk Dr. Pegemu, odvetniku na Dunajski cesti št. 32, kateri je to podpisanimu ovadil." Ovajenke so bile strogo posvarjene.[27]

Za nekatere služkinje pa se je srečevanje s fanti tudi nesrečno končalo. Fantje, ki niso imeli 'poštenih namenov' in so bili polni praznih obljub ter sladkih besed, so služkinje v primeru, da so zanosile, pogosto zapustili. Služkinje z nezakonskimi otroki so morale velik del ali pa celoten zaslužek nameniti za vzdrževanje otrok, ki so jih dale ali v rejo ali v oskrbo staršem ali pa okoliškim kmetom, kjer so si vsakdanji kruh služili kot pastirčki ali pestrne.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Details aus dem Alltag der Ljubljanaer Dienstmädchen vor dem Ersten Weltkrieg

Die Schicht der Dienstboten, die allgemein zu den am meisten ausgebeuteten, zurückgesetzten und benachteiligten Berufsgruppen gehört, bestand im wesentlichen aus den Vertreterinnen weiblichen Geschlechts, waren doch häusliche und persönliche Dienste in den Städten eine fast ausschließliche Domäne der Frauen. Unter den Dienstmädchen in Ljubljana (Laibach) überwogen vor allem die jüngeren Frauen, fast ausnahmslos ledig. Davon war nur eine Handvoll in Ljubljana geboren. Der Großteil von ihnen kam nämlich aus den umliegenden Dörfern nach Ljubljana, einige aber auch aus kleineren Städten und Märkten. Ihre soziale Herkunft ist auf bäuerliche und untere Schichten beschränkt.

Die Frauen waren in den meisten Fällen als "Mädchen für alles" oder Kindermädchen beschäftigt. Das war gewöhnlich ihre erste Beschäftigung, die keine besondere Qualifikation voraussetzte. Die Hausfrauen schlossen das Arbeitsverhältnis mit den Dienstmädchen mündlich. Gefragt waren vor allem arbeitssame, ehrliche, höfliche und "ehrerbietige" Dienstmädchen. Der überwiegende Teil der Ljubljaner Haushalte beschäftigte nur ein Dienstmädchen.

Die Dienstmädchen wurden mit Unterkunft und Verpflegung entlohnt. Ein Geldbetrag als Teil der Entlohnung wurde gewöhnlich einmal monatlich ausgezahlt. Die Kost der Dienstmädchen war meistens sehr schlecht und oft unzureichend. Sie mußten getrennt von der Familie essen, gewöhnlich in der Küche, während die Familie im Speisezimmer tafelte. Ähnlich wie bei der Einnahme von Mahlzeiten waren die Dienstmädchen bei der Zimmerzuweisung (als einem Teil der Entlohnung) sowohl persönlich als auch räumlich von der Familie des Arbeitgebers getrennt. Die Unterkunftsverhältnisse der Dienstmädchen waren sehr schlecht. In Ljubljana übernachteten sie oft in Küchen, manchmal auch in Vorzimmern, auf Klappbetten oder in Schubkästen. Einige Bürgerwohnungen hatten auch besondere Dienstbotenzimmer. Diese waren außerordentlich klein, dürftig eingerichtet und von den Hausherrnräumen entfernt, meistens mangelhaftt gelüftet, beleuchtet und beheizt.

Das Privatleben der Dienstmädchen war sehr eingeschränkt. Der Arbeitgeber war einerseits vor allem um die Sittlichkeit der Dienstmädchen besorgt, andererseits versuchten Hausherren, ihre heranwachsenden Söhne, sogar Untermieter sowie verschiedene Gesellen, die Dienstmädchen oft auch sexuell zu mißbrauchen. Davon zeugen auch erhaltene polizeiliche Anzeigen.

Schwere Arbeitsbedingungen, schlechte und unzureichende Kost, schlechte Behandlung, Demütigungen durch die Arbeitgeber sowie unregelmäßige Entlohnung waren die häufigsten Ursachen dafür, daß die Dienstmädchen ihre Stelle kündigten bzw. wechselten. Die Dienstmädchen wurden von ihren Hausfrauen entlassen wegen fortgeschrittenen Alters oder Arbeitsunfähigkeit, wegen längerer Krankheit oder wegen Schwangerschaft, aber auch wegen Diebstahl, Faulheit, wegen nächtlicher Herumtreiberei, wegen zu großer Zungenfertigkeit und Streitsucht. Arbeitslose Dienstmädchen waren gewöhnlich darum bemüht, eine andere Stelle zu finden, einige verfielen auch der Prostitution. In Anzeigen, Festnahmeprotokollen, Schubpässen finden wir sehr viele ehemalige Dienstmädchen. Von den Stadtwachtmeistern wurden sie meistens wegen (nächtlicher) Herumtreiberei und unanständigen Benehmens, viele aber auch wegen (nächtlicher) Prostitution angezeigt.

Viele Dienstmädchen kamen in die Stadt mit dem Wunsch zu heiraten. Der Verkehr mit jungen Männern hatte für viele Dienstmädchen schlimme Folgen. Dienstmädchen mit unehelichen Kindern mußten einen großen Teil ihres Lohnes oder sogar den ganzen Lohn für den Lebensunterhalt der Kinder aufwenden, die sie in Pflege gaben, ihren Eltern oder in der Umgebung lebenden Bauern anvertrauten, bei denen sie ihr tägliches Brot als Hirtenknaben oder mit Kinderhüten verdienten.

[27] ZAL: REG I/ fasc. 1317, fol. 90.

Igor Grdina

JOSIP IPAVIC MED GLASBO, LITERATURO IN MEDICINO

Če je življenjsko in umetniško pot dr. Josipa Ipavca iz znane slovenske zdravniško-glasbeniške "dinastije" mogoče imeti za tragedijo zmešnjav, je njeno raziskovanje zagotovo vredno imena znanstvene kriminalke. A bolj ko človek išče razlog za to, manj more kaj razumeti: prej ali slej obtiči pri nekoliko skrivnostni, vendar pretresljivo silni misli Prokopija iz Caesareje, ki je "pod Justinijanovim žezlom", v tretji knjigi svoje Vojne z Goti, zapisal, da Slovani ne verjamejo v usodo - ker so pač barbari... Veliki poznoantični pisec na tem mestu žal ni dodal toliko in toliko let pozneje nujnega pojasnila za v božanskih rečeh neizkušene ljudi modernih časov, ki bi ga mogli povzeti v misel, da tam, kjer ni usode, vlada slepo prekletstvo. Ampak to bo tako ali tako brž postalo očitno.

Zgodba dr. Josipa Ipavca (1873-1921) je v svojem bistvu zgodba Mannovega Adriana Leverkühna, le da ni bilo prijatelja, ki bi jo popisal zvesto, kakor se je godila v vsej tragični izjemnosti sredi drugih zgodb o dobrem in zlem na zemlji. Prekletstvo je isto v romanu in v povesti, ki jo piše življenje: razlikujejo se zgolj scenarične podrobnosti, kajti dejanskost je vendarle inventivnejša in imaginativnejša od resničnosti literarne fikcije... Navsezadnje si je glasbo Adriana Leverkühna, genialnega nemškega skladatelja revolucionarnih umetnostnih nazorov, mogoče zgolj predstavljati, ni pa je mogoče slišati, medtem ko je Ipavčeva visokoromantična muzika docela realna, ne le fikcionalna oz. celo fiktivna.

Graški Nemci so Josipa Ipavca označili za "slovenskega Mozarta",[1] kar o njem pove vse in ničesar: vse o visoki ravni njegove umetnosti, v kateri so mnogi sodobniki videli najplemenitejšo glasbo svojega časa, ničesar o njegovi slogovni usmerjenosti (Josipu se je zdela vsaka nota znamenitega salzburškega mojstra kakor okrašena pentlja,[2] kar je gotovo hudo romantično stališče). Učenec na daleč slovečega in nedvomno sila sugestivnega dunajskega veščaka umetnosti tonov Alexandra Zemlinskega, čigar znanje je vzbudilo spoštovanje Arnolda Schönberga (ki je bil skozi svoj prvi zakon od leta 1901 tudi svak Zemlinskega) in očaralo Almo Schindler, muzo štirih umetnosti (ter "femme fatale" štirih umetnikov, Gustava Mahlerja, Oskarja Kokoschke, Walterja Gropiusa in Franza Werfla), pravzaprav ni mogel biti drugačen: zgodnjim mojstrovim zvokom (Ipavic se je pri njem izpopolnjeval v letih 1904 in 1905) se neutajljivo pozna pripadnost konservativnim "brahminskim" ozvezdjem in obzorjem (trio op. 3, godalni kvartet op. 4, simfonija v d-molu, simfonija v B-duru, plesna poema v enem dejanju Der Triumph der Zeit po Hugu von Hofmannsthalu oz. balet Das gläserne Herz, opera Es war einmal itd.). Josip je ob njem zelo odkritosrčno občudoval tudi Pietra Mascagnija,[3] ki je fasciniral generacijo fin de siècla - tako s prvinsko močjo svoje melodije kakor z bliskovitim vzponom v vrste najpomembnejših skladateljev tiste dobe. Izjemno je cenil še Georgesa Bizeta in Antonína Dvořáka,[3a] praktično neizogibnega vzornika vsakega slovanskega glasbenika zahodno od Rusije (ta je tedaj bila še daleč in o njej so malo vedeli celo v Parizu, ki je bil kulturna prestolnica "la belle epoque"; ljudje so v časih pred prvo svetovno vojno za potovanje v prostrano carstvo namreč potrebovali evropskemu stilu življenja okoli leta 1900 komaj predstavljiv dokument, ki se mu reče potni list; vseeno pa se je Josip še imel čas navdušiti nad skladbami Petra I. Čajkovskega, zlasti nad njegovo šesto simfonijo).[4] Vendar je Ipavčeva glasba prepričala celo ljudi povsem drugačnih stilnih nazorov: leta 1914 se je za njegovo opero Prin-

1 Slovenec, 22. februar 1921, 2.

2 Povedal skladateljev sin Josip K. G. Ipavic (13. oktober 1994).

3 Povedal J. K. G. Ipavic.

3a Povedal J. K. G. Ipavic. Josipovo vzorevanje pri Bizetu je poudaril tudi A. Schwab.

4 V skladateljevi zapuščini je ohranjena priredba te simfonije za klavir štiriročno z njegovim podpisom. Poleg nje sta ohranjena še izvleček (za klavir štiriročno) odlomkov iz baleta P. I. Čajkovskega Hrestač ter priredba Sukove Serenade za godala (prav tako za klavir štiriročno, obe s Josipovim podpisom). Josip je klavir igral štiriročno s sestro Karolino (poročeno Artman; njen soprog Janko Artman je bil v Šentjurju velik trgovec - naslednik Franca Kartina - in nekaj časa tudi župan), ki se je tudi sama poskusila v komponiranju in je bila med obema t.i. svetovnima vojnama v stikih z Ristom Savinom.

"Šentjurski krokarji" (družba študentov iz Šentjurja, Josip Ipavic stoji kot prvi na levi).

zess Tollkopf oz. Princesa Vrtoglavka nesebično zavzel sam Leoš Janáček (ki je do umetniškega zmagoslavja pomagal že Josipovemu stricu Benjaminu: izgleda, da je bil Janáček odločilna avtoriteta za to, da so opero Teharski plemiči 1895. leta uprizorili v Brnu[5]), še prej, ob promociji za doktorja vsega zdravilstva 15. marca 1904, pa mu je vizitko s čestitkami poslal Wilhelm Kienzl, ki je slovel kot nekak podeželski Wagner oz. točneje Wagner za podeželane...

Težišče ustvarjalnega dela Josipa Ipavca je v glasbi, ki je preko besedila povezana z literaturo. Nedvomno je razmerje med besedo in tonom pojmoval tako, da bi se tudi nanj mogel nanašati sledeči pasus iz Mannovega Doktorja Faustusa: "Glasba in jezik, tako je trdil, spadata skupaj, v bistvu sta eno, jezik je glasba in glasba je jezik. Kadar sta ločena, se eden sklicuje na drugega, uporablja sredstva drugega in se zmeraj predstavlja kot nadomestilo drugega."[6] Seveda pa je Josip takšno zvezo lahko pojmoval le v okvirih glasbene visoke romantike, ne na način kolumbovskega Adriana Leverkühna, v čigar razumevanjih je velik del misli Arnolda Schönberga, ali na način spet čisto drugače usmerjenega velikega moravskega samohodca Leoša Janáčka. Povsem instrumentalna dela so pri Josipu razmeroma redka; tu je mogoče omeniti aranžma Dvořákove Legende št. 7 (za veliki orkester; partitura v NUK), danes izgubljene priredbe uverture striceve opere Teharski plemiči (ni jasno, za kakšno zasedbo), Gounodove Walpurgine noči iz opere Faust (za veliki orkester) ter intermezzov iz Mascagnijeve Cavallerie rusticane in Bizetove Carmen (oboje za godalni orkester in klavir),[7] med originalnimi skladbami pa Triglavsko koračnico (v verziji za godalni orkester in klavir; ohranjena je varianta samo za klavir, ki je bila

5 O tem pričuje pismo dr. Benjamina Ipavca Leošu Janáčku z dne 22. januarja 1895, v katerem se brnskemu mojstru zahvaljuje za dobro mnenje o Teharskih plemičih in pojasnjuje svoje delo (vzor v obliki mu je bil Albert Lortzing; Teharski plemiči so preresni, da bi bili opereta in imajo preveč glasbe, da bi bili Singspiel - sodijo v žanr "Spieloper": da skladatelj ni uglasbil celotnega Funtkovega besedila, bi utegnil biti razlog v tem, da je bilo verzov preprosto preveč in bi predstava trajala predolgo!). Hkrati Ipavec izraža mnenje, da je češka glasba v slovanskem svetu najimenitnejša. Pismo je odkril spošt. g. dr. Primož Kuret v Janáčkovem arhivu v Brnu (Inv. č. 9686 A 5385) in mi ljubeznivo odstopil kopijo, za kar se mu tudi na tem mestu prisrčno zahvaljujem. Teharski plemiči so v moravski prestolnici doživeli zelo uspešno premiero 5. oktobra 1895 (tako poroča A. Schwab; to pomeni, da se zgoraj omenjeno Ipavčevo pismo Janáčku nanaša na obdobje, ko se je brnsko gledališče odločalo, ali bo vzelo v svoj repertoar Teharske plemiče ali ne), ki se je je udeležil tudi sam skladatelj.

6 Th. Mann, Doktor Faustus I, Ljubljana 1986, 230.

7 Te priredbe je mogoče pojasniti na dva načina: bodisi kot študijska dela iz instrumentacije bodisi - in to je verjetneje - kot izraz potreb glasbenikov v manjših salonskih sestavih, ki so bili v Josipovem času običajni ne le v večjih mestih, temveč tudi v mestecih in trgih.

natisnjena v Novih akordih), še dve sedaj neznani koračnici za veliki orkester, Menuet (za enako zasedbo, rokopis v NUK) in orkestrsko varianto neke quadrille (morda ne gre za izvirno delo; Josip bi lahko priredil - denimo - klavirsko četvorko svojega očeta, ki je izšla v Novih akordih). Izmed drugih partitur je treba navesti nekaj klavirskih (Scherzo, Triglavska koračnica, Molto moderato,[8] Andante religioso, Allegretto scherzando, Menuet, Hirtengesang, Übers Jahr, mein Schatz..., Dorfmusikanten - Charakterstück, prvotni naslov skladbe je bil In der Dorfkirche) in komornih (Andante v f-molu za čelo s klavirsko spremljavo, Menuet za violino in klavir, "Moderato za gosli in glasovir", Nachtbilder - predigra za violino in klavir iz leta 1889, Kleines Präludium für eine Violine mit Harmoniumbegleitung z dne 10. oktobra 1891) skladb, od odrske glasbe pa klavirsko in orkestralno verzijo prvega slovenskega baleta Možiček[9] (klavirska varianta je pri Schwentnerju zagledala luč sveta 1901. leta v slovenski in nemški izdaji; slednja je bila naslovljena kot Hampelmännchen, prvotno pa Musik zum Pierrots Geburtstag).

Toda celo tu bi težko govorili o t.i. absolutni glasbi: balet navsezadnje "pripoveduje" neko zgodbo, plesna muzika in koračnice pa tudi ne skrivajo svojih povezav z zunajglasbenimi smisli in pomeni ter imajo povsem jasno vlogo v strukturah vsakdanjega življenja. Značilno priredbe tujih del pri Josipu Ipavcu v veliki večini pripadajo svetu opere, se pravi z literarno zgodbo kar najočitneje povezani glasbi.

Navezanost na besedno sporočilo najbolj neposredne vrste izraža osrednji del Ipavčevega opusa, tj. zbori, samospevi in opera Princesa Vrtoglavka. Med njegovimi kompozicijami imajo čisto vokalna dela razmeroma majhen delež: tu je mogoče navesti le moške zbore Slavček (z datumom: 6. avgust 1889), Jutro in Lipi, znameniti četverospev Imel sem ljubi dve iz leta 1902, Traungschor (za mešani zbor), triglasni ženski zbor Im Volkston in Staro slovensko božično pesem. Spremljavo klavirja predvidevata mešani zbor Winterstimmung oz. Zimska (na Seidlov tekst) ter triglasni ženski zbor Aufbruch, medtem ko moške in ženske glasove v Himni spremljajo orgle. Speva Ave Maria (za tenor solo in zbor) in Urica (za sopranski solo in ženski zbor, priredba odlomka iz opere Princesa Vrtoglavka) zahtevata poleg vokala še obsežnejši instrumentalni izvajalski aparat: prvi godala od violine do kontrabasa in flavto, drugi francoski orkester (za to zasedbo, vendar brez flavte, je Josip napisal že orkestralno verzijo Možička).

Izpovedno najintimnejši del skladateljevega ustvarjanja predstavljajo samospevi. V Josipovi zapuščini se je ohranil njihov seznam, ki naj bi bil urejen po kronološkem redu nastanka.[10] Našteva sledeča dela: Naša zvezda (na Gregorčičevo besedilo), Im Frühling, V tujini oz. In der Fremde (na besedilo gimnazijskega sošolca iz Celja dr. Frana Vidica - slovenska in nemška verzija), Abschied im Herbst, Im Sturm (izgubljeno), Ich will meine Seele tauchen (na Heinejevo besedilo, ki ga je v svojem znamenitem ciklu Pesnikova ljubezen uglasbil že R. Schumann), Am Kreuzweg (na Heinejevo besedilo, varianti s klavirsko spremljavo in s spremljavo oboe, dveh klarinetov, dveh rogov, timpanov, čela in kontrabasa), V noči, Ballade, Wandrers Nachtlied (na Goethejevo besedilo), Mailied (na besedilo L. H. Christopha Höltyja), Meine Tote, Die Woivodentochter (na Geiblovo besedilo, izgubljeno), Lied im Volkston (besedilo princa Schönaich-Carolatha), Frühlingsnacht (besedilo L. Niebauer), duet Hans und Grete (na Uhlandovo besedilo), Nach Jahren (na tekst Adolfa Böttgerja),

---

8 To skladbo zasledimo navedeno v seznamu del Josipa Ipavca, ki so prišla v ljubljansko NUK 8. oktobra 1964 kot darilo skladateljevega sinu Josipa K. G. Ipavca, vendar je s spošt. g. dr. Borutom Loparnikom, sedanjim vodjem glasbene zbirke naše osrednje knjižnice, v njej žal nisva našla. Enako velja tudi za skladbo Allegretto scherzando in za samospev Podoknica (original seznama hrani J. K. G. Ipavic v Šentjurju, kopija pri meni).

9 Sestav orkestra je salonski (francoski orkester): godala (1., 2. violine, viole, čelo, kontrabas), tolkala, klavir in harmonij; takšna "improvizirana" zasedba je v lepem soglasju z improviziranim značajem zgodbe, ki se odvija na odru (commedia dell'arte). Zanimivo pa v takšnem izboru snovi slovenska kritika ni videla ničesar pozitivnega (še duhovitosti ne!). Toda to gre pripisati njeni podeželski zaplankanosti, zakaj Josip je bil z naslonitvijo na tradicijo teatro dell'arte v svojem času še kako aktualen. Tako je npr. 17. januarja 1901 v šestih najuglednejših italijanskih opernih gledališčih (Genova - Teatro Carlo Felice, Milano - Scala, Rim - Teatro Costanzi, Torino - Teatro Regio, Benetke - Teatro la Fenice, Verona - Teatro Filarmonico) istočasno doživela premiero Mascagnijeva opera Le Maschere na Illicov tekst, ki se opira na izročilo commedie dell'arte (premiera v neapeljskem San Carlu je bila zaradi indisponiranosti tenorja prestavljena na 19. januar). Teatro dell'arte ima važno vlogo še v Glumačih Ruggiera Leoncavalla, v njem pa je navdih dobil tudi "italijanski Nemec" Ferruccio Busoni (opera Harlekin).

10 Hrani Josip K. G. Ipavic v Šentjurju, kopija pri meni.

Die Drei (besedilo Nikolaus Lenau), Zwei kleine Liebeslieder (na Heinejevo besedilo), Die Sägemühle (izgubljeno), Pred durmi (besedilo Simona Jenka), Zingara, Trije vojaki (na tekst Josipa Freuensfelda), Frühlingslied, Verriet mein blasses Angesicht (besedilo Heinrich Heine), Bist du wirklich mir so feindlich (na Heinejev tekst), Wiegenlied (izgubljeno), Am Kirschengarten, Die Wahlfahrt nach Kevlaar (na Heinejevo besedilo, samo prvi del), Schlehenblüh' und wilde rose (besedilo: Julius Levy Rodenberg), Frühlingsrast (besedilo: Hans Willy Märtens; drugi naslov tega samospeva je Wenn nicht die Liebe wär') in Das Königskind (na Heinejev tekst). Znane so še tele skladbe: Morgenwanderung (na besedilo Richarda Hoisla), Ein Lied (na Kolarjev tekst, ohranjeni verziji s klavirsko spremljavo in s spremljavo velikega orkestra), Podoknica (neznani slovenski avtor), Romanze (na nemško besedilo dr. Frana Vidica, ohranjen samo vokalni part) in še en krajši samospev brez naslova (na nemško besedilo) ter nekaj fragmentov. Ker je dr. Anton Schwab poročal, da je Josip uglasbil 46 samospevov,[11] je jasno, da so Slovenci v malo več kot sedemdesetih letih od skladateljeve smrti uspeli izgubiti okoli četrtine njegovih pesmi, posneli pa so jih še manj. Vsekakor gre za zavidanja vredno učinkovitost v uničevalni strasti ter za zgledno vztrajnost v zoperstavljanju pametnim in potrebnim rečem oz. dejanjem!

Ipavčeva vokalna lirika izdaja bližino baladnim in elegičnim literarnim občutjem - pogosto v klasično visokoromantičnem trubadurskem položaju.[12] Drugačna besedila so v njegovem samospevnem ustvarjanju redka.[13] Zelo značilno je skladatelj - kakor ugotavlja Edelgard Spaude - Heinejevo deloma ironično pesem Verriet mein blasses Angesicht v svoji uglasbitvi zreduciral na izpoved strašno ponosnega, a najbrž prav zato tudi neuslišanega zaljubljenca, ki svojo zadevo pojmuje smrtno resno in je sploh na moč tragičen.[13a] Josip je očitno iskal tekste z določeno tematiko, ki je bila blizu njegovemu razpoloženju, izgleda pa, da mu sama literarna vrednost znotraj takega "izbora po sorodnosti" ni veliko pomenila: res je, da ima najraje Heineja, vendar ga zadovoljuje tudi mazač, kakršen je bil Julius Levy Rodenberg. V tem je zelo podoben Johannesu Brahmsu (ki se je nekoč - čisto mimogrede bodi povedano - mudil v Šentjurju[14]) - in kakor pri njem, se umetnostna nepomembnost teksta tudi v Ipavčevi glasbi ne odraža: med Josipove vrhunske stvaritve sodijo tako samospevi na Heinejeva besedila (Am Kreuzweg, Das Königskind, Ich will meine Seele tauchen) kakor oni na proizvode Rodenbergove, Schönaich-Carolathove in bogve čigave (po vsej literarni pravici) anonimne muze še... Kako je to mogoče? Preprosto: Ipavic je bil predvsem muzik in je kot umetnik "mislil" v tonih, ne v besedah. Zato mu je tudi bilo precej vseeno, ali sklada na nemške ali na slovenske tekste.[15] Nedvomno bi podpisal

11 A. Schwab, Ipavci in jaz, Zbori IV, Ljubljana 1928, Glasbenoknjiževna priloga, 19.

12 Že pri izboru besedil za zbore je treba poudariti, da je Josip izhajal predvsem iz svojih občutij in se je mnogo manj oziral na nadosebne potrebe kakor njegov stric Benjamin in oče Gustav, ki sta zaslovela v prvi vrsti z rodoljubnimi spevi, služečimi slovenski narodni prebuji. Josip je ustvaril samo dva tovrstna zbora, Lipi in Imel sem ljubi dve.

13 Izbor pesnikov, katerih besedila je skladatelj uglasbil, se docela sklada z visokoromantično naravo njegove glasbe: močno prevladujejo postromantiki in romantiki, od starejših je "uporabil" le Goetheja in Höltyja.

13a E. Spaude, Dva samospeva J. Ipavca na besedilo Heinricha Heineja (razprava v nemščini), Slovenski glasbeni dnevi 1990, Ljubljana 1990, 185 in dalje.

14 Razlog temu je bilo njegovo poznanstvo z Josipovimi sestričnami (sestre Čampa), ki so sestavljale Prvi avstrijski damski kvartet (tega je močno hvalil celo sam dunajski arbiter dobrega glasbenega okusa Eduard Hanslick). Vest o Brahmsovem obisku v Šentjurju najdemo v tipkopisni spomenici Pomen Ipavcev in Šentjurja za slovensko kulturno zgodovino (na podlagi gradiva Herberta Kartina, ki je bil v jugoslovanski kraljevini srezki načelnik v Lendavi in Šmarju, jo je spisal Jože Kartin), ki jo hrani Josip K. G. Ipavic. Na prvem velikem dunajskem koncertu Josipovih sestričen, ki so nastopale v obdobju 1880-1890, sta bila tudi kneginja Metternich in bivši ministrski predsednik knez Auersperg.

15 Ampak Josipovi sodobniki za takšen docela osebni in glasbeni odnos do sveta besede še niso bili zreli ter ga niso mogli razumeti: skladatelja so obtoževali, da je hotel sedeti na dveh stolih, se pravi na stolu "nemške" in "slovenske" glasbe, a z značilno podalpsko privoščljivostjo tudi dodajali, da naj bi obsedel med obema. Celo Anton Schwab je nasedel takšnemu mnenju in zapisal, da bi ta Ipavec v nasprotju z očetom in stricem mogel veljati za pretežno nemškega skladatelja, kar pa je neumnost, saj sta Josipova kompozicijska tehnika in "tehnologija" enaka v delih na slovenske in nemške tekste. Nemci so bili pametnejši: Josipu in njegovi glasbi so vselej priznavali slovenskost (kakor pričuje nekrolog ing. Shiffrerja v Slovencu z dne 22. februarja 1921), vendar kljub temu brez pridržkov uživali v njej. Za to, da je skladatelj ustvaril svoje najlepše samospeve na nemška besedila, je pomemben razlog tudi v dejstvu, da je od gimnazijskih let v Celju prijateljeval z imenitnim baritonistom Ferryjem Leonom Lulekom (ta je doštudiral pravo in se v tej stroki celo podoktoril!), ki je pripadal

sledeče besede svojega velikega vzornika Pietra Mascagnija: "Glasba je govor: če ne govori, ni glasba."[16] V družinski tradiciji je Josip veljal za človeka, ki ni rad komponiral; to je počenjal šele, ko drugače na noben način ni več šlo,[17] kar pomeni, da je v ospredju bila visokoromantična izpoved oz. "glasba srca", ki je po Verdijevem in Mascagnijevem pojmovanju glasba človeškega glasu in kot taka v nasprotju z "glasbo misli" oz. "abstraktno glasbo".[18]

Verjetno Ipavčevo navdušenje nad Heinejem izhaja bolj iz postromantičnih kakor iz novoromantičnih občutij - in tega pesnika so občudovali oboji, tako tradicionalisti kakor modernisti zadnjih desetletij 19. stoletja (seveda iz precej različnih razlogov). V območju moderne se dejansko gibljeta le dve njegovi besedili: Schönaich-Carolathova novoromantična stilizacija z naslovom Lied im Volkston in morebiti nekoliko bolj klasično romantična anonimova Zingara (v slovenski literaturi podobno usmerjeno, vendar mnogo kakovostnejše pesništvo srečujemo zlasti pri Josipu Murnu); da ju je Josip uglasbil, gre najbrž pripisati v prvi vrsti nastanku v času študija pri Zemlinskem in bivanja v obdonavski prestolnici dvojne monarhije (zdi se, da kronološki seznam skladateljevih del vendarle ni docela kronološki!), kjer je moral biti v skladu z "duhom časa" (še posebej potem, ko je prišel v stik z znamenito primadono Lucie Weidt, ki je omenjeni dve pesmi vzela v svoj repertoar). Vsekakor je mojster Zemlinsky bil mnogo bolj pozoren na literarno vrednost besedil za svoje samospeve kakor njegov slovenski učenec (prim. zlasti dela iz opp. 7, 8, 10, 13, 22 in 27, tj. vokalno liriko Zemlinskega od leta 1900 naprej; poprej pa tudi pri njem srečujemo tekste sumljive literarne vrednosti, v op. 2, nastalem 1894-1896, celo nam že znanega Juliusa Levyja Rodenberga!)...

Nekoliko drugačen pa je položaj v Josipovi operi Prinzess Tollkopf, ki ji bomo posvetili nadaljevanje pričujočega razpravljanja. Zdi se, da je skladatelj za svoje največje delo skrajno zavestno iskal libreto v skladu z aktualnimi dogajanji v literaturi, saj je pozneje, ko sta ga Batka in Žunkovič prepričala, da se loti njunega Desetega brata, prvo stran njunega teksta - kakor pričuje Schwab - na vsa usta hvalil kot skrajno moderno reč.[19] Sedaj ni šlo za osebno, temveč za umetniško izpoved v veliki in kompleksni glasbeni formi, ki je v 19. stoletju in v začetku 20. nedvomno veljala za prestižno. Opera je bila tedaj v središču ustvarjalske pozornosti: bila je cilj oz. izziv narodov in posameznikov. Komajkateri muzik si ni želel z njo kronati svojega dela. Zaradi spektakularnosti je bila tudi privlačna za občinstvo, ki tedaj še ni imelo na voljo današnjih cenenih, a tudi malovrednih priprav za potešitev skupinskih fantazijskih pričakovanj... Morda se je Ipavic opere lotil tudi zato, da dokaže svetovljanskost šentjurske veje svoje družine, saj je stric Benjamin, ki je bil ugleden graški meščan - celo primarij (v bolnišnici sv. Ane) -, njegovega očeta (in svojega brata) Gustava včasih nekoliko postavljaško odpravljal kot "kmečkega komponista", medtem ko naj bi on - kajpada - bil nekaj čisto drugega[20] (pa čeprav je njegova opera Teharski plemiči bila - milo rečeno - precej podeželska in tudi zastarela; avtor se je, kakor je razlagal Leošu Janáčku, zgledoval pri skladatelju svoje mladosti, pri Albertu Lortzingu)...

Prvič se ime Josipa Ipavca pojavlja v zvezi z opero v pismu Frana Govekarja Franu Vidicu z dne 22. julija 1896. Govekar piše nekdanjemu Josipovemu sošolcu s celjske gimnazije: "Ali mi veš povedati ves naslov Vipavca? Goestl ga rabi za svoj drugi libreto."[21] Tedaj dvaindvajset in pol let stari skladatelj se je svojim literarnim vrstnikom očitno že zdel sposoben komponiranja opere (je pa to ena redkih, če ne celo edina informacija o Josipovih letih med gimnazijsko maturo v Celju 1893 in začetkom študija medicine v Gradcu 1898, ki so zavita v nepredirno temo skrivnosti). Fran Göstl, pozneje ugledni slovenski psihiater, ki je tisti čas že imel za sabo besedilo druge Parmove opere Ksenija (vendar ga je moral predelati naš edini libretistični veščak tedanjosti Anton Funtek, sicer ugleden slovenski

nemškemu kulturnemu krogu pri nas. Lulek je Ipavčeve pesmi z uspehom predstavil v Gradcu, na Dunaju, v Pragi, Berlinu, Hamburgu, Londonu, Parizu, Bruslju in v Ameriki (nekaj časa je bil direktor konservatorija v Cincinnatiju).

16 D. Stivender, Mascagni, New York-London 1988, 155.

17 Povedal J. K. G. Ipavic.

18 D. Stivender, n. d., 155.

19 A. Schwab, n. d., 26. Za kakšen projekt je šlo, izvemo iz pisem dr. Batke dr. Ipavcu, ki se hranijo v glasbeni zbirki ljubljanske NUK (pisma z dne 6. marca 1911, 4. aprila 1911, 15. aprila 1911 - sopodpisal major Davorin Žunkovič; prav iz tega pisma izvemo o finančnih temeljih "sodelovanja" pri projektu Deseti brat-, 11. oktobra 1911).

20 Povedal Josip K. G. Ipavic.

21 Pisma Frana Govekarja I, Ljubljana 1978, 20.

pesnik, srednješolski profesor in urednik poluradne Laibacher Zeitung, ki je - najbrž ne po naključju - glasbi namenjala razmeroma veliko pozornost; njegov sin Leo je pozneje odigral pomembno vlogo v finskem glasbenem življenju; vse to dokazuje, da je v bila pri Funtkovih spoštovana umetnost), je - kot se zdi - po težavnem libretističnem ognjenem krstu (s Funtkom sta se ob Kseniji sprla zaradi avtorstva) takoj želel naprej kovati svoje vroče železo... A videti je, da se Ipavic za načrt ni ogrel, kajti Govekar pravi 23. septembra istega leta v pismu Vidicu tole: "Prosim Te, piši Ipavcu, ali hoče njegov oče ali strijc imeniten libreto zgodovinske vsebine!? Piši pa takoj! Pomenimo se potem natanko."[22] Čez šest dni, 29. septembra, Govekar ponovno pritisne na Vidica, tokrat je konkretnejši: "Piši takoj Ipavcu! Naslov libreta: Francesca da Rimini."[23] Iz Govekarjeve zavzetosti bi bilo moč sklepati, da je sedaj pobudo iz Göstlovih rok prevzel sam (kot morebitni predelovalec libreta; pozneje je, ovenčan s slovesom preizkušenega, a tudi zloglasnega gledališkega praktika, skupaj s P. Golovinom napisal besedilo za opero Višnjani Heriberta Svetela), vendar iz vsega tega ni bilo nič. Josipov stric Benjamin je s Teharskimi plemiči že izstrelil svoje operne naboje (premiera je bila 10. decembra 1892 v Deželnem gledališču v Ljubljani, nakar so sledile 4 domače reprize, ki so bile za skladatelja pravi triumf; 22. januarja 1893 se je s posebnim vlakom v kranjsko prestolnico pripeljalo nad 400 najodličnejših štajerskih Slovencev, da bi si ogledali opero svojega slavnega rojaka; 5. oktobra 1895 so Teharske plemiče v prevodu E. Aschenbrennerja uprizorili Čehi v Brnu, od koder se je skladatelj vrnil v Gradec z velikim lovorjevim vencem[24]), oče Gustav pa za takšen podvig, kot je komponiranje obsežnega glasbenoscenskega dela, ni bil sposoben.

Slabo desetletje pozneje, 1905. leta, pa je Josip vendarle posegel po opernem libretu. Za seboj je že imel velik uspeh z baletom Možiček, ki so ga uprizorili v različnih mestih dvojne monarhije[25] (v Gradcu kar sedemkrat, dvakrat na dobrodelni akademiji tamkajšnjih aristokratov, ki jim je načeloval grof Adalbert Kottulinski; največji uspeh je bil 29. decembra 1906 v kazini državnih uradnikov, ko je dirigiral sam avtor; olomouška premiera Možička je bila 12. decembra 1908, sledile pa so še predstave v Celovcu, Mariboru, Trstu, Novem mestu in 3. oktobra 1912 v Ljubljani), natisnil pa ga je v verziji za klavir Schwentner (kot smo že poudarili: s slovensko in nemško naslovnico ter spremnim tekstom). Skladatelj je mogel izkustveno spoznati, da je njegova glasba osvobojena kakršne koli negativne zaznamovanosti z nacionalnim predznakom in da je kar najširše sprejemljiva tako za nemško kot slovansko (slovensko in češko) publiko. Videl je, da njegove note lahko navdušujejo vsakogar in ga prepričujejo preprosto kot umetnost, se pravi brez zveze s sumljivimi kriteriji "pro domo", v katerih je za prave nadčasne vrednote komajkaj prostora... Nadalje je imel v žepu tudi diplomo graške univerze; kot doktor vsega zdravilstva pa se je zaposlil v c. in kr. oboroženi sili, kar je tedaj samo še povečevalo njegov ugled. Izgleda, da si je hitro pridobil simpatije pomembnih mož: v Josipovi zapuščini so se ohranile 3 vizitke iz častniških krogov; če prva, Victorja Hostniga, ki je bil "Oberlieutenant i. E." pri 4. domobranskem ulanskem regimentu, ni nič posebnega, sta drugi dve vredni vsega spoštovanja - 19. marca 1904 je mlademu doktorju ob promociji čestital Josef Szvetics von Nemes-Ságod, "k. u. k. Feldmaschall-Lieutenant d. Rst., Präsident des k. ung. Landwehr Obergerichts" (iz 1. budipeštanskega okraja; njegov naslov je bil Döbrentei-utcza 10), ob isti priložnosti pa je Ipavcu pisal tudi Franz Stefenelli von Prennterhof und Hohenmaur iz "k. und k. Garde", ki je kot "Rittmeister in Sr. Majestät ersten arcieren Leibgarde" služboval na Dunaju... Zato ne preseneča dejstvo, da je njegova prva služba bila v obdonavski prestolnici dvojne monarhije - in glasbe! Za zdravnika, ki se v svojem prostem času ukvarja tudi s komponiranjem, naravnost idealno mesto, kajti v Gradcu se je pri znanem "ljubitelju glasbe", Hofratu dr. A. Torgglerju temeljito seznanil s harmonijo (zapiski so ohranjeni v NUK)... Postavni g. dr. v uniformi se je brž oglasil pri Alexandru Zemlinskem, ki je slovel kot odličen glasbeni pedagog in velik strokovnjak za moderno instru-

22 Pisma Frana Govekarja I, 26.

23 Pisma F. Govekarja I, 26.

24 J. Barle, Ipavci, Ljubljana 1909, 39; A. Schwab, n. d., 10, 11. B. Ipavec je s Teharskimi plemiči v Ljubljani uspel le pri občinstvu, medtem je večino kranjskih muzikov dajala zavist (navsezadnje je le šlo za prvo opero, skomponirano na slovenski tekst, po Zupanovem Belinu s konca 18. stoletja); tako je Schwabu - kljub slovesu izredno blagega in dobrodušnega človeka - antološko trdo rekel: "Da, da, umetnost je lepa, a umetniki so svinje."

25 J. Barle, n. d., 63, 64.

mentacijo...[26] Ko je Josip leta 1905 začel komponirati svojo opero, je bil na veliki podvig zares dobro pripravljen - morda bolje kot kateri koli drugi slovenski skladatelj tistega časa.

Libreto za opero je Ipavcu spisala Mar(ij)a pl. Berksova, soproga državnozborskega poslanca Huga Reichsritterja Berksa, ki je bil po rodu Nemec s Hrvaškega (iz Ogulina, rojen 1841, umrl 5. aprila 1906), vendar se je po priselitvi na spodnještajersko graščino Blagovna pri Šentjurju dal voliti v dunajski parlament kot slovenski kandidat (izvoljen je bil na volitvah 13. marca 1897 in 8. januarja 1901 kot naslednik Mihe Vošnjaka).

Aleksander Zemlinsky

Berks je imel dobre zveze z najplivnejšimi krogi v dvojni monarhiji; tako dr. Josip Sernec v svojih spominih piše, da mu je omenjeni vitez prigovarjal, naj zaprosi za plemstvo, kar bo on podprl pri svojem "dobrem prijatelju", ministrskem predsedniku Ernstu Körberju, s čimer da je poplemenitenje tako rekoč zagotovljeno...[27] Toda "državni vitez" Berks marsikomu ni bil simpatičen: Fran Šuklje ga npr. v svojih spominih naslika v precej mračnih barvah, kot političnega verižnika oz. človeka trenutne konjunkture, ki ga najbolj zanima tisto, kar se sveti in cinglja. Njegova žena Marija (pisateljsko ime: Mara) je izvirala iz karlovške veje Čopov (bila je daljna sorodnica Matije Čopa).[28] Rojena je bila 10. avgusta 1859 v Livornu, v rojstnem kraju Pietra Mascagnija. Najprej se je poročila z belgijskim senatorjem Lenger-Marletom ter z njim živela "na veliki nogi" (precej v Parizu, potovala pa je celo v Afriko). Leta 1888 je izdala knjigo o južnoslovanski ženski, ki ji je predgovor napisal znani nemškoavstrijski zgodovinar in konservativni "oseminštiridesetletnik" Helfert. Na Dunaju je Berksova, ki si je po smrti prvega soproga hitro našla perspektivnega ženina, imela salon, v katerem so se srečevali predvsem ljudje iz sveta politike, kar je zapustilo sledove tudi v njenem literarnem ustvarjanju. Zanjo je bila značilna lahkotna konverzacija in satira na zakulisja avstrijske javne scene. Uspela je tako z romani (Die Sünderin, Gestrandet, Das Bad) in novelami (zbirki Aus den Edelhöfen des Balkan, Vom Pariser Macadam) kakor tudi v gledališču (zlasti: Ein Goldstück, Psyche, Das Hochzeitslied, drama o bosenskem življenju z naslovom Bogomili je ostala nedokončana). Čeprav je pisala praktično izključno v nemščini, je v slovenskih narodnjaških krogih uživala velik ugled: celjski "domorodci" so jo imeli celo za zrcalno podobo Stanka Vraza (ko je v Celju 8. avgusta 1897 postala "kumica" prapora tamkajšnjega Sokola, ji je neznani verzekovec posvetil tudi sledeče stihe: "Hčerka bratskega nam roda,/ Hčerka mila majki Slavi,/ Sreča naj te ne ostavi/ Do vseh tvojih dni zahoda!/ / Mi smo Stanka brata dali/ Slavi slavnega vam sina,-/ Naša za-te domovina /Bratsko zdaj Hrvatsko hvali./ / On - pobratim slavske Vile,/Ti - nje posestrima mila;/ Tak edini slavska Vila/Rodne brate, sestre mile."[29] Itd.). Umrla je v "avstrijski Nizzi", v Gorici, 1910. leta (morda je tam tudi pokopana; njen soprog je zagotovo pokopan v Šentjurju).

Teoretično se je Josip torej povezal s pravo avtorico, s pravcato veščakinjo lahke gledališke muze, ki je imela za sabo tudi že praktične odrske izkušnje. Vendar pa so se v dejanskosti pojavile nepremostljive ovire, ki so navsezadnje

[26] Več o tem v: P. Kuret, Zemlinsky - učitelj slovenskega skladatelja Josipa Ipavca, Celjski zbornik 1993, Celje 1993, 333 in dalje.

[27] J. Sernec, Spomini, Ljubljana 1927, 97.

[28] O Berksovi je v slovenščini najobširnejši članek v reviji Veda (str. 93 za leto 1911).

[29] Rokopis Milostni gospej Mari Čop-Marlet-Berksovi, kumici zastave Celjskega Sokola (Celje, 8. avgusta 1897); hrani Domovinoznanski oddelek Osrednje knjižnice v Celju.

celo onemogočile opero. V svojih spominih na Ipavce je dr. Anton Schwab zapisal o Vrtoglavki: "Niso je uprizorili/;/ kjerkoli je Josip potrkal, bila je zavrnjena, povsodi pa s kratko pripombo, da je godba lepa, da pa je besedilo nemogoče. Opere pa tvori (tako so rekli praktiki) v prvi vrsti besedilo. Da bo stvar razumljiva, naj povem, zakaj je bilo besedilo zavrnjeno. Mara Čop /.../ je storila usodno napako, da nekaj ni takoj spočetka pojasnila, kar bi bilo treba pojasniti, da postane besedilo razumljivo. Ker pa tega ni povedala, humoristično besedilo ni prišlo do veljave, nasprotno/:/ napravilo je utis budalosti. To naj pojasni kratka vsebina besedila: Princesa Vrtoglavka /po imenu Maud/, hči visokega dostojanstvenika /grofa Jeroma des Esseintes/ je vzgojena na kmetih /v resnici ni čisto tako, kajti Jerome je skušal izvesti vzgojni poskus: hčerko je dal zapreti v svojo podeželsko graščino, zaupal pa jo je dvema molčečima hindustanskima služabnicama v "najboljših letih", ki nista imeli najmanjšega pojma o zahodnoevropskem življenju; neki stari profesor za jezike jo je moral poučevati zgolj o eksaktnih disciplinah - a le v hindustanščini, ki naj bi jo Maud edino obvladala; vendar se je dobro premišljeni načrt skazil zaradi dekletovih stikov s stražnim in strežnim osebjem na gradu, od katerega se je naučila "provincialnega žargona" preprostih ljudi v okolici; oče, ki je - kakor mati - kmalu umrl, je v oporoki določil, da je z 18. letom čudaške hčerkine vzgoje konec ter da lahko tedaj začne "spoznavati svet" - v tem trenutku pa se dvigne zastor/. Ko se pa /.../ deklica povrne v prestolno mesto /tj. Pariz/ na dom svojega očeta /v resnici na dom izvršitelja testamenta, čisto po operetno pritisnjenega bossovskega generala Brialmonta, čigar soproga Babette izhaja iz hiše hudo ekscentričnih plemičev des Esseintes/, se njeno vedenje prav nič ne spremeni; uganja čisto neverjetne prestopke proti bontonu, nekoliko tudi zanalašč, da pojezi kavalirje, ki ji dvorijo in katere vse zavrača. Eden pa, posebno zvit, si hoče pridobiti njeno naklonjenost s tem, da začne preobračati slične kozolce kot ona in preobrača jih res tako spretno, da si pridobi /V/rtoglavko kot prijateljico, in končno kot nevesto in ženo /v resnici ni čisto tako: prismojeni general Brialmont za to vlogo sam skuša pridobiti - kot nekakšen ženitni mešetar - čudaškega mladega vojvodo Gastona Floressas des Esseintes, ki je zaradi poroke njemu očitno sila všečne znamenite dame iz polsveta (z literarno pomenljivim imenom) Lucie Flaubert strtega srca žaloval celo tako zelo, da je dal v svoji secesijski palači kip "boginje" oz. "zaščitnice" svobodne ljubezni Phryne oviti v žalne trakove; po mnogih peripetijah oba mlada čudaka, ki najbrž nista po naključju tudi v krvnem sorodstvu, končata v operetno srečnem zakonu/. Da bi bil načrt tega kavalirja v operi takoj spočetka omenjen, bi pričakovali poslušalci z velikim zanimanjem, kakšne bodo spakedrije, ki jih bo uganjal in divil bi se njegovi iznajdljivosti in šegavosti. Ker pa to ni povedano, vidi in sliši poslušalec skozi tri akte sama nerazumljiva dejanja, ki napravijo utis budalosti. Namesto komične opere z dobrim besedilom je nastala nezmiselnost z nerazumljivim besedilom in na tem je opera propadla."[30] Toda dejansko je videti, da Schwab kljub zelo avtoritarno izraženim sodbam libreta ni dobro prebral - če ga je sploh, zakaj iz njega je zgodba vseskozi razvidna: vsa potrebna pojasnila so v govorjenih dialogih, kajti Ipavčevo delo je "komična opera (Spieloper) v starem številčnem slogu" (ker vsebuje tudi govorjen tekst, se Vrtoglavka v literaturi večkrat označuje tudi kot opereta, vendar to poimenovanje ni ustrezno; treba je pač vedeti, da komična opera v svoji francoski prapodobi prav tako premore govorne pasuse - kakor npr. izvirna partitura Carmen). Seveda je poseben problem operetna logika libreta oz. njegove zgodbe, ki je nekaj svetlobnih let daleč od pragmatične logike vsakdanjega življenja. Ampak to ni nič posebnega: libreto je poseben literarni (ali pa tudi neliterarni) žanr, ki ga je mogoče razumeti zgolj znotraj njegovih možnosti in nemožnosti.

Najmanj, kar terja besedilo Vrtoglavke, je poznavanje v obdobju fin de siècla aktualne literarne in sploh duhovne scene: aluzije na posamezne pojave tistega časa so bistveni del teksta pl. Berksove. Ni naključje, da se ekscentrični operni vojvoda piše Floressas des Esseintes - da je v dogajanje Princese Vrtoglavke pravzaprav prevzet iz znamenitega romana Jorisa Karla Huysmansa A Rebours, ki je bil kultna knjiga dekadentov (in v libretu oz. v partituri - v drugem dejanju - celo nastopa zbor dekadentov). Tudi osrednji ženski lik, Maud, ni slučajno praktično zrcalna podoba Huysmansovega junaka: medtem ko je on rafiniran poznavalec evrop-

[30] A. Schwab, n. d., 20. Libreto je dosegljiv v glasbeni zbirki ljubljanske NUK (v tipkopisni obliki; na naslovni strani je zapisano, da je delo Mare von Berks, puščeno pa je prazno mesto za ime predelovalca).

ske kulture in duhovnosti, je ona poučena zgolj v eksaktnih disciplinah (celo v hindustanščini!) ter seznanjena samo z najbolj grobimi manirami in govorom evropske civilizacije ("provincialni žargon"!), ki se jih je - kakor smo že pojasnili - navzela od strežajev in stražarjev v času, ko je potekal nenavadni vzgojni eksperiment njenega očeta. Na koncu "komične opere v starem številčnem slogu", ki v svojem libretu evocira tudi znane operetne obrazce, seveda ni prostora za kakšne globoke misli: vsakdo mora najti "ta pravega" in vsi morajo biti zadovoljni, da imajo zabave željni gledalci oz. poslušalci lep in spokojen večer... Skrajnosti se v teku predstave obrusijo (kajpak se najpoprej privlačijo!) in čudaško dogajanje se po vseh peripetijah konča v vsakdanjosti tako obče človeške institucije, kot je zakon: iz najbolj sofisticiranega literarnega sveta je recipient navsezadnje pripeljan v dejanskost predstav o happy endu, ki jih goji povprečen meščan. Ne manjka niti zabava v velikem slogu, kjer pridejo do izraza zvoki iz bolj oddaljenih krajev, kar spominja na opereto operet, na Netopirja Johanna Straußa sina: v Vrtoglavki tako najdevamo pesem Oj Korano iz hrvaškega prostora,[31] ki pa v kontekstu Ipavčeve opere brez problemov velja za rusko melodijo (le iz opevanja rečice nastane opevanje Volge!)... Tu je tudi bajno bogati ruski veljak, ki pa se ne piše Orlofsky, kakor pri Straußu, temveč Suvarin. In medtem ko se tretje dejanje Netopirja odvija v zaporu, se Vrtoglavka končuje v zakonu, kar je malce zlobna, a v operno-operetnem kontekstu predvsem dobrodušno hudomušna vzporednica... Obstaja tudi značilen predmet, okoli katerega se vrti dogajanje: tako v Netopirju kakor v Vrtoglavki je to ura, kar spet more ustvarjati pomenljive povezave med obema deloma. Toda to še ni vse; osrednja literarnoreferencialna kurioziteta Princese Vrtoglavke je prizor Sfinge in Himere,[32] ki je vzet iz fascinantnega romana Gustava Flauberta Skušnjava svetega Antona. Berksova je ta fragment v svoje besedilo vpeljala kot gledališče v gledališču, to pa je ob preskoku v življenjski slog Ludvika XV. v tretjem dejanju iz dramske zasnove naredilo pravzaprav niz živopisnih prizorov, ki je zbegal sodobnike obeh avtorjev. Ni bilo običajnega gledališkega razvoja dogodkov - niti v operetnem smislu! Logika dogajanja Princese Vrtoglavke je bila onstran običajnosti do te mere, da je presegla celo najdrznejša recepcijska pričakovanja (ki pa znotraj libretnega žanra, polnega konvencij, ne prenesejo ravno mnogo inovacij). Toda: ali ni Berksova v tem samo sledila paradigni skrivnostnega Flaubertovega teksta Skušnjava svetega Antona? Jola Škulj pravi v spremni besedi k slovenski izdaji omenjenega dela: "Pripoved o Antonu in njegovih skušnjavah je dejansko niz slik, ki prehajajo ena v drugo kot v filmskih sekvencah, s presenetljivimi rezi."[33] Schwabove ostre besede zoper libreto pl. Berksove pričujejo, da je avtorica dosegla zelo podoben učinek - seveda v kontekstu neke druge vrste pisanja in v kontekstu literature, ki naj bi bila namenjena mnogo širšemu krogu recipientov kakor elitistično elitistični Flaubertov roman. A vendarle: "nezmiselnost z nerazumljivim besedilom" ima morda večjo literarno logiko in naboj modernosti (pa hkrati - danes to že lahko rečemo - tudi postmodernosti, kajti pri Berksovi je Flaubertov prizor Sfinge in Himere praktično citat, v širšem smislu pa to velja tudi za njeno dramaturško tehniko "pripovedovanja" oz. prikazovanja zgodbe o ničemer s kar najbolj presenetljivimi rezi!), kakor so si mogli predstavljati povprečni ljudje časa okoli leta 1910, ko je nastala Josipova opera. Libreto Berksove, ki je dejansko precej operetnega značaja (tako ali tako so vsa operetna besedila v večji ali manjši meri zgodbe o ničemer), je potemtakem vreden vse literarnovedne pozornosti: v njem je mnogo več, kakor izgleda na prvi pogled. V njem je celo mnogo več, kakor je od tekstov te vrste mogoče pričakovati. A mogoče ga je razumevati - in v tem je njegov največji paradoks - tudi kot žariščno točko vse operetne libretistike: je hkrati tekst aluzij in iluzij, kar sta dve temeljni paradigmi v tej vrsti pisanja (aluzijska - satirična - besedila prevladujejo v zlatem obdobju francoske operete, ko ji je ton in tempo dajal "bulvarski Mozart" Jacques Offenbach, iluzijska - glede na dogajalni kraj pogosto zelo eksotična - besedila pa so svoj največji razcvet doživela v srebrnem obdobju dunajske operete). Mešata se sveta navezav na

[31] Stran 20 in dalje klavirskega izvlečka (z glasovi) finala II. dejanje Vrtoglavke (točka št. 10), ki ga hrani glasbena zbirka NUK v Ljubljani. Nemško besedilo pesmi je na str. 71 libreta (nastopa "ruski zbor", ki že prej v okvirih II. dejanja opeva Volgo; najdejo pa se v tekstu tudi sledeči "pristno ruski" verzi: "gudi-gudi Gudalo" - str. 36 libreta).

[32] Libreto Princese Vrtoglavke, str. 41 in dalje.

[33] G. Flaubert, Skušnjava svetega Antona, Ljubljana 1994, 226. Prizor Sfinge in Himere je tu na str. 183-187.

literaturo in kulturo ter ustvarjanje "umetnega raja" v podobi razkošja dobe Ludvika XV.

A pomembno je še nekaj: tudi glasba Josipa Ipavca je očitno sledila dramaturgiji presenetljivih rezov, ki jo je v libretu uveljavila Berksova. Kritiki, ki so 5. januarja 1914 na koncertu Glasbene matice v Ljubljani mogli poslušati nekaj odlomkov iz Vrtoglavke (Predigro k II. dejanju, Maudino pravljico o jezerski vili iz II. dejanja, finale II. dejanja), so se potožili nad tem, da med različnimi deli finala II. dejanja ni pravih "zveznih prehodnih /glasbenih/ misli",[34] znani slovenski muzikolog dr. Dragotin Cvetko pa je celo pisal o "neuravnovešenosti" Josipove opere kot glasbene celote. Vendar: ali ni tu na delu pravzaprav neka še posebej za libretni žanr netradicionalna dramaturgija, ki je ljudje zweigovskega "včerajšnjega sveta" niso mogli razumeti in ji priznati domovinske pravice? Kajti kdo je npr. na Slovenskem pred prvo svetovno vojno poznal Flaubertovo Skušnjavo svetega Antona ter njeno tehniko? Poleg Berksove in Ipavca verjetno samo še Ivan Cankar, ki je nemški prevod tega teksta podaril najprej Mileni Rohrmanovi, torej osebi, ki mu je zelo veliko pomenila, in nato še Janku Omahnu, ko ga je ta rešil iz precej hude zadrege (a Omahen očitno ni vedel, kaj bi počel s to knjigo in jo je kot "veliko trofejo" naprej podaril Jušu Kozaku, saj je nosila Cankarjevo posvetilo Rohrmanovi).[35] Izgleda pa, da tudi v širšem avstrijskem prostoru ni bilo dosti boljše kot pri nas: Josip Ipavic je opero potem, ko je bila napisana, pokazal različnim ljudem, a vsi so menili, da bi bilo treba za uprizoritev besedilo temeljito spremeniti, medtem ko so glasbo zelo hvalili. Verjetno pa je edina resnična težava libreta v tem, da je predolg, saj je uglasbenega teksta občutno manj kakor polovica, vendar obsega partitura impresivnih 649 strani! Predstava s celotnim besedilom bi očitno presegla vse standarde "komične opere v starem številčnem slogu".

Ker je Berksova 1910. leta umrla, se je Josip trudil okoli najrazličnejših libretističnih ekspertov, da bi mu besedilo opere spravili v za uprizoritev primerno obliko. Vendar so vsi resignirali spričo težavnosti takega podviga ali pa zanj zahtevali nerazumno visoke vsote (eden izmed libretističnih veščakov je po Schwabovem pričevanju samo za to, da bi pregledal vso zadevo, terjal vrtoglavih 2000 goldinarjev!).

Josip je zelo zavestno iskal skrajno sodoben libreto za svojo opero; očitno se ni zadovoljil s povprečnimi in šablonskimi produkti tovrstnega pisanja. To dokazuje dejstvo, da se je po neuspešnih prizadevanjih za predelavo teksta Berksove navdušil nad predlogom dr. Richarda Batke, ki mu je obetal napisati primerno besedilo za povsem novo glasbenoscensko delo. Schwab poroča: "Josip ga je bil /namreč ene strani vzorca libreta, za katerega je dal Batki razmeroma velik predujem 400 goldinarjev/ silno vesel in ga je hvalil kot skrajno modernega na vse pretege. Meni pa se je zdel velika kolobocija, a rekel nisem nič, da mu vsaj veselja ne skvarim."[36] Toda Schwab očitno ni bil seznanjen z vsemi podrobnostmi dogovora med Josipom in Batko, ki je bil na Dunaju znan kot glasbeni strokovnjak in priznan kot pravcati libretistični fabrikant[36a]: kakor dokazujejo pisma slednjega, ki jih hrani NUK v Ljubljani, se je v prizadevanja za novo Ipavčevo opero vključil tudi major c. in kr. oborožene sile Davorin Žunkovič, čigar glava je bila polna najrazličnejših fantazij. Batka in Žunkovič naj bi - "viribus unitis", kakor je velelo vladarsko geslo cesarja Franca Jožefa - zmazala hipermoderno besedilo za opero Der zehnte Bruder (Deseti brat - ni jasno, ali sta se kanila nasloniti na istoimenski Jurčičev roman; za Savina je Batka npr. napisal tekst Lepa Vida po obdelavah tega mita v literarnih delih slovenskega 19. stoletja), ki pa ni mogla nastati, saj je dejansko eksistirala le ena stran njenega libreta... Morda je Schwab celo vedel za Žunkovičevo sodelovanje pri tem nečednem podjetju, vendar je bil iz obzira do njega leta 1927 in 1928, ko je objavljal svoje spomine na Ipavce, tiho: bivši major c. in kr. armade je namreč tedaj bil ugleden mariborski meščan in kulturni delavec (seveda pa je mogoče, da je Batka sam pobasal ves predujem!). A treba pa je povedati, da Žunkovič tudi pozneje ni bil posebej uspešen libretist - "Fachmanna" Batke niti približno ni dosegel! -, kar izvemo iz pisma Frana Govekarja Ivanu Froletu z dne 14. marca 1942:[37] vse življenje je ostal literarni mazač in znanstveni fantast.

Oglejmo si sedaj še nastajanje Josipove opere Prinzess Tollkopf ter prizadevanja za njeno

[34] Dr. Kozina v Novih akordih za leto 1914, tekstna priloga str. 5.

[35] J. Omahen, Obiski pri Ivanu Cankarju, Maribor 1969, 88 in dalje.

[36] A. Schwab, n. d., 26.

[36a] Delal je npr. za Rista Savina in Wilhelma Kienzla.

[37] Pisma Frana Govekarja III, Ljubljana 1983, 242, 243.

uprizoritev, kolikor se je sled o tem ohranila v različnih pričevanjih.

Zdi se, da je sprva komponiranje napredovalo razmeroma hitro, saj je skladateljev prijatelj Janko Barle v SBL zapisal, da se je Ipavic iz Zagreba, kjer je služboval kot vojaški zdravnik od odhoda z Dunaja 1905 do pomladi 1907, v Šentjur vrnil s skoraj dovršeno Vrtoglavko (Barle je delo zaradi govorjenih dialogov imenoval za opereto).[38] Treba je vedeti, da je bil to čas Josipovih največjih uspehov; Schwab tako piše: "V veliko zadoščenje mi je, da sem ga /Josipa/ videl v trenutku njegove največje slave in sreče v Gradcu, v 'Kaufmannshausu', ko so uprizorili pod njegovim osebnim vodstvom Možička /bilo je to 29. decembra 1906/. Tam ga je publika čudovito občudovala in oboževala. Zlasti ženski svet je bil splošno navdušen za /.../ krasno raščenega moža - gorečega za glasbo. V priznanje za svoje glasbeno delo je prejel velik lovorjev venec in vihar aplavzov."[39]

V Šentjurju je skladatelja čakalo težavno delo podeželskega zdravnika (bil je distriktni zdravnik), ki je moral ordinirati praktično vsak dan. Ime si je v poklicu pridobil predvsem kot specialist za oči ter na ta način nadaljeval družinsko tradicijo (že ded Franc Ipavec, ki je slovel kot "čudodelni" šentjurški padar, ker je znal operirati sivo mreno, je bil na daleč znan kot očesni zdravnik, enako tudi oče Gustav). Zato tudi ni presenetljivo, da je delo na partituri Vrtoglavke od pomladi 1907 napredovalo počasneje. Libretistka je postajala vse bolj nestrpna, ker je zlasti po smrti svojega soproga Reichsritterja Berksa 1906. leta živela v čedalje težjih finančnih razmerah (to dokazuje celo nagrobnik njenega moža na šentjurškem pokopališču, ki je naravnost neverjetno skromen nasproti tistim, ki so jih dale postaviti najveljavnejše trške družine - tudi Ipavci -; pri tem gre še enkrat poudariti, da je Berks bil plemič in državnozborski poslanec, torej statusno in položajno neprimerno višje stoječa oseba kakor njegovi volilci, s katerimi ga je nazadnje združila zemlja). Uspešna premiera opere bi ji nedvomno prišla zelo prav tako v materialnem kot moralnem smislu... V NUK so ohranjena njena priganjaška pisma iz leta 1909, v katerih skladatelja nagovarja, naj svoje delo končno predstavi direktorju dunajske Ljudske opere Rainerja Simonsu ali svojemu nekdanjemu učitelju Zemlinskemu. Toda ta je bil tedaj zelo zaposlen s pripravami za izvedbo svoje opere Kleider machen Leute (Obleke delajo ljudi), ki jo je končal 1908. leta, prvič pa je bila postavljena na oder v dunajski Ljudski operi 1910 (premiero je dirigentsko vodil avtor). Tistega leta so krstno izvedbo doživeli tudi njegov 23. psalm za zbor in orkester (pod taktirko Franza Schrekerja) ter Maeterlinckovi spevi, ki se poleg Lirične simfonije iz dvajsetih let uvrščajo med najpomembnejše kompozicije Zemlinskega[40] - in zato ni prav nič presenetljivega, da se mojster za svojega bivšega učenca ni mogel prav močno zavzeti. Berksova daje Josipu "nasvete zlate in možate": "Partituro in knjigo /=libreto/ lahko pustite pri Zemlinskem, če misli, da izgledi za izvedbo so..." In: "Predstavite jo /opero/ končno Zemlinskemu. Vaša navzočnost bo to takoj omogočila. Drugi avtorji potujejo v Pariz, London in v Ameriko s svojimi skladbami, vi pa v Šentjurju preprosto spite. Pojdite, pojdite vendar - zadnji čas za sezono je."[41] Opozarjala ga je, da bi k njemu kak znan dunajski direktor prišel le, če bi bil zelo slaven skladatelj. Ker pa Ipavic instrumentacije očitno še ni končal, je moral zaradi libretistkine neučakanosti 13. novembra 1909 podati izjavo, da ji bo v primeru, če glasba opere ne bo nared za uprizoritev do konca 1910. leta, izplačal penal v višini 2000 kron (da je samo komponiranje 1909 že bilo končano, pričuje Barle v Domu in svetu).[42] A pl. Berksova je 24. maja 1910 v Gorici umrla; tako je Josipova zaveza postala pravno brezpredmetna. Vendar se je skladatelj kljub temu držal roka: v partituri Princese Vrtoglavke piše na zadnji strani v nemščini: "Instrumentacija končana 4. septembra 1910 ob 9. uri zvečer."[43] Schwab pravi: "Ko je po štiriletnem /dejansko vsaj petletnem/ težkem trudu nastala opera Princesa Vrtoglavka, je bil Josip poln nad, da opera sijajno uspe in da celo zaradi nje obogati /zato je bilo pač naravno, da si je želel moderen libreto!/. Preizkušnje z vojaško godbo /verjetno je mišljen koncert v Ljubljani 5. januarja 1914/ so se obnesle in vsi smo pričakovali najkrasnejšega uspeha. Posamezne pesmi-

[38] SBL I, Ljubljana 1925-1932, 365. Nasploh bi bilo potrebno pregledati zapuščino Janka Barleta, kjer bi utegnilo biti ohranjenega marsikaj o Ipavcih. Posebej za Josipa pa bi zagotovo bila zanimiva tudi zapuščina dr. Ferryja Leona Luleka, če se je seveda ohranila.

[39] A. Schwab, n. d., 26.

[40] H. Weber, Alexander Zemlinsky, Dunaj 1977, 23.

[41] P. Kuret, n. d., 338.

[42] Ipavčeva izjava je v glasbeni zbirki ljubljanske NUK; J. Barle, n. d., 65.

[43] Partitura je v glasbeni zbirki NUK, kopija pri meni.

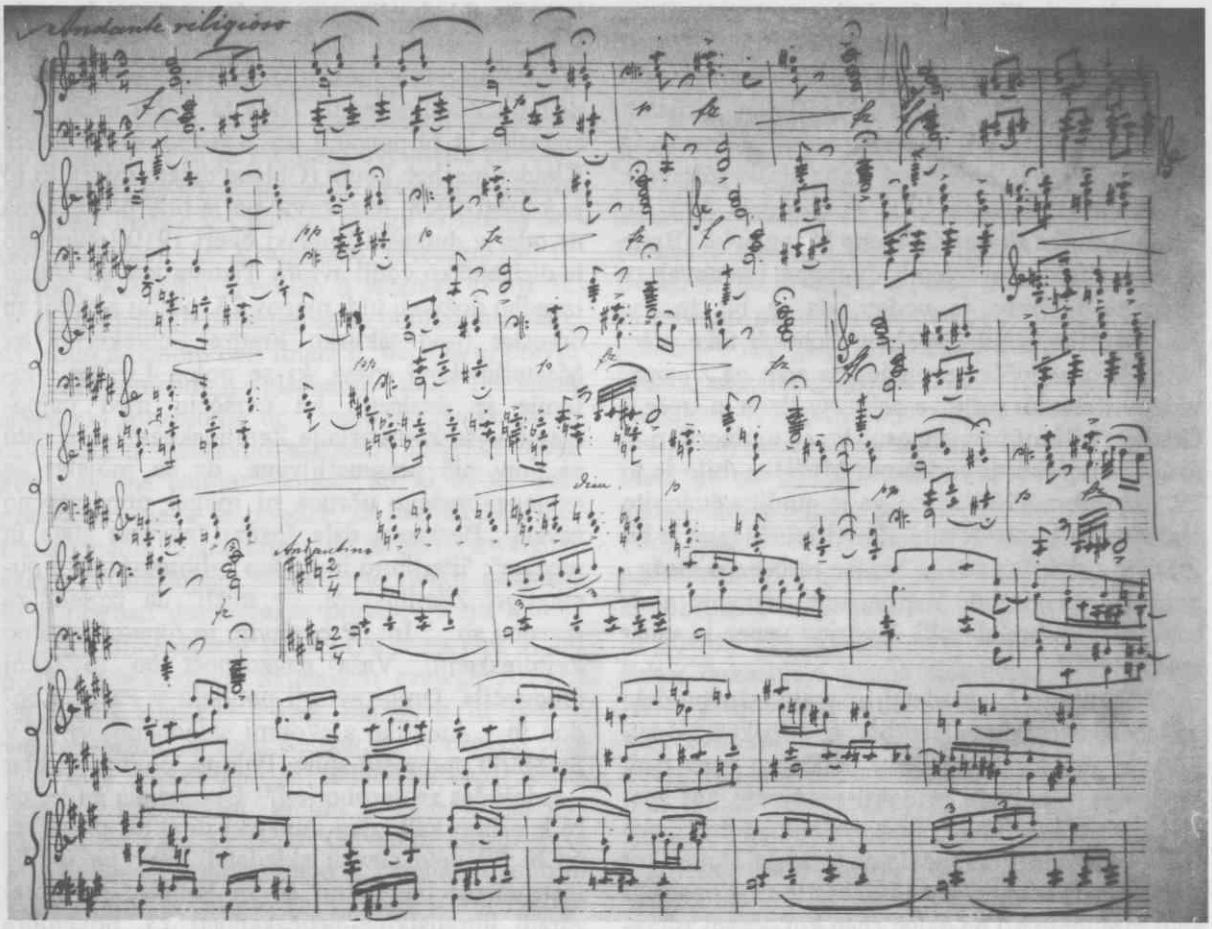

Andante religioso za klavir, rokopis Josipa Ipavca (hrani glasbena zbirka NUK)

ce iz opere smo prepevali privatno in tajno, s prestavljenim besedilom in vse so izredno ugajale /tu je najbrž mišljen predvsem spev Urica, ki ga je s slovenskim besedilom za francoski orkester in ženski zbor s sopranskim solom priredil že skladatelj sam/. Uspehe s to opero v širokem svetu pa je hotel doseči Josip potom Nemcev, od Slovencev v tem oziru ni pričakoval nič, in glede bogastva morda utemeljeno. Šele potem, ko bodo njegovo delo (tako je računal) izvajala vsa velika mesta v Avstriji in na Nemškem, ga prepusti slovenskim odrom v izvajanje in potem bo deležen njegove slave tudi slovenski narod, kar mu je čisto posebna srčna želja/./ /.../ 'Bog ne daj pa,' tako je nam dijakom naročal že naprej, da bi mi v graškem gledališču, ko se bo izvajala njegova opera, vzklikali 'Živio!' Nemcem bi se s tem zameril in konec bi bilo njegove karijere.'"[44]

Toda ta podoba Josipa Ipavca kot brezskrupuloznega lovca na denar in uspeh ni prepričljiva: skladatelj Schwabu kot dijaku ne bi mogel ničesar naročati, saj je bil slednji starejši kakor on! Poleg tega je bil Josip splošno znan kot izjemno skromen človek, ki ni silil v ospredje, na kar je opozoril pisec nekrologa v Slovencu z dne 22. februarja 1921 ing. Mihael Schiffrer.

Ipavec svojega dela ni predstavil zgolj Schwabu in svojim slovenskim prijateljem (na smrt bolnemu očetu, ki je živel v 1. nadstropju domače hiše, je kompozicijo zaigral kar iz pritličja skozi odprto okno!),[45] temveč tudi drugim: Jože Kartin v svoji tipkopisni spomenici Pomen Ipavcev in Šentjurja za slovensko kulturno zgodovino poroča, da so se v Šentjurju tedaj mudili tudi Alexander Zemlinsky, Joseph Marx (pozneje direktor dunajskega konservatorija, ki si je po II. svetovni vojni privoščil znano izjavo o tem, da

44 A. Schwab, n. d., 20.

45 J. Barle, Ipavci, 65.

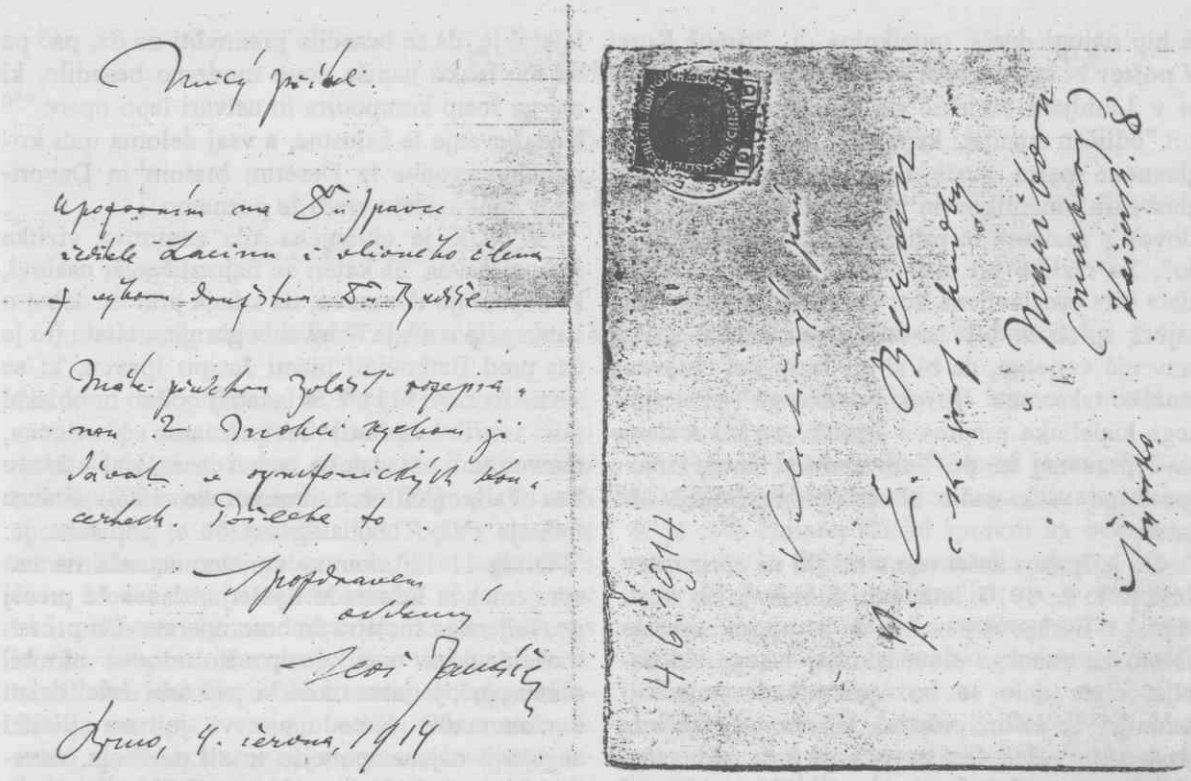

Pismo Leoša Jančka Emeriku Beranu z dne 4. junija 1914 (hrani prof. dr. Jaromir Beran v Ljubljani)

ne ve, ali so slovenski skladatelji komunisti, ve pa, da so marxisti; njegova mati se je pisala Stiglič in je bila rojena v Plevni pri Žalcu),[46] Ferry Leon Lulek in Oskar Nedbal. "Vsem je /Josip/ radodarno zaigral izvlečke iz počasi napredujoče kompozicije /=opere/. Njih ocene kot ocene mednarodnih strokovnjakov so mu bile kaj dobrodošle in zelo laskave. Nedbal se je zelo vživel v njemu predvajano glasbo in ponovno obiskal Dr. Pepija /tako so Šentjurčani pravili Josipu/. Dr. Pepo je bil kaj iznenaden, ko je slišal, da je Nedbal presenetil publiko s krasno opereto Poljska kri, ki je prišla v kratkem na svetovna operetna prizorišča. Tam je naravnost briljirala zaključna scena 2. dejanja, ki jo posebno dviga glasba okoli bitja in igranja visoke starinske ure. Ne bi bilo pretirano izrečeno, da Nedbal ni dobil inspiracije iz tega, kar mu je dr. Pepo tako radodarno nudil /kajti Kartin prej popisuje, kako sijajen je bil uspeh pesmi Urica na nekem koncertu šentjurskega pevskega zbora v Celju/."[47]

3. januarja 1914 je dnevnik Slovenski narod prinesel sledečo notico: "V Ipavčevih koncertih /dne 5. oz. 6. januarja tistega leta/ nastopi kot skladatelj prvikrat pred slovenskim občinstvom dr. Josip Ipavic /časnikarski spomin je očitno zelo kratek: 3. oktobra 1912 so v Ljubljani že uprizorili njegov balet Možiček!/, velenadarjeni, najmlajši skladatelj te odlične slovenske glasbene rodbine. Ta gospod je dosegel s svojim 'Možičkom' /zdaj se je novičar le spomnil nanj!/ - krasno pantomimo, povsod najlepši uspeh. Zložil pa je tudi že veliko tridejansko spevoigro 'Princeza Vrtoglavka'. Nek odličen dunajski kapelnik se je izrazil, preigravši to delo, da je v tej opereti toliko lepe, krasne glasbe, da bi zadoščala v sedanji moderni operetni dobi po lepoti in invenciji najmanj za tri druge operete."[48] Mojo domnevo, da gre v tem primeru verjetno za mnenje samega Alexandra Zemlinskega, je v svoji razpravi Zemlinsky - učitelj slovenskega skladatelja Josipa Ipavca, ki je bila predstavljena na simpoziju o A. Zemlinskem na Dunaju 1992. leta (v slovenščini je izšla v Celjskem zborniku 1993), sprejel tudi naš

[46] A. Liess, Joseph Marx, Graz 1943. Zanimivo tudi pri Marxu najdemo kot uglasbljene avtorje pesnike Juliusa Levyja Rodenberga (Im Maien, 1908), Emanuela Geibla (Neugriechisches Mädchenlied, 1909) in princa Schönaich-Carolatha (Herbstzeitlose, 1909). Josip je s svojim poetičnim okusom vsekakor bil v soglasju z duhom časa.

[47] J. Kartin, n. d., 19.

[48] Slovenski narod, 3. I. 1914, 3.

ta hip najuglednejši muzikolog dr. Primož Kuret. V poštev bi sicer mogel priti še Oskar Nedbal, a ta bi v Ljubljani verjetno ne bil predstavljen samo kot "odličen dunajski kapelnik", saj je v kranjskem glavnem mestu gostoval z orkestrom dunajskih glasbenih umetnikov in je potemtakem tamkaj bil človek z imenom in priimkom, ne pa samo "nekdo". Za razliko od njiju F. L. Lulek in J. Marx nista bila proslavljena kot dirigenta (prvega tedaj najbrž sploh ni bilo v cesarskem mestu). Ni pa prav nič verjetno, da bi si bil Josip kot naravnost junaško skromen človek "odličnega" prestolniškega kapelnika preprosto izmislil zaradi reklame, pa čeprav naj bi po Schwabovem zatrjevanju z opero na vsak način skušal gromozansko obogateti.

Ko je Ipavec začel resno misliti na uprizoritev (bilo je to že 1910. leta, kajti Slovan je ob smrti Mare pl. Berksove poročal, da je rajnica napisala libreto za znanega slovenskoštajerskega skladatelja, čigar delo se bo uprizorilo v naslednji sezoni),[49] so se brž pokazale težave: vsem je bila glasba silno všeč, libreto pa se je prav tako vsem zdel čisto zanič. Schwab poroča: "Josip je hotel hibo popraviti, toda vsi 'padarji', ki jih je konzultiral, niso vedeli leka zoper to bolezen /="nezmiselnost" libreta/. Svetovali so mu, naj se besedilo popravi ali opera tudi vsebinsko popolnoma izpremeni s pomočjo kakega priznanega dunajskega libretista. V obupu se mu je zdel ta malo uspeha obetajoč nasvet izvrsten in takoj se je zanj odločil. Ves teden je ostal na Dunaju in obrnil se je v tem času na štiri sloveče libretiste. Pripovedoval mi je, kako je bilo. Prvi libretist ga je pustil čakati dva dni na sprejem. Odslovil pa ga je kratkomalo z izjavo, da je z libreti že toliko zaslužil, da se za enkrat ne more ž njimi več pečati. Drugi je sprejel Josipa prijazno in ga pozval, naj nekaj iz opere zaigra na klavirju. Radostno je igral Josip najlepše odlomke in dolgo, dolgo je igral, a ni bilo nobene pripombe. Končno se ozre, kaj dela njegov kritik. Pri mizi je pisal pismo in se ni brigal za v potu svojega obraza trudečega se komponista. Končno je dejal: 'Sehr hübsch, sehr hübsch', a če hočete, da stvar preštudiram, mi dajte 2000 gld., potem Vam povem, če bo stvar izpeljiva in - koliko bo stala! Torej tudi nič! Tretji libretist pa je s svojo gostobesednostjo obudil takoj nezaupanje v obupanem Josipu. Četri libretist, znameniti dunajski kritik in estetik Batka, ga je pa najbolj nalimal. Izjavil je, da se besedilo preurediti ne da, pač pa da mu lahko napiše novo moderno besedilo, ki naj ga Josip komponira in ustvari lepo opero."[50] Nadaljevanje te žalostne, a vsaj deloma tudi kriminalne zgodbe (z Desetim bratom in Davorinom Žunkovičem vred) že poznamo...

V NUK je ohranjena sila zanimiva vizitka Josipa Ipavca, na kateri so najrazličnejši naslovi, ki dopuščajo domnevo, da izhaja prav iz dobe, o kateri pripoveduje Schwab v gornjem citatu (to je čas pred Batkovimi pismi Josipu Ipavcu, ki se začno marca 1911).[51] Skladatelj očitno ni obiskal (ali mislil obiskati) le priznanih libretistov, temveč tudi skladatelje, saj si je zapisal naslove Lea Falla (XIII/9 Lainzerstraße 127), Franza Leharja (VI, Theobaldgasse 16 - pripisano je: "Freitag 11-12", kar se verjetno nanaša na uro sprejema) in Edmunda Eyslerja, danes že precej pozabljenega mojstra srebrne operete. Da pri teh možeh odziv na Josipove težave ni bil ohrabrujoč, je jasno: kdo bi pač sebi želel delati konkurenco!? Izmed piscev je na vizitki zagotovo najznamenitejše ime Leo Stein, naveden pa je tudi Josipov gimnazijski prijatelj dr. Franc Vidic, ki je tisti čas predaval na terezijanski akademiji. Ostala imena so še Horst Jahus (ali morda Jahns?), Eduard Chajanek in F. von Vuković, čisto na koncu pa se pojavlja tudi edini nedunajski naslov, tj. naslov Emerika Berana, ki je tedaj živel in delal v Mariboru. Razen pri zadnjem - in še to pozneje, leta 1914 - Josip ni dosegel ničesar.

Iz leta 1912 je ohranjen dopis dr. O. F. Eiricha, znanega dunajskega advokata, ki je posredoval pri dramatiških in glasbenih novitetah (v njegovih rokah je bika redakcija strokovnega časopisa Novitäten-Courier).[52] 1. junija tistega leta je omenjeni odvetnik Josipu v Šentjur sporočil, da mu je na njegovo zahtevo z dne 29. prejšnjega meseca poslal s poštnim paketom libreto in klavirski izvleček Princese Vrtoglavke. Očitno je skladatelj tedaj resigniral, da bi dunajska posredovalna pisarna mogla pomagati njegovi operi pri prodoru v "veliki svet". Tedaj mu je tudi že bilo jasno, da je 400 goldinarjev (tj. 800 kron), ki jih je dal Batki, vrgel skozi okno.

Zdaj sledi najtragičnejši trenutek Ipavčeve zgodbe, ki ga Schwab opisuje takole: "Nekega

[49] Slovan 1910, 257.

[50] A. Schwab, n. d., 26.

[51] Vizitka je ohranjena v glasbeni zbirki ljubljanske NUK.

[52] Dokument je pri Josipu K. G. Ipavcu v Šentjurju, kopija pri meni.

Vizitka skladatelja Wilhelma Kienzla, s katero je čestital Josipu Ipavcu ob promociji

dne sem bil poklican k Josipu kot zdravnik, navzoča pa sta bila še dva druga kolega. Skladatelj je bil nezavesten in je ostavil vtis težko bolnega človeka. Napravil sem diagnozo in sem spoznal, da je Josip tako hudo bolan, da brez zdravniške pomoči gotovo umrje v najkrajšem času. Vedel sem sicer, da imamo zoper smrt v tem primeru sigurno zdravilo, ki je tudi res storilo svojo dolžnost, prilično in bistveno v osmih dne in ki je rešilo trenutno ubogega skladatelja smrti, - a v svojo veliko žalost sem obenem spoznal, da mu bodo po ozdravljenju telesne in duševne moči pešale stalno, tako da postane za kompozicije za vse življenje in sčasoma tudi za izvrševanje zdravniške prakse in za pridobitkamožnost nesposoben in vedel sem, vse naprej, kako se bo godilo z njim še tekom kratkih /podčrtal Schwab/ let, ki jih bo preživel."[53] Ker je bil tudi Josip zdravnik, je enako natanko vedel, kako se bodo stvari razvijale - kljub občasnim izboljšavam bolezenskega stanja. Zdi se, da je takšen razvoj dogodkov pričakoval vsaj že 1909. leta, ko je svoji soprogi Albertini podpisal absolutno polnomočje (12. oktobra 1909, priči sta bili Karel Kveder in Franc Kartin). Josip po izbruhu progresivnoparalitičnih procesov, ki jih je Schwab kljub vsej obzirnosti precej jasno opisal, ni več komponiral. Najbrž zato, ker je menil, da bi njegovo ustvarjanje poslej lahko bilo patološko. Ravnal je torej popolnoma drugače kakor Hugo Wolf, ki je v remisivnih fazah svoje bolezni (bila je enaka kot Ipavčeva) mrzlično skladal. Komaj si je mogoče predstavljati vzvišeno tragiko Josipove odpovedi komponiranju. Ampak Slovenci so kljub temu "dognali", da je njegova glasba "neuravnovešena". Hudo je, kadar začno glasbeni poznavalci - celo takšni z muzikološkim doktoratom (kakor denimo Dragotin Cvetko) - ordinirati in operirati z medicinsko (oz. točneje: psihiatrično) terminologijo: iz tega se nikoli ne porodi nič pametnega!

A prvi napad usodne bolezni je minil. Skladatelj je vedel, da se mu ure vse hitreje iztekajo in je zato čimprej skušal spraviti na oder svojo opero, ki je dejansko pomenila njegov labodji spev. Najbrž si je predstavljal, da bi zmagoviti prodor njegovega dela na svetovne odre njegovi družini zagotavljal primerno eksistenco tudi v bližnji prihodnosti, ko sam zanjo ne bo več mogel skrbeti... V sezoni 1912/1913 so Vrtoglavko vzeli v repertoarni načrt Slovenskega gledališča v Ljubljani,[54] vendar do uprizoritve ni prišlo (verjetno ne zgolj zaradi problemov z libretom, temveč tudi zaradi vse težjih razmer v omenjeni postojanki boginje Talije, ki so jo globoko katoliške oblasti vojvodine Kranjske pod taktirko protikulturno naravnanega tandema Šušteršič-Evgen Lampe sklenile onemogočiti - pač zato, ker so v njej imeli glavno besedo liberalno misleči ljudje). Josip je kot nekakšno nadomestilo dočakal zgolj koncert Glasbene matice 5. januarja 1914, ko je ta naša prominentna ustanova počastila spomin njegovega očeta in strica. Tedaj so bili izvedeni tudi trije odlomki iz Vrtoglavke. Dr. Kozina je v Novih akordih kritično zapisal: "Orkester /c. in kr. pešpolka št. 27/ sam na sebi ni bil na višku. Predigro je dirigiral skladatelj sam; pri vsem tem pa so bili po mojem okusu tempi neoperetni /ampak: Vrtoglavka je vendar komična opera, ne opereta!/. Pravljico oz. pesem o jezerski vili, ki jo je pela Irma Polakova, in finale II. dejanja, je dirigiral Matej Hubad."[55] Kritik nadaljuje: "O kompoziciji sami na sebi izreči sodbo je težko, če se ne sliši vse delo, in ne pregleda partitura. Brezdvomno pa vsebuje lepe melodične celote, ima mestoma blestečo Wagnersko instrumen-

[53] A. Schwab, n. d., 26.

[54] M. Kartin, Bratje (sic!) Ipavci, v: Ipavci, Lisinski, Mokranjac, posebna izdaja revije Glasbena mladina, VI. letnik, Ljubljana 1976, 22.

[55] Novi akordi 1914, tekstna priloga, str. 6.

tacijo, čedne dunajske valčke, manjka mi pa med posameznimi odstavki zveznih prehodnih misli /očitno skladateljevega sledenja nenavadni dramaturgiji Berksove, ki smo jo že opisali, ni nihče razumel!/."[56] Pravega uspeha - kljub lovorjevemu vencu in nekaj pozitivnim besedam kritike - dejansko ni bilo. Schwab je to pripisal dejstvu, da ni dirigiral mojster Hubad,[57] kar pa lahko drži zgolj za predigro! Verjetneje je, da so izvajalci Josipovo delo vzeli s preveč lahko roko, ker ga niso šteli za osrednji del koncerta: na ponovljenem Ipavčevem večeru naslednjega dne je namesto odlomkov iz Vrtoglavke prvič na slovenskem koncertnem odru zazvenela znamenita Serenada za orkester na lok Benjamina Ipavca. A zdi se, da tudi ta skladba tedaj ni pritegnila omembe vredne pozornosti prav zaradi izmenjavanja z odlomki iz "komične opere v starem številčnem slogu" (še danes mnogi slovenski muzikologi ne vedo, da je prva celovita domača izvedba Benjaminove Serenade bila že 6. januarja 1914 in ne šele 1949. leta - toda to kompozicijo so že prej izvajali v Gradcu!).

Zdi se, da so bile zadregarske kritike koncerta z dne 5. januarja 1914 usodne za podobo Princese Vrtoglavke v naši muzikološki literaturi. Pri tem pa je prišlo do naravnost neverjetnih kratkih stikov; Dragotin Cvetko je v Stoletjih slovenske glasbe celo zapisal: "Za odrsko glasbo je skladatelj /tj. Josip Ipavic/ prispeval še opereto Princesa Vrtoglavka, ki razodeva vidne Wagnerjeve vplive /iz wagnerjanske instrumentacije so torej nastali kar splošni Wagnerjevi vplivi - ah, kakšna škoda, da so zgolj vidni, ne pa tudi slišni, zakaj wagnerjanska "komična opera v starem številčnem slogu" bi bila zares svetovna kurioziteta!/. Njena zvočnost je obsežna, instrumentacija dobra, muzikalna celota pa tudi precej neuravnovešena /sic!/."[58]

Leoš Janáček

Po neuspehu v Ljubljani je Josip aktiviral še svojo poslednjo zvezo. Obrnil se je na Emerika Berana ter ga prosil za posredovanje pri Čehih. Očitno je Beran hitro ocenil, da gre v primeru Vrtoglavke za kakovostno delo ter o njej pisal svojemu spoštovanemu učitelju Leošu Janáčku, čigar beseda je bila v Brnu odločilna. Ko se je tudi mojster Janáček prepričal o kvaliteti Josipove glasbe, se je 4. junija 1914 oglasil svojemu nekdanjemu učencu s kratkim, a docela stvarnim pismom. Lapidarni slog in odločni ton ne dopuščata nobenega ugovora (in to je za Janáčka tako ali tako bilo značilno): "Dragi prijatelj, opozorim na dr. Ipavca direktorja Lacino /direktor češkega gledališča v moravski prestolnici/ in vplivnega člana iz odbora društva dr. Budiša. Ali imate predigro /za opero Meluzina/ že v delu?

---

56 Novi akordi 1914, tekstna priloga, str. 5, 6.

57 A. Schwab, n. d., 38.

58 D. Cvetko, Stoletja slovenske glasbe, Ljubljana 1964, 257. Treba je opozoriti še na eno kritiko Josipove Vrtoglavke: V Domu in svetu je o koncertih Glasbene matice 5. in 6. januarja 1914 pisal Stanko Premrl (1914, str. 68). Njegova sodba je bila pravzaprav najbolj pozitivna, a morda ravno zato tudi najmanj upoštevana v naši muzikološki literaturi, ki je za Josipa Ipavca imela presenetljivo (in tudi pretresljivo) malo srca (zlasti če primerjamo skrb zanj in skrb za Marija Kogoja, ki je našemu skladatelju po življenjski tragediji zelo podoben): "Pod njegovim /-Josipovim/ osebnim vodstvom se je izvajala predigra k II. dejanju njegove spevoigre Princezinja Vrtoglavka, zanimive in okusno instrumentirane moderne skladbe z veličastno se glasečim sklepom. Samo šablonsko-operetni valček sredi predigre je v resnobnem koncertu nekoliko neprimerno dirnil /spet: združevanje zelo različnih prvin, ki so značilnost dramaturgije Vrtoglavke - tega pa sodobniki nikakor niso bili voljni vzeti na znanje; opozoriti gre še na dejstvo, da je Predigra motivnotematsko zgrajena skoraj docela simetrično okoli operetnega valčka, o katerem govori Premrl, le orkestracija se pri ponovitvah razlikuje!/. Nadaljnji komad Pravljica iz ravnoiste spevoigre za sopranski samospev in orkester prištevam med najboljše točke koncerta. Glasba se izborno prilega tekstu, je vseskoz živahna in bujna /.../ Mnogo zanimivosti v absolutnoglasbenem kakor tudi v orkestralnem oziru je nudil precej na široko razpleten Finale II. dejanja iz prej imenovane spevoigre za soli, mešani zbor in orkester."

Ali bi jo lahko igrali na simfoničnih koncertih? Pošljite to. S pozdravi, vdani Leoš Janáček."[59]

12. junija se je Beran Janáčku zahvalil za prijazno posredovanje v korist dr. Ipavca (ker je bila glasba moravskega mojstra tedaj že povsem drugačna od Josipovih idealov, je njegovo posredovanje bilo znamenje umetniške širine, a hkrati tudi priznanje vrednosti partiture Princese Vrtoglavke) ter mu sporočil, v kakšnem stanju se nahaja njegova predigra.[60] V Šentjur je Emerik Beran pisal že 8. junija: Josipu je sporočil veselo vest, da bo sam veliki Janáček pritisnil na gledališkega direktorja Lacino; ker ima Janáček v Brnu odločilen vpliv, bo do uprizoritve verjetno prišlo hitro! Nato mariborski muzik poroča o stanju orkestra v moravski prestolnici, ki da je soliden in ima tudi harfo (ta ima v partituri Vrtoglavke opazno vlogo; verjetno se v tem kaže določen vpliv instrumentacijske tehnike Zemlinskega, v čigar delih je harfa zelo pomembna); Čehi tamkaj postavljajo na oder celo opere, kot so Fidelio, Dalibor, Carmen itd. Uspešna premiera v Brnu dr. Ipavcu zagotavlja tudi izvedbo v Pragi, nakar bo delo šlo v veliki svet. Za prevod libreta v češčino in njegovo priredbo bi najbolje in najhitreje poskrbel gledališki dramaturg. Nazadnje Beran Josipu priporoča, da se kar sam obrne na Janáčka ter pripominja, da mu lahko piše tudi slovensko, ker je mojster navdušen Slovan.[61]

Ampak nekaj dni zatem so v Sarajevu padli usodni streli in "včerajšnji svet" se je znašel v ognju prve svetovne vojne: z uprizoritvijo Vrtoglavke spet ni bilo nič. Zdi se, da je ta partitura zakleta...[62]

Josip, ki je bil pred izbruhom velikega spopada ugleden šentjurski tržan[63] (o njegovi veljavi mnogo pove dejstvo, da je bil 20. avgusta 1913 pri volitvi občinskega zastopa v 1. razredu kandidiran s strani katoliške stranke, v drugem pa od liberalcev; izvoljen je bil v 1. razredu[64]), je bil ob mobilizaciji poslan za zdravnika v begunsko taborišče v Wagni pri Lipnici (tam so bili predvsem begunci iz Galicije, ki so zbežali pred napredujočo armado ruskega carja).

V Ipavčevi korespondenci najdemo po letu 1914 samo še eno morebitno sled za njegovo opero: 16. decembra 1916 mu piše redakcija znamenitega dunajskega časnika Neue freie Presse, da je naslov njenega glasbenega referenta dr. Juliusa Korngolda (ki je bil precej bossovski oče skladatelja Ericha Korngolda, čudežnega dečka z začetka 20. stoletja) Dunaj, Theobaldgasse 7.[65] Verjetno mu je Josip želel predložiti svojo partituro v oceno. Vzpodbujen bi utegnil biti s triumfom operete Imreja Kálmána Čardaška kneginja, ki je leta 1915 dokazala, da celo vojna ne more do živega lahki glasbeni muzi! O tem, kako se je končala Ipavčeva zgodba z dr. Korngoldom, v virih ni najti nobene vesti.

Do leta 1917 je Josipova bolezen toliko napredovala, da so ga zaradi nje odpustili iz vojaške službe. V Šentjurju se je nato kot distriktni

---

59 Kopijo pisma mi je ljubeznivo posredoval spošt. g. prof. dr. Jaromir Beran, ki ga tudi hrani. Prisrčno se mu zahvaljujem za to, spošt. ge. Albinci Lipovec pa za pomoč pri najustreznejšem prevodu iz češčine.

60 Pismo E. Berana hrani Janáčkov arhiv v Brnu (Inv. č. 671 A 422). Za posredovanje kopije tega pisma se zahvaljujem spošt. g. dr. Primožu Kuretu.

61 Kopija pisma E. Berana J. Ipavcu je pri meni in v NUK.

62 Po drugi svetovni vojni se je partitura za več kot 30 let celo izgubila, nakar sem jo našel na ljubljanski RTV. Od decembra 1991 je - kakor izvirna partitura Možička - po mojem posredovanju v glasbeni zbirki ljubljanske NUK. Naj se ob tej priliki zahvalim vsem, ki so mi pomagali pri iskanju Vrtoglavke in Možička.

63 To pomeni, da ga bolezen vsaj na zunaj še ni usodno zaznamovala. Njegove občasne zdravstvene težave so tržani pripisovali za zdravnika kaj običajnim zastrupitvam.

64 To je bilo za liberalce veliko presenečenje, ker je bil Josip dejaven pri šentjurski podružnici Sokola (liberalno pa je bil usmerjen že njegov oče Gustav, dober prijatelj dr. Josipa Vošnjaka, ki je slovel kot "nadbobnar mladoslovencev"). V celjskem Narodnem listu (št. 35 z dne 28. avgusta 1913, str. 3) so izvolitev Josipa Ipavca v šentjurski občinski zastop (volitve so bile 20. avgusta) v prvem razredu pripisali pomoti svobodomiselnih glasovalcev (ker je bil skladatelj na listi naprednjakov v drugem razredu, naj bi nekateri nepoučeni ljudje menili, da je pri njih tudi v prvem, vendar je tam bil kandidat katoliške stranke!). Tako 2 liberalna kandidata v prvem razredu nista dobila večine, žreb pa je potem odločil, da poleg enega svobodomisleca pride v občinski zastop še dr. Ipavec. Pozneje je Josip kot član zastopa šentjurske trške občine glasoval skupaj s katoliki, prav to pa je bilo odločilno, da je županstvo ostalo v rokah "črnih". Naprednjaki so potihem upali, da se jim bo Ipavec kljub izvolitvi na listi katoliške stranke pridružil, kar pa so ostale le njihove hudo posvetne in ne preveč pobožne želje... Kakor pričuje skladateljev sin Josip K. G. Ipavic, se njegov oče za politiko nikoli ni zanimal (na to bi tudi kazal njegov pristanek na hkratno kandidaturo pri dveh nasprotujočih si strankah), vseskozi pa je bil prepričan narodnjak. Ker je bil vzgojen v dveh benediktinskih samostanih (St. Lambert na Gornjem Štajerskem, Št. Pavel na Koroškem), je bil Josip seveda iskreno religiozen, vendar v prav ničemer "klerikalen".

65 Kopija dopisa v NUK in pri meni.

zdravnik skušal postavljati po robu epidemijam, ki so se posebej razmahnile ob koncu prve svetovne vojne, vendar v tem ni bil uspešen. Bolniki so se ga začeli izogibati, ker je bilo tragično propadanje njegove osebnosti vse očitnejše. 31. maja 1919 mu je celjsko okrajno sodišče zaradi umobolnosti vzelo pravico do opravljanja poklica. Sorodniki so mu priskrbeli bolniškega skrbnika in primerno bivališče v neposredni bližini Šentjurja, tako da mu je bilo prihranjeno vegetiranje v ustanovah, kakršne ima medicinska stroka na voljo za tovrstne paciente. Umrl je 8. februarja 1921. Šest dni pozneje mu je ing. M. Schiffrer napisal lep nekrolog, ki ga je 22. februarja objavil Slovenec. Med drugim je omenjeni graški ljubitelj glasbe povedal tudi tole: "Dr. Ipavic je bil prav bogonadarjen glasbenik prve vrste in obenem velik človek. Svojo domovino in svoj slovenski narod je ljubil nad vse, pri tem pa ni nikdar žalil drugih narodov, zato je bil tu /= v Gradcu/ splošno priljubljen. Mnogi so smatrali dr. Josipa Ipavca za največjega skladatelja sedanjega časa; samo-le on je v svoji neskončni skromnosti vse storil, da je vedno cvetel le skrit. Ostal je v vseh dobah svojega življenja isti umetnik - od prvih pomladnih del vulkanične zgodnje dobe do časa, ko je zavratna bolezen začela glodati na njegovem mladem življenju. Njegove pesmi (balade) so edinstveno lepe, njegov najboljši interpret dr. Leon Lülek /prav: Lulek/ jih je pel na koncertih na Dunaju, v Berlinu, Bruslju in nazadnje v Ameriki z izrednim uspehom. Njegova opera vsebuje čudovito lepe, nežne, globoko občutene melodije /če razmišljamo, kdo bi utegnil v Gradec prinesti takšno sodbo, se moramo v prvi vrsti spomniti na Luleka, vendar tudi na Josepha Marxa in Wilhelma Kienzla, avtorja največkrat uprizorjene nemške opere Der Evangelimann!/; zastonj iščemo v sedanjosti tako bogate, plemenite glasbe. Dr. Josipa Ipavca bi smeli po pravici imenovati slovenskega Mozarta. /.../ Nam Nemcem je naravnost neumljivo, da ga njegov narod ni tako cenil, kakor bi bil zaslužil on, ki je svoj slovenski narod tako zelo ljubil, mu zapustil svoje pesmi in mu pomagal, da si je priboril svojo svo-

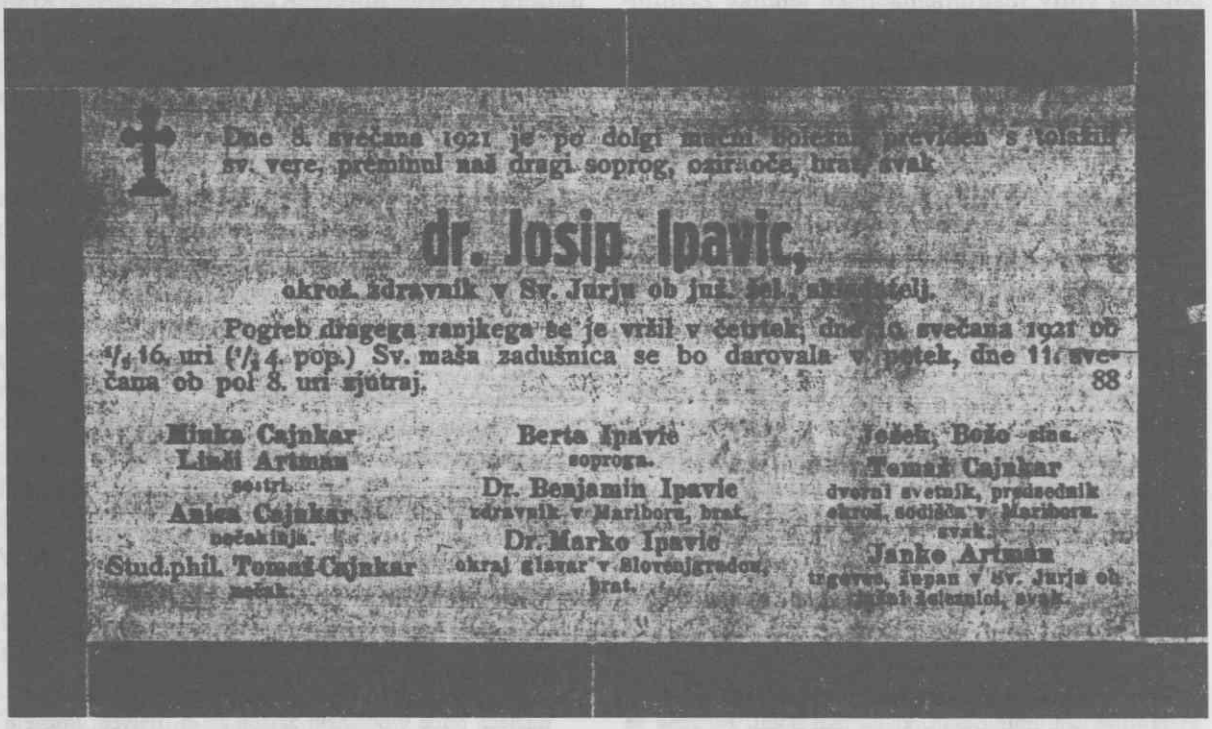

Dne 8. svečana 1921 je po dolgi mučni bolezni previden s tolažili sv. vere, preminul naš dragi soprog, oziroma brat, svak

dr. Josip Ipavic,

okrož. zdravnik v Sv. Jurju ob juž. žel., skladatelj.

Pogreb dragega ranjkega bo je vršil v četrtek, dne 10. svečana 1921 ob ½16. uri (¼4. pop.) Sv. maša zadušnica se bo darovala v petek, dne 11. svečana ob pol 8. uri zjutraj. 88

Minka Cajnkar
Lidi Artmán
sestri.

Anica Cajnkar
nečakinja.

Stud.phil. Tomaž Cajnkar
nečak.

Berta Ipavic
soproga.

Dr. Benjamin Ipavic
zdravnik v Mariboru, brat.

Dr. Marko Ipavic
okraj glavar v Slovenjgradcu,
brat.

Jožek, Božo sina.

Tomaž Cajnkar
dvorni svetnik, predsednik
okrož. sodišča v Mariboru,
svak.

Janko Artmán
trgovec, župan v Sv. Jurju ob
južni železnici, svak.

Osmrtnica za Josipom Ipavcem

bodo, svojo neodvisnost in zedinjenje - tih in skromen junak! /V Gradcu pač niso vedeli, kaj je to, kar je Dragotin/Karl Dežman/Deschmann imenoval "die berühmte kranjska fovšarija"!/ /.../ Hvala, večna hvala za njegovo dediščino, ki jo je zapustil svojemu narodu in ostalemu svetu."[66] Slovence je ob tem nekolikanjci le postalo sram. Časnikar Slovenca je namreč nekrolog ing.

[66] Slovenec, 22. februar 1921, 1, 2.

Schiffrerja pospremil s pietetnimi besedami: "V dneh največjih političnih bojev je šla smrt enega izmed najzaslužnejših slovenskih kulturnih pionirjev dr. Josipa Ipavca skoro neopaženo mimo nas. Domovina se ni zavedla, koga izgublja in se temu svojemu možu tudi ob smrti ni oddolžila. To so opazili in z bolestjo občutili tujci, ki so vedeli pokojnika tudi v življenju bolje ceniti nego njegovi rodni bratje."[67] Ampak nelagodni občutek ni trajal dolgo: prišla je blaženost pozabljenja... Skladateljeva vdova Albertina je morala že leta 1924 opozoriti javnost, da je avtor našega prvega baleta Možiček njen pokojni soprog, ne pa Viktor Parma, ki ga je le na novo instrumentiral, ker se je izvirna partitura začasno izgubila in so vsi mislili, da je zgorela ob fašističnem požigu Narodnega doma v Trstu (Parmo je za instrumentacijo naprosila sama Albertina in komponist, ki je dandanes v slovenski zavesti žal skoraj enako prezrt kakor Josip Ipavic, je njeni želji rad ugodil!).[68] Nekoliko presenetljiva oznaka "slovenski Mozart" se je v primeru našega skladatelja izkazala za globoko utemeljeno: tudi Nemci so svojega, to pot pravega Mozarta ob smrti praktično povsem pozabili (celo do te mere, da še danes ne vedo za njegov grob), ampak potem so se ga - čez leta - vendarle spomnili in ga postavili na mesto, ki mu gre. Slovenci z Josipom tega še niso storili.

Potem ko je bila pričujoča razprava že napisana, je avtorju prišla v roke knjiga Richarda Traubnerja Operetta. Theatrical History (New York-Oxford 1989). Ob njenem prebiranju se je razjasnila še marsikatera stvar, najpomembnejše pa je dejstvo, da eden najznamenitejših musicalov, My Fair Lady Alana Jaya Lernerja in Frederika Loeweja iz leta 1956, uporablja zelo podobno (vzgojnoeksperimentalno) tematiko kakor Princesa Vrtoglavka: gre kajpak za predelavo slovite Shawove "romance" Pygmalion, ki pa je bila ustvarjena šele v drugem desetletju našega stoletja in niti slučajno ni mogla vplivati na libreto pl. Berksove. Ta sorodnost samo še povečuje vznemirljivost Vrtoglavke ter pričuje, da sta Ipavic in njegova libretistka v svojem času vsekakor bila sredi najaktualnejših tendenc na gledališki sceni. Še zdaleč ni šlo za osamljena čudaka, ki bi ne vedela, kako se reči streže, pa čeprav se v najrazličnejših spisih na to vztrajno namiguje.

67 Slovenec, 22. februar 1921, 1.

68 Nova doba, Celje, 17. VI. 1924, 2. Skladateljeva soproga Albertina je bila hčerka Karla Novoszada, nadinšpektorja Južne železnice, ki ga je Südmarka naselila v Šentilju (vendar ni, kakor večina nemških kolonistov, ob prevratu 1918/1919 pobegnil, temveč je ostal v kraju kot ugleden upokojenec). Karl Novoszad je bil nadarjen amaterski slikar, v družini pa je bilo še več "umetniških duš" (Albertinina sestra Hermina je bila igralka, Ema slikarka, Anita pa je dobro igrala klavir). Soproga Karla Novoszada iz rodu obubožanih galicijskih plemičev Mariovskih je bila preko precej zapletenih sorodstvenih razmerij povezana s francosko družino Labre, iz vrst katere je izhajal tudi svetnik B. J. Labre (1748-1783), ki ga je 1861. leta beatificiral papež Pij IX, kanoniziral pa 8. decembra 1881 Leon XIII. Zanimivo je, da so v Ipavčevi družini za to svojo "sorodstveno" zvezo s svetnikom vseskozi vedeli, vendar so jo včasih tudi precej hudomušno jemali na znanje (kar zlasti velja za Josipovega brata Bena, legendarnega mariborskega zdravnika in velikega ljubitelja gledališke umetnosti, ki ga je vselej neznansko zanimalo, kako se ljudje "izvlečejo iz afere življenja").

ZUSAMMENFASSUNG

Josip Ipavic zwischen Musik, Literatur und Medizin

Der Komponist und Arzt Dr. Josip Ipavic (1873-1921) trat in die slowenische Kulturgeschichte als Autor des ersten slowenischen Baletts "Der Hampelmann" (Možiček, 1901) sowie zahlreicher hochromantischer Sologesänge ein. Der literarische Wert der Texte hatte für ihn sekundäre Bedeutung, er suchte vielmehr Texte, die seiner Stimmungslage entsprachen. Besonders liebte er balladenhafte und elegische Stimmungen. Ipavic machte sich mit seinen Sologesängen vor allem im deutschen Kulturraum einen Namen, in Graz und Wien, aber auch im weiteren Europa, wurde jedoch bald vergessen, weil seine Lieder nicht gedruckt wurden. Sein Werk schätzten seinerzeit auch so namhafte Musiker wie Alexander Zemlinsky, Oskar Nedbal, Wilhelm Kienzl und Leoš Janaček.

Von 1905 bis 1910 schrieb Josip Ipavic seine umfangreichste Partitur, die Oper "Prinzeß Tollkopf" (Princesa Vrtoglavka) auf das Libretto der damals bekannten Schriftstellerin Mara von Berks (geb. Čop). Sie verwendete für das Libretto-Genre eine für das Fin de siècle überraschend moderne Dramaturgie unerwarteter Schnitte, wie sie etwa in der "Versuchung des Hl. Antonius" von Gustave Flaubert anzutreffen ist (aus diesem Werk wurde die Szene der Sphinx und der Schimäre in die "Prinzeß Tollkopf" übernommen). Auch sonst strebte der Text eine "Hypermodernität" an (vor allem eine Allusion an die Dekadenten!), doch das Werk enthielt einfach zu viele Innovationen, um auf einer Opernbühne aufgeführt werden zu können, auf der man vor dem

Ersten Weltkrieg an Konventionen festhielt. Trotzdem zollten viele der Musik Lob (Ipavic wandte sich nämlich an mehrere namhafte Kenner um Hilfe; einige beschuldigten Oskar Nedbal des teilweisen Plagiats der "Prinzeß Tollkopf", was noch zu untersuchen wäre!). Die Grazer Deutschen erwiesen Josip Ipavic sogar Ehre mit dem Beinamen "slowenischer Mozart".

Wegen Anfällen einer unheilbaren Krankheit hörte Ipavic vor dem Ersten Welkrieg wahrscheinlich ganz bewußt mit dem Komponieren auf (damit niemand seine Musik mit den pathologischen Prozessen in seiner Persönlichkeit in Verbindung bringen sollte; dennoch wurden in der slowenischen Öffentlichkeit später auch solche durchaus unbegründeten Vorwürfe hörbar). Er stand damit im völligen Gegensatz zu seinem untersteirischen Landsmann Hugo Wolf, der auch nach Ausbruch seiner unheilbaren Krankheit fieberhaft weiterkomponierte. Kurz vor Beginn des Ersten Weltkriegs setzte sich - durch die Vermittlung von Emerik Beran - Leoš Janâček persönlich ein für die Aufführung der "Prinzeß Tollkopf" in Brünn, doch verhinderte das verhängnisvolle Attentat von Sarajewo die vielversprechenden Pläne.

Josip starb unbeachtet und vergessen im Jahre 1921, der einzige Nekrolog stammte aus der Feder der Grazer Deutschen. Für die Slowenen ging ein Teil seines kostbaren Erbes wegen der Geringschätzung echter Kulturwerte für immer verloren.

Dragan Matić

PLESNE PRIREDITVE V LJUBLJANI PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Čeprav nekateri menijo, da je ples prirojena človeška in tudi splošna animalna lastnost, pogojena s potrebo po porabi viška energije, lahko rečemo, da je ples vedno imel tudi širši družbeni pomen. Na eni strani je bil odraz določene dobe, na drugi strani pa se je s svojim razvojem tudi odzival na družbene spremembe.

V tem smislu lahko opažamo določene zakonitosti - pojav množične plesne histerije v času srednjeveških epidemij kuge, lahko primerjamo s plesno obsedenostjo širokih množic ob gospodarsko-družbeni depresiji po prvi svetovni vojni. Prva svetovna vojna je namreč porušila staro Evropo, njen red in tradicionalne vrednote. Spričo negotove in nič dobrega obetajoče prihodnosti so se množice prepuščale užitku trenutka. Milijoni podhranjenih, brezperspektivnih moških in žensk so obupano iskali pozabljenja in se pozibavali v deliriju jazza. Plesalo se je fokstrot, shimmy, tango, tudi prastari valček. Ples je postal manija, fiksna ideja, kult. Borza je poskakovala, ministri so se pozibavali; vojni invalidi in vojni dobičkarji, filmske zvezde in prostitutke, upokojeni monarhi, vsi so premetavali svoje ude v grozljivi plesni evforiji.[1]

Zdi se, da se je tudi način samega sprejema posameznega (novega) plesa med konvencionalne, ustaljene plese, ponavljal. Vsak novi ples se je namreč srečeval s podobnimi težavami, preden so se ljudje vseh slojev in prepričanj nanj kolikor toliko navadili. Podobne odpore in diskvalifikacije so doživljali tako valček kot tango, kasneje jazz, v novejšem času disco plesi ali "plesanje" pankovcev na koncertih in v alternativnih klubih.

Podobna stalnica kot občasne množične obsedenosti s plesom so bila tako tudi mnenja o plesu, ki nikoli niso bila enotna, še bolj pa so se razlikovale ocene o primernosti, spodobnosti, nravnosti in priporočljivosti posamezne vrste plesa.

Dogodki ob katerih se je plesalo oz. plesne prireditve same so ponavadi potekale znotraj zaključene družbe, ki je zajemala krog ljudi, katerim je bila skupna stanovska pripadnost, pripadnost določenemu družbenemu sloju in velikokrat - kot bomo videli - politična usmeritev. Plesne prireditve so potekale na način, ki je poleg poznavanja plesov predpostavljal tudi upoštevanje natančno določenih obrazcev vedenja in načina oblačenja. Vse to je bilo seveda umeščeno v sistem moralnih vrednot in zakonitosti bontona posamezne dobe. Tako so tudi razni priročniki z začetka tega stoletja nadrobno razčlenjevali pravila obnašanja pri plesu in razreševali celo najbolj pogoste spore, do katerih je na plesnih prireditvah večkrat prihajalo[2].

V pričujoči razpravi bomo predstavili nekaj značilnosti plesnih prireditev, ki so jih razna društva organizirala v Ljubljani v zadnji predvojni sezoni 1913/14. Z izpostavitvijo posameznih dogodkov bomo dobili ilustracijo dogajanja na ljubljanskem družabnem prizorišču. To prizorišče je - poleg ostalega - zelo dobro odražalo nasprotujoče si svetovne nazore. Ti so se namreč tudi na kulturnem polju soočali enako ostro in nepopustljivo kot na političnem.

Ljubljanske društvene prireditve so v začetku 20. stoletja pripravljala različna kulturno-umetniška, telovadna, stanovska in narodno-obrambna društva, skoraj vsa od njih pa so imela političen predznak. Ločila so se na tri velike skupine: na slovenske klerikalce in liberalce ter na Nemce. Med temi skupinami in društvi seveda ni vladala sloga ali vsaj simbioza, pač pa lahko govorimo o ostrem kulturnem boju. Tako npr. klerikalni dnevnik Slovenec nikoli ni najavljal prireditev liberalnih društev niti o njihovem poteku ni poročal, razen seveda, če je bilo treba liberalce opsovati ali poročati o njihovem prostaškem vedenju in razvratnosti. Podobno ignoranco lahko zasledimo tudi v liberalnem časopisju, ki je o klerikalnih prireditvah prav tako pisalo le izjemoma in v negativnem smislu. Še najbolj zanesljiva poročila tako lahko zasledujemo v Lai-

[1] Prim. Ursula A.J. Becher, Geschichte des modernen Lebensstils, Verlag C.H. Beck, München 1990, str. 176.

[2] Prim. Edvin Rozman: O dostojnosti, samozaložba, Narodna tiskarna, Ljubljana 1909, poglavji z naslovom V plesni dvorani in Plesna umetnost.

bacher Zeitungu, ki je nepristransko pisal o vseh večjih prireditvah v Ljubljani ne glede na organizatorja. Za splošen vtis o dogodkih - pri tem plesne prireditve niso izjema - je torej treba zasledovati časopisje vseh političnih taborov.

*

Odnos do plesa je bila tista komponenta, ki je določala razlike v sporedih družabnih prireditev liberalnih in klerikalnih društev. Zlasti mnenje katoliške cerkve o plesu (a tudi o gledaliških predstavah, kinu, poeziji, nespodobni obleki, vsemu, kar draži čute in buri duha ter "čistost in nedolžnost" spravlja v nevarnost), je bilo izredno negativno. Zato na prireditvah klerikalnih društev - z redkimi izjemami, ki pa so bile rezervirane za ljudi višjih slojev - plesa v glavnem ne zasledimo, namesto njega pa je pogosto kak kaplan ali župnik imel svarljiv, "času primeren in poučljiv nagovor". Prireditve liberalnih nemških in slovenskih društev so nasprotno v svojem sporedu večinoma vsebovale točko "prosta zabava in ples". Ples je bil spremljevalec družabno-društvenega življenja skoraj preko celega leta. Pozimi se je plesalo v dvoranah - na martinovanjih, božičnicah, silvestrovanjih, predpustnicah in pustovanjih -, poleti pa na prostem - na prvomajskih prireditvah, jurjevanjih, narodnoobrambnih in društvenih veselicah.

Plesno sezono so ločevali na zimsko in poletno, vmes pa je bila izrazita ločnica - postni čas. Zimska plesna sezona se je tako začela približno istočasno kot gledališka sezona, nekako sredi oktobra. Takrat so se po posameznih društvih začele tudi plesne vaje, ki so se končale s pustovanji in nastopom posta. V postnem času pa se - z zelo redkimi izjemami - ni plesalo. Poletna plesna sezona se je začenjala z jurjevanji in kresovanji ter se je nadaljevala s poletnimi veselicami.

Če zasledujemo plesne prireditve po mesecih, hitro ugotovimo, da je ravno predpustno obdobje bilo tisto, v katerem so Ljubljančani najbolj plesali. V tem času so na račun plesne mrzlice zanemarjali celo gledališke predstave in je bilo število le teh bistveno manjše kot npr. decembra ali marca. Predpust se je začel takoj po novem letu in se je zaključil s pustnimi maškaradnimi plesi. Vzdušje nam lahko najbolj pričara časopisno poročilo: "...v soboto zvečer po sedmi uri so se napolnile ulice, ljudje so na vse strani hiteli na ples, vmes pa so letale kočije. Najlepši ples tega večera je bil Merkurjev ples v Narodnem domu, najbolj živahen pa je bil ples poštnih uslužbencev v Mestnem domu. Poleg tega je bil ples v Unionu in še cel kup domačih plesov po raznih gostilnah. Predpust se je komaj začel in vse pleše."[3]

Potreba po plesu je obstajala pri vseh slojih ne glede na socialni, stanovski in izobrazbeni položaj. Plesali so tako najvišji sloji, t. i. frakarija - npr. na gala prireditvah Kranjskega avtomobilskega kluba ali Narodne čitalnice - kot tudi proletarci na skromnejših prireditvah npr. socialdemokratskega Društva prijateljev narave. Skoraj ob vseh priložnostih so plesali četvorko in merilo obiskanosti nekega plesa je bilo število parov pri četvorki. Poleg te je bil najbolj priljubljen valček, čedalje bolj pa se je v letu 1913 uveljavljal tudi tango, ki je med ljubljansko srenjo zanesel velik nemir in polemike.

Novi ples je pridobival na priljubljenosti zlasti na liberalnih zabavah, s stališča katoliške morale pa je bil sporen ne samo pri nas, temveč tudi drugod po Evropi. Slovenski narod je tako npr. poročal, da v Nemčiji in drugod nastopajo proti tangu, italijanska kraljica Helena pa da ga rada pleše in ga je uvedla na dvoru. Škofje, ki so vprašali papeža, ali tango ustreza nravnosti, so dobili navodila, naj ta ples po možnosti zatirajo, dokler se zadeva ne razjasni.[4] Zato ne preseneča, da tudi ljubljanski škof Jeglič v svojem dnevniku med vzdihovanjem nad grešnostjo sveta - posebno žensk - ni mogel mimo nove satanove vabe na plesišču: "...povsod vstajajo škofje zoper hitro rastočo nemoralnost naših časov. Ženstvo je vedno bolj pokvarjeno: moda etc. in sedaj še nesramen tanglo ples; izredno pokvarjeno je zakonsko življenje s porabo perservativov. Tudi pri nas se ta kuga razširja..."[5]

Ocenjevalec v Slovenskem narodu je bil mnenja, da se lahko razburjenje ob tangu primerja z nekdanjim valčkom, ki je kljub nasprotovanjem zavojeval cel svet. Ob tem je dokazoval nemoč cerkvene avtoritete: "...tudi zdaj vidimo nekaj takega. (kot pri valčku - op.a.) Papežu dela tango velike skrbi, škofje so razburjeni in gledajo s strahom kaj bo, Krekovi fantje rezgetajo. Dandanes je družbena veljava škofov malenkostna.

3 Dan, 12. 1. 1914.
4 Slovenski narod, 27. in 29. 11. 1913.
5 Dnevnik škofa dr. Antona Bonaventure Jegliča, Arhiv republike Slovenije - Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino (dalje: Dnevnik škofa Jegliča...), 29. 1. 1914 - str. 59.

Kdo se še meni za njihove želje in navodila? Nihče. Kaj nista po zgledu drugih škofov tudi ljubljanski in tržaški škof menda lani ali predlanskim izdala posebno pastirsko pismo proti damski modi in obsodila predrte bluze in prozorne nogavice? Predrte bluze in nogavice so ostale v rabi tudi pri najpobožnejših članicah tiste skrivne kongregacije, ki ima svoje zbirališče v jezuvitski cerkvi... Za enkrat je tango v modi... Tako gotovo kakor nosijo v Ljubljani predrte bluze in prozorne nogavice in so dame tudi na plesih katoliških frakarjev v Unionu dekoltirane, tako gotovo je da pride tango tudi v Ljubljano, seveda v skromnejši obliki kakor ga plešejo po velikomestnih zabaviščih, toda zabraniti ga ni mogoče, take sile ni..."[6] Slovenec je o tangu pisal čisto drugače - o njem je npr. podal zelo neugodno mnenje argentinskega poslanca v Parizu don Enrica Lorettija: "...ta evropska plesna novost oziroma norost, je jako nečastnega izvora. V Argentini ga plešejo le najbolj zavrženi izvržki mestnega prebivalstva. Pravi Argentinec bi svoji ženi raje zabodel nož sredi srca, nego bi jo pustil plesati ta grdi nemoralni ples... Tango je izvržek najnižjih ljudskih strasti po mestih in se drži le po najgrših javnih brlogih. Seveda so v Evropi ostudne kretnje in gibe tega plesa omilili z eleganco, toda tango ostane tango... tolaži to, da bo tudi tango postal dolgočasen ter prebedast ter ga bodo zavrgli kakor marsikatero drugo modno norost..."[7] Liberalci so hiteli "dokazovati", da so pripravljeni na kompromis. Slovenski narod je namreč objavil zbadljivo-"spravljivi" članek o papeževem plesu. Tekst je govoril o obisku nekega kneza in njegove sestre pri papežu Piju X., kjer je pogovor nanesel tudi na tango. Na papeževo prošnjo sta mu gosta tango tudi demonstrirala. Papež je nato baje izjavil: "Razumem da ljubite ples. Primeren je vaši starosti...Plešite ker vas veseli - a namesto plesa s tako smešnimi in barbarskimi kretnjami raje kak drug ples. Na primer tistega, ki sem ga v svoji mladosti dostikrat videl in ki je tako eleganten, distingviran in latinski 'La Furlana'..." V Slovenskem narodu so na tej osnovi predlagali naj se la Furlana uvede v plesne dvorane na Slovenskem "...da se bomo zbližali vsaj na tem polju in da naši duhovniki v vsaj veselem predpustnem času ne

6 Slovenski narod, 6. 12. 1913.

7 Slovenec, 19. 12. 1913.

bodo le jezni samevali, žolč kuhali in se dolgočasili po svojih župniščih, ampak postali zopet prijazni ljudje med prijaznimi ljudmi..."[8]

Na to temo je sledilo še nekaj člankov, pobuda pa pri klerikalcih ni naletela na ravno prijazen sprejem. Slovenec se je zlasti razburil nad člankom v Slovenskem narodu, v katerem je bilo mogoče prebrati: "...papež je lahko zadovoljen, kajti še nikoli ni bil tako popularen kakor sedaj. Ni si zastonj v spominu ohranil veselih uric, ko je še dijak ali mlad kaplan polnoprse Furlanke sukal v brezskrbnem plesu. Njegov nasvet naj se namesto tanga pleše la Furlana je vzbudil pozornost posebno po latinskem mestu..." Slovenčev komentar na to pisanje je bil naslednji: "To je torej milje v katerem živi slovenska liberalna stranka. Tako lažnjivo surovo in podlo bi ne pisali o cerkvenih dostojanstvenikih niti afriški divjaki. Naravnost škandal je, da ima slovenski narod tak list..."[9] Liberalci pa se niso pustili motiti in so dalje gonili zgodbo o Furlani, ki so jo začeli uvajati v plesne programe. V svoji reklami za sokolsko maškarado so poudarjali: "...dasi je bilo nameravano pri maškeradi plesati tango, se je namen opustil in že se pripravlja novi moderen ples 'La Furlana'. V zgornjih prostorih Narodnega doma... bo videti tudi oni ples za katerega je celo sv. oče papež trdil da je dostojen in priporočljiv..."[10]

Do tanga so skoraj vsi zavzeli nekakšno stališče. Tako je storila tudi vojska - ob koncu leta 1913 so častnikom avstrijske armade prepovedali v uniformi plesati tango na javnih zabavah. Prepoved ni veljala za privatne plesne zabave.[11] Teh je bilo po posodobitvi in množičnejši uporabi gramofona v začetku 20. stoletja seveda čedalje več.

Da je tango takrat zbujal splošno zanimanje in da so bili z njim dobro seznanjeni tudi tisti sloji prebivalstva, ki sicer niso čutili nagnjenja do plesa, pričajo kinematografski sporedi. Ti so v svojih programih večkrat napovedovali filmsko prikazovanje te nove atrakcije. Boljšim slojem pa so tango predstavljali profesionalci. Tako je npr. v Kazini 11. 3. 1914 gostovala skupina dunajskih komikov, poleg nje pa je nastopil že večkrat nagrajeni plesni par Erry and Mary s predstavo Tango - Soirre, ki je med drugimi plesi predstavil tudi brazilski in argentinski tango.[12]

Razburjenje, ki je ob tangu prišlo na dan, je predstavljalo zgolj enega od simptomov nenačelnega zavračanje plesa s strani cerkve. Podobno kot so se slovenski kulturno in svetovno nazorski vizionarji Mahnič-Ušeničnikovega kova trudili, da bi umetnosti nadeli neki globlji, končni, božji ali kakršen že koli cilj, literaturo pa zauzdali s pedagoško odgovornostjo do bralca-konzumenta, se je tudi pri plesu, ki naj bi sam po sebi predstavljal predvsem nekaj prijetnega, iskala tudi politično-koristna komponenta. Zdi se, da večina stvari preprosto ni smela obstajati sama po sebi, pač pa so jih morali kulturno-moralni konstruktorji osmisliti in ukrmiliti. Šele potem si je pridobila - vsaj pogojen - blagoslov in pravico do bivanja. Vendar se je nekaterim "zlonamernežem", ki niso razumeli te vzvišene skrbi za obvarovanje duhovne in moralne čistosti slovenskega naroda, to početje zdelo dvolično. Hudo kri je v predpustu leta 1914 povzročil ples klerikalnega Meščanskega kluba. Že dosti pred tem plesom se je razvnel žolčen spopad po časopisih. To predpustno zabavo je Slovenec reklamiral že od konca decembra, Slovenski narod pa je nanjo seveda reagiral: "Za 31. 1. je napovedan klerikalen ples v Unionu pod naslovom meščanskega plesa. Blagoslovil naj bi ga tudi škof Jeglič, ki sicer vse plese na kmetih pošilja na dno pekla. Pozivajo se vsi naprednjaki naj ne hodijo na ta ples, ki bo tako gotovo doživel fijasko..."[13] Slovenec je odgovoril: "...Slovenski narod se je zaletel v meščansko predpustno zabavo v Unionu, kakor se zaletava v vsako priredbo, ki obeta biti dostojna. Večkratne blamaže ga ne odvadijo, da bi sem ter tja še vedno ne poizkušal komandirati celotne Ljubljane. Sicer pa mirno povedano, mi nobene dostojne prireditve v Ljubljani še nismo napadli, da priobčili smo celo naznanilo o priredbi, ki prav rada kot nestrankarska slovi, dasi ima vedno protektorat gospa dr.Tavčarjeva in se vrši vedno v 'Narodnem domu'"[14] (verjetno so mislili na planinsko predpustnico, ki jo je organizirala Planinska zveza - op.a.). Slovenca pa je še bolj vznemirjala antipropaganda skrajnoliberalnega dnevnika Dan. Ta je predpustnico Meščanskega kluba napadal z zagrizenim fanatizmom in bil obenem razočaran nad mlačnostjo določenih naprednjakov, ki so ob

8 Slovenski narod, 30. 1. 1914.
9 Slovenec, 11. 2. 1914 - citira Slovenski narod z dne 10. 2. 1914.
10 Slovenski narod, 12. 2. 1914.
11 Slovenski narod, 31. 12. 1913.
12 L.Z., 9. 3. 1914.
13 Slovenski narod, 23. 1. 1914.
14 Slovenec, 24. 1. 1914.

raznih zabavnih prireditvah popuščali in se zabavali med klerikalci. Dan se je lotil prave propagandne vojne in od srede januarja do začetka februarja obravnaval omenjeno prireditev: "... Nova vaba! Klerikalci že ne vedo pod kakimi pretvezami bi pridobili zase ljubljansko prebivalstvo. Pod njihovo uradno firmo naravnost to ne gre. Treba je ovinkov, ljudi treba privaditi za klerikalno stvar stopnjema, tako, da niti sami ne zapazijo, kdaj so pravzaprav postali častilci dr. Šuštaršiča in sploh klerikalci. V to svrho se poslužujejo klerikalci tudi plesa, četudi je njihov vrhovni voditelj škof Jeglič že tolikokrat preklel ples kot rafinirano iznajdbo samega hudiča in ga na kmetih župniki po škofovem nalogu strogo zabranjujejo. Taka vaba za nezapažen vstop v klerikalno stranko je nekak klub, ki ima svoje prireditve v Unionu in kamor zahaja več takih, ki so še naprednjaki (misli se na Družabni klub - op.a.). Taka vaba je tudi nekak meščanski ples, ki se ima prirediti v Unionu in za katerega dela Slovenec veliko reklamo. Škofovski list in reklama za ples! Torej kmetom je ples zabranjen, oni bi se pri tem pohujšali, ampak Ljubljančani smejo plesati, ker mislijo klerikalci, da bodo vsi ljubljanski naprednjaki priplesali v njihovo stranko... Pa se bodo zmotili... Zavedni Slovenci smo radovedni kdo izmed naprednjakov se bode temu plesu odzval ter se podal med klerikalce v Union? Katera zgubljena duša se bode hotela s klerikalci pomešati, kakor se pomešajo npr. v 'Družabnem klubu'. Ali so naprednjaki že pozabili koliko krivic so jim klerikalci prizadejali? Ali je nežni spol tudi že pozabil, kaj vse je Slovenec o njem pisal? Ali je res že vse pozabljeno? Resnično zaveden Slovenec in Slovenka se ne bodeta na tem plesu s klerikalci družila... Denite roko na srce, premislite vse krivice, prizadete od klerikalnih hijen, ter recite potem: 'Ne srce in moja vest mi ne dopuščata s klerikalci družiti se'. Kakor je rekel nekoč požlindrani Janez, (Janez Krek - op.a.) da z naprednjaki noče niti pri eni mizi skupno sedeti. Tako tudi mi s klerikalci ne moremo plesati skupaj..." In dalje: "... pod patro-

natom Šušteršičeve gospe bo klerikalna elita (uf!) in "inteligenca"(brrr) plesala... tam bodo klerikalci slabotne naprednjake (nekaj jih bo itak zašlo tje) na zvit način obdelovali in tudi obdelali za klerikalni - politični ples. Radi bi vjeli nekaj naprednih meščanov, posestnikov, obrtnikov in zasebnikov..."[15] Serijo brezobzirnih napadov na klerikalno plesno prireditev je Dan zaključil še z bolj hudobno oceno: "...da si upajo klerikalci, ki so najhujši sovražniki meščanov prirejati meščanske plese je od sile in da pri tem delajo nekako nedolžen obraz je hinavščina... prišli so koritarji, štrebarji, klerikalni vodje in polovičarji...oni polovičarji, ki bi radi do klerikalnih korit so se klerikalcem globoko klanjali... na ples so prihajale same debele, dobro rejene postave, za njimi pa dolgi suhi štrebarji hrepenečih oči..."[16]

Da liberalne obtožbe o klerikalni dvoličnosti niso bile iz trte zvite, pričajo zapiski iz dnevnika škofa Jegliča. Med ostalimi hudimi pregrehami, katerim je ljudstvo podvrženo in ki jih je ob vizitacijah skrbni škof zapazil, se redno našteva ples: "...v Vremah - pleše se po gostilnah, tudi nekoliko ponočuje, sv. Zakramenti se malo prejemajo; pravega krščanskega življenja manjka... v Šmihelu - ljudstvo se v cerkvi kaj lepo obnaša; ples je po sv. misijonu ponehal; le enkrat so nedavno na skrivnem poskusili; kaplan je to zvedel in jih je pokregal, pa jim je bilo žal: dekleta so prišla vse k spovedi in tudi nekoliko fantov. Pijancev ni kaj posebno... na Premu - narod je siromašen, vdan plesu... slabo prihajajo na spoved... plesa je mnogo, nekoliko pijanstva, več pa kletvine... ljudstvo tudi slabo prihaja k mašam, pač pa na ples, in to, ako ne doma, pa na semnjih v Bistrici; mnogi so zadolženi..."[17] Plesanje je bilo torej - vsaj na kmetih - greh, za katerega se je bilo treba izpovedati. Še bolj kot plešoči verniki pa so ubogega škofa žalostili rajajoči duhovniki - nekateri od njegovih podrejenih, ki se plesni pošasti niso zoperstavili pač pa jo celo očitno podpirali in ob tem nemarno pozabljali na svoje pastirske dolžnosti: "...9 dni novega leta mi je veliko bridkosti prineslo. - V neki župniji sta bila župnik in kaplan na sv. Štefana zvečer dolgo v noč v gostilni, kjer se je strastno plesalo; in zopet na novega leta zvečer in drugo jutro - prvi petek v mesecu - nista nič spovedovala, akoravno so ljudje čakali in morali brez sv. obhajila oditi..."[18] Ob dejstvu, da je cerkven aparat s škofom na čelu imel odločilen vpliv na klerikalna društva, združena okrog Slovenske katoliško socijalne zveze, je dvoličnost njegovega pragmatizma, ki se je kazal v toleriranju plesa v mestu in njegovem preganjanju na vasi, očitna. Sicer pa tovrstna drža ni bila nobena posebnost v ravnanju škofa Jegliča - podobno "toleranten" kot do plesa je bil tudi npr. do ženske telovadbe: "...Orli in Orlice - o Novem letu so imeli javno telovadbo v Unionu... Orlice so imele tudi namen pokazati se na drogu, vendar je to preprečil načelnik dr. Lovro Pogačnik... v pastirskem pismu sem o tem povedal: da telovadba ni za dekleta in da jo le toleriram v mestih in na industrijelnih krajih, kjer je nevarnost, da bi dekleta šle k Sokolicam..."[19]

V času, ko nikakor ni bilo vseeno, na kateri prireditvi se je kdo pojavil, ko je potekal zagrizen strankarski boj za vsako dušo, so bile torej plesne prireditve najbolj problematične. Pri vseh drugih prireditvah je bil položaj veliko bolj pregleden - predavanja so bila npr. preveč ideološko izključujoča, da bi se na njih zbirali nasprotno misleči. Podobno je veljalo tudi za resne kulturno-umetniške prireditve - navadno nastope diletantskih gledaliških skupin ali pevskih zborov. Plesne prireditve pa so očitno imele takšno privlačnost, da so se na njih vsaj zmerneži iz nasprotnih taborov "mešali". Razen političnih so v zvezi s plesom izstopali v ospredje tudi nacionalni in socialni dejavniki. Ob prireditelju je pomembno vlogo igral tudi kraj prireditve - znano je npr., da je kot liberalna trdnjava slovel Narodni dom, da je bil klerikalno oporišče hotel Union in da so Nemci seveda gnezdili v Kazini, če med mnogimi prizorišči omenimo le najbolj znane. Pri tem je treba poudariti, da so se oporišča enega tabora med seboj delila še glede na družbeno-premoženjski status posameznikov: "...kdaj bodo časopisi poročali o kaki veselici na korist C. M. (Ciril-Metodove - op. a.) družbe... Ista bi se lahko priredila v začetku meseca npr. 2. ali 8. svečana, ko je občinstvo bolj denarno. Taka veselica pa bi se morala prirediti ne v Narodnem, temveč v Mestnem domu, da bi jo potemkam lahko obiskali tudi nižji sloji. Zakaj prepričani smo da bi ista v Mestnem domu in ob tem času dobro uspela, česar pa v Narodnem domu ni pričakovati. V Ljubljani imamo mnogo ljudi srednjih in nižjih slojev, ki bi radi potrošili

15 Dan, 21., 24. in 27. 1. 1914.
16 Dan, 3. 2. 1914.
17 Dnevnik škofa Jegliča - 5. 7. 1899, str. 26-29.
18 Prav tam - 10. 1. 1916, str. 56.
19 Prav tam - str. 57.

primerno vsoto, samo da bi se enkrat pošteno zabavali. Ti se pa često zgovarjajo, da si ne upajo v Narodni dom. Ker na take veselice prihajajo le boljši in premožnejši ljudje. V Mestnem domu bi pa taki izgovori vsi odpadli..."[20]

Med liberalnimi skrajneži pa so se dvigali glasovi ne samo proti političnemu, ampak tudi proti nacionalnemu mešanju na plesih, ki očitno v drugih slovenskih mestih ni prihajalo v poštev: "...kakor slišimo bo v soboto flotenferajnski ples v Ljubljani. Če bi šli Tržačani, Celjani ali Mariborčani na flotenferajnski ples bi jim očitali, da so slabi Slovenci...Rodoljubi v Ljubljani pa mislijo, da jim ni treba narodnosti in slovenska inteligenca bo zopet enkrat srečno v nemški družbi..."[21] Tudi na slovenskih plesnih zabavah je zaradi bolj "nobel" nemščine nekoliko popustila narodna zavest slovenskih gospodičen: "...od naših Nemcev lahko zahtevamo, če pridejo na naše prireditve, da govore slovensko, pa nočejo govoriti, ker, no, ker naše gospodične itak ž njimi rade nemško govore. Sploh se opaža zadnje čase med našim ženstvom velika vnema za Švabe in švabščino. Menimo, da vsaka narodna gospodična, če gre že plesat z Nemcem lahko zahteva od svojega kavalirja, da govori ž njo slovensko. Če ne zna naj se pa nauči..."[22]

Zimska plesna sezona je doživela svoj višek in se tudi zaključila s pustovanji oz. maškaradnimi plesi. V množici pustovanj je vsaka politična in družbena skupina imela svojega. Ljubljanski boljši družbi je bila 14. 2. 1914 namenjena reduta mask Avstrijskega mornaričnega društva. Gospodje so morali priti v fraku ali smokingu, maskiranje ni bilo obvezno. Dvorana hotela Union je bila okrašena s pomorskimi zastavami in emblemi, čez vso široko steno pa je bila obešena slika parnika Martha Washington, s katerim so člani društva 15. maja nameravali oditi v Dalmacijo. Maškerade se je udeležilo okoli 800 oseb, plesalo se je brez odmora - v dve skupini razdeljena vojaška kapela je menjaje se neprestano igrala. Prisotno je bilo nad 50 mask - Kitajka v pravi kitajski obleki, ribičke, Turkinja, graciozna Čerkezinja, Indijanka, ljudski tipi... Razen ene četvorke, ob kateri je plesalo 90 parov, so plesali izključno valčke... Na galeriji se je zbrala cela vrsta zijal, ki so se pojavila že dve uri pred začetkom - v še temni dvorani - da bi lahko pričakala prihajajoče visokosti - "...tako ljubitelji plesa kot prodajalci zijal so prišli na svoj račun..."[23] Čisto drugačen, kar se tiče obiskovalcev in njihovih toalet, je bil veliki ples narodnega delavstva v organizaciji Narodno socialne zveze čez teden dni. Vabila so poudarjala: "...ples narodnega delavstva - obleka navadna - ni potrebno imeti nobenih pomislekov radi tega..."[24] Tudi na delavskem plesu so plesali četvorko - nastopilo je 70 parov, prireditev pa so obiskali tudi liberalni politiki z županom Tavčarjem na čelu. Zanimivo je, da je ples preprostega delavstva potekal v Narodnem domu, kjer so običajno organizirali bolj elitne zabave.[25]

Največja maškarada te sezone je bila Slavčeva maškarada - maškarada pevskega društva Slavec v hotelu Union. Organizatorji so si to maškarado zamislili kot "velik pusten korzo", na katerem so igrale promenadne koncerte tri godbe: Ljubljanski društveni orkester, skozi Ljubljano potujoči Salonski ciganski orkester in Goriška narodna godba. Ciganska godba je z velikim pompom prispela v Ljubljano ob petih popoldne in se v petih vozovih odpeljala s kolodvora v hotel Union po že vnaprej naznanjenih ulicah. "Velika dvorana je bila bogato, bahavo, predpustniškemu korzu primerno obložena... Občinstvo je prišlo v velikem številu - vsi srednji in boljši sloji so bili zastopani, ne le iz Ljubljane pač pa iz bližnjih krajev...celo Čehi iz Prage... Trst, Gorica in več sosednih mest je bilo zastopanih..." Pri prvi četvorki je nastopilo 118 parov, pri drugi 196 in pri tretji - že zjutraj 114...[26] Na maškaradah se je včasih tudi kruto zabavalo na tuj račun, nekateri pa o udeležencih elitnih zabav in njihovih moralnih kvalitetah niso imeli najboljšega mnenja. O tem nam je Ivan Podlesnik v svojih Spominih na Ljubljano zapustil veselo zgodbo o eni prvih elitnih maškarad v Narodnem domu, ki so jo priredili kot Japonsko noč: "...Prireditev v Narodnem domu je bila na višku tako po eleganci mask kot po obisku. Tista odvetnikova soproga s toaleto za dva tisoč kron je bila maskirana kot soproga japonskega mandarina. V dvorano so jo prinesli v japonski nosilnici... gospa Sladka... je sedela med garde-damami, kar ji pa ni prav nič kalilo zabave, ker ravno tam je bilo največ življenja v ugibanju o maskah in pa

20 Dan, 17. 1. 1914.
21 Dan, 20. 1. 1914.
22 Dan, 8. 2. 1914.
23 Slovenski narod, 14.in 16.2.1914; Laibacher Zeitung, 13. in 16. 2. 1914; Slovenec, 13. 2. 1914.
24 Dan, 21. 2. 1914.
25 Slovenski narod, 23. 2. 1914.
26 Slovenski narod, 11. in 26. 2. 1914; Laibacher Zeitung, 19 in 24. 2. 1914.

opravljanju. Gospa Sladka je še isti večer izvedela za vse one ljubljanske družine, ki so poslale žimnice iz postelj v zastavljalnico, da so mogle hčerke in mamice na maškarado... Naenkrat sta iznenadili vso dvorano dve maski, ki jih do tedaj ni nihče opazil... Prva je bila eleganten mandarin, druga pa nežna bela golobica. Z neverjetno hitrostjo sta se ti dve maski gibali med drugimi maskami in gledalkami ter delili bonbone iz prave japonske šatulje. Golobica je pa poleg bonbončkov razdeljevala tudi v japonski papir zavita pisemca. Gospa Sladka se še ni prav zavedela iz občudovanja tega živahnega in ljubkega parčka, ko je že ležalo v njenih rokah drobno japonsko pisemce. 'Ach,wie herzig', je zavzdihnila, golobica pa je že odletela... Gospa Sladka ni mogla krotiti svoje radovednosti. Med demaskiranjem je odhitela na hodnik in je tam, skrita za dekoracijsko palmo, odprla pisemce, ki ji ga je prinesla golobica. To pisemce se je glasilo takole: '...letela sem preko mnogih dežel in se ustavila tudi na dunajskem cesarskem dvoru. Veliki Vaš cesar Vas pozdravlja in se spominja, kako lepo ste ga pozdravili v Ljubljani pred leti. Njegova žena pa želi da bi postali dvorna dama. To pa žal ni mogoče, če ne postane Vaš mož prej cesarjev minister. Minister postati pa ni mogoče Vašemu soprogu, ker nosi preveč razdrapane hlače in pošvedrane čevlje. Tudi hodi prepogosto v gostilno k 'Črnemu medvedu', ne sicer radi dobre pupce in papce, temveč radi lepih oči črne Maričke. Tega mu pa ne smete preveč zameriti ker sami veste, kako je bilo ko ste tam na ljubljanskem forštatu osrečevala fante in zapeljevala dedce. Toda vsega tega ne ve Vaš cesar. Še se lahko zgodi, da postanete dvorna dama, ker ste zato kakor rojena. Lep pozdrav iz dežele češnjevega cvetja. - Bela golobica'... V Narodnem domu je nastalo kmalu po polnoči med demaskiranimi maskami neko čudno gibanje in vrvenje, ki je bilo najbolj podobno onemu na šolskih hodnikih med učnimi pavzami. Maske so začele kar v kolonah zapuščati dvorano. Pot jih je vodila v one stranske prostore, s katerimi je bilo že tedaj v Narodnem domu prav slabo preskrbljeno. Naval na te prostore - brez ozira na to, ali za gospe, ali za gospode - je bil tako velik, da so morali mnogi odhiteti kar v prosto naravo, ki je bila tedaj Narodnemu domu še zelo blizu. Toda to še ni bila največja nesreča. Večja je bila v tem, da se je kmalu pokazalo, da slovenski mandarini in ljubljanske gejše še niso dorasli skrivnostim kompliciranih japonskih oblačil, ki so jih morali nekateri kar trgati raz sebe pod silo

razmer. Vsi so kleli v svojih dušah mandarina in njegove bonbončke. Drugi dan pa še golobico, ko so prečitali doma še njena pisemca, če niso bili tako radovedni kot gospa Sladka, ki je prečitala pismo takoj. Navlic temu incidentu, o katerem se je prihodnje dni po Ljubljani samo skrivnostno šepetalo, ker ni hotel nobeden udeleženih o bonbončkih in pisemcih ničesar vedeti, je bilo poročilo v Slovenskem narodu pisano s tolikim navdušenjem, da je vse kazalo, da pisec istega ni jedel mandarinovih bonbončkov in da ni prejel od golobice nobenega pisemca..."[27]

Po pustnem torku se je plaz predpustnih zabav, ki se je začel takoj po Novem letu, ustavil, kot bi odrezal. Predpust je razveseljeval plesalce, polnil društvene blagajne in utrujal politike. Ti so zabave pridno obiskovali, da se ne bi zamerili volilcem, pripadajočim posameznemu stanu oziroma temu ali onemu društvu. Vendar pa predpust - na veliko zadovoljstvo klerikalcev - ni bil tisto, kar je bil nekoč. Slovenec je v svojem članku o pustovanju v Ljubljani zatrjeval: "...sedaj vse peša... Nihče se več ne zmeni za to...Celo v Ljubljani je bila pred leti Zvezda in Kongresni trg pravi "eldorado" maškar in tudi vozovi so bili okinčani. Pešci so se obmetavali s konfetijem, z voz in kazinskega balkona pa je deževalo sladkorja, bonbon, jabolk, pomaranč in tudi obilo krajcarjev. Šole, tovarne, delavnice, celo nekateri uradi so bili zaradi korza pustni torek zaprti. Vse je vrelo v Zvezdo staro in mlado, siromaki in bogati. In sedaj? Kakor druge dni vse pusto in prazno! Nekaj predpustnih veselic, pa je konec vsega, in pa pogreb pusta po vojašnicah... Bili so to stari časi, ki so pokvarjali moralo in popolnoma praznili žepe..."[28]

Poletna sezona plesa na prostem se je začela konec aprila z jurjevanji in s prvomajskimi veseljačenji ter se nadaljevala skozi vse poletje na raznih društvenih veselicah. V poletni sezoni leta 1914 beležimo plesne prireditve slovenskih liberalnih društev in pa nemških društev; podobnih izjem v klerikalnem taboru, kot je v zimski sezoni bil meščanski ples, poleti ni bilo. Vse klerikalne veselice so bile brez plesa, večkrat pa so na njih točili le brezalkoholne pijače. Tudi liberalne prireditve pa so morale upoštevati prepoved plesa ob praznikih. Tako se npr. na veselici liberalnega Političnega društva za Poljanski okraj 11. 6. 1914 zaradi praznika - sv. Rešnjega telesa - ni smelo plesati.[29] Plesišča in zabavišča na prostem so bila na ljubljanskem gradu, pod Rožnikom, v Tivoliju, na sejmišču na Poljanski cesti. Rajajoče ljudi pa je včasih rado zaneslo. Posebej je to prišlo do izraza na proslavi "Sonnwendfeier", ki jo je 21. 6. 1914 organiziral ljubljanski Turnverein in na kateri se je poleg petja in poslušanja ognjevitih govorov tudi plesalo ob zvokih Nemškega salonskega orkestra. Tako so ljubljanski Nemci v bližini strelišča na Rožniku proslavljali "starodavni nemški praznik poln posebnega pomena in važnosti" - dan, ko sonce v letu doseže svojo najvišjo točko na obzorju. Vendar se je nekaj od 800 udeležencev le preveč sprostilo: "...včeraj so mislili vsi mirni sprehajalci, ki so šli proti večeru proti Rožniku, da so zašli v kak pragozd, kjer podivjani in nažrti Tevtoni zganjajo svoje barbarske orgije. Okoli desete ure je bilo tako 'Heil' rjovenje in tuljenje, da je bilo groza. Patriotične 'Die Wacht am Rhein' ni manjkalo..."[30] Slovenske priredeitve so potekale dosti manj izgredniško - poleg dobre kapljice in plesa, so si veseljaki čez dan npr. ogledali sokolske vaje, zvečer pa privoščili še kak ognjemet.

Pravijo, da med vojno muze molčijo, prav tako pa je dejstvo, da se v sezonah med prvo svetovno vojno v Ljubljani skoraj ni plesalo. Če izvzamemo posamezne gostilniške plese, lahko med celim vojnim časom zabeležimo le dve plesni prireditvi Avstrijskega mornaričnega društva. To lahko v največji meri pripišemo vojnim razmeram, vendar tudi politiki deželnega glavarja Šušteršiča, ki mu je uspelo ustaviti delovanje liberalnih društev.

Na koncu lahko zaključimo, da se je tudi na ljubljanskem družabnem prizorišču potrjevalo, da je ples večino ljudi takratne dobe družil, za nekatere predstavljal tudi vzrok za ogorčenje, moraliziranje in zavračanje, skoraj nikogar pa ni puščal ravnodušnega oz. brezbrižnega. Nedvomno je, da so plesne prireditve tudi v Ljubljani predstavljale zelo pomemben dejavnik, okoli katerega se je - na žalost večine klerikalcev in duhovščine - sukalo družabno življenje ljudi najrazličnejših slojev in prepričanj. Pri tem so se vsaj na nekaterih plesnih prireditvah - na razočaranje liberalnih skrajnežev - zbirali ljudje različnih narodnosti in strankarskih pripadnosti.

---

27 Ivan Podlesnik: Spomini na Ljubljano, samozaložba, Lj.,1932, str. 43-45.

28 Slovenec, 24. 2. 1914.

29 Slovenski narod, 11. 6. 1914.

30 Laibacher Zeitung, 24. 6. 1914; Dan, 22. 6. 1914.

Kljub zlorabam in poskusom manipulacij, finim maniram, uglajenemu vedenju, etiketi, toaleti, je ples ohranjal neko določeno mero svoje prvinske neobvladljivosti, privlačnosti in neuničljivosti.

ZUSAMMENFASSUNG

Tanzveranstaltungen in Ljubljana vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg

Nach einer kurzen Übersicht der Entwicklung des Tanzes und seiner gesellschaftlichen Rolle geht der Autor auf Tanzveranstaltungen beim Übergang vom 19. zum 20. Jahrhundert ein. Dabei hebt er hervor, daß der Tanz immer eine bedeutende soziale Rolle spielte, daß sich darin eine Epoche widerspiegelte und daß er auf gesellschaftliche Veränderungen reagierte. In diesem Sinne sind gewisse Gesetzmäßigkeiten festzustellen - etwa das Phänomen einer massenhaften Tanzhysterie in bestimmten Krisenzeiten (die Pest im Mittelalter, die ökonomisch-politische Krise nach dem Ersten Weltkrieg...), die große Rolle der katholischen Kirche, die den Tanz (mit Einschränkungen) prinzipiell ablehnte - besonders neue "provozierend-unzüchtige" Tanzarten, die Empfänglichkeit der Menschen für modische Tanznovitäten u.a.m. In diesem Sinne stellte der Tanz in dem behandelten Zeitraum (auch der Zeit der Modernisation) in Ljubljana eine der bedeutendsten Komponenten der kulturellen Veranstaltungen. Einen Beweis dafür liefert neben der großen Zahl der Bälle der Ljubljanaer Vereine und der Tanzveranstaltungen in den Ljubljanaer Wirtshäusern auch die "Toleranz" der Kirchenobrigkeit, die zuließ, daß klerikale Vereine - wo der Einfluß der Kirche zweifelsohne sehr groß war - in Ljubljana wenigstens ab und zu Tanzveranstaltungen abhielten. Tanzen war sonst in der Provinz seitens des Klerus verpönt und wurde für Sünde gehalten, die auch gebeichtet werden mußte.

Der Autor stellt auch den Rhythmus der Tanzsaison vor, die nach wie vor durch die Tradition des religiösen Lebens bestimmt wurde (so wurde etwa in der Fastenzeit und an kirchlichen Feiertagen nicht getanzt, den Höhepunkt erreichte die Tanzsaison in der Fastnachtszeit...). Sie wurde bereits von der Modernisierung der Lebensart beeinflußt - schnelle Übernahme von neuen Modetänzen, auch beeinflußt durch die Medien (Kinematograph, Grammophon...). Eingehend wird der "Einzug" des Tango in das provinzielle Ljubljana in der letzten Saison vor dem Ersten Weltkrieg vorgestellt. Es wird über einige der charakteristischsten gesellschaftlichen Tanzveranstaltungen berichtet, besonderes Augenmerk gilt aber den Protesten extremer Kreise darüber, daß sich Menschen verschiedener nationaler und politischer Ausrichtung bei Tanzveranstaltungen sammelten.

Metka Gombač

BAZA ZA REPATRIACIJO RADOVLJICA

Ob koncu druge svetovne vojne je med mnogimi problemi, ki so se pojavljali pri nas, stopil v ospredje problem vračanja ljudi, ki so bili med drugo svetovno vojno prisilno izseljeni, poslani v koncentracijska taborišča, mobilizirani v okupatorsko vojsko ali poslani na prisilno delo. Po Evropi se je od meseca aprila do konca leta 1945 premikalo na stotisoče ljudi, ki so se vračali na svoje domove. Seveda je bilo treba poskrbeti za organizirano vračanje prizadetih in to skrb je prevzela mednarodna organizacija UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration).[1]

Z UNRRO se je povezala tudi jugoslovanska oblast, ki je podpisala Multilateralni sporazum o vračanju repatriirancev in je na podlagi napotil mednarodne organizacije ustanovila Državno komisijo vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, obsojencev in drugih, in sicer 10. aprila 1945.[2] Štab te komisije je v začetku junija 1945 izdelal navodila, kako naj se organizirajo delo in življenje v zbirnih taboriščih v tujini ter transporti v domovino. Predvideli so tri vrste zbirališč: sprejemna (tu so se zbirali ljudje ne glede na narodnost), rajonska taborišča (oblikovale so se skupine po narodnosti) in centralna jugoslovanska taborišča (tu so se zbirali izključno jugoslovanski državljani iz raznih sprejemnih taborišč).[3]

Zaradi razrušenih prometnih poti, uničenih železnic, cest, mostov je bilo vračanje v domovino večkrat travmatično in je mnogokrat potekalo zelo počasi. Poleg tega je bilo zaradi nestabilnih časov in slabih pogojev izredno težko zagotoviti preskrbo, predvsem hrano, obleko, zdravila za izredno izčrpane ljudi, med katerimi je bilo veliko oslabelih in bolnih.

V Sloveniji so po direktivah Državne komisije organizirali Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev za Slovenijo, ki je vodil repatriacijo vseh oseb, ki so se po štiriletnem okupatorjevem terorju vračale preko meja Slovenije na svoje domove. Štab za repatriacijo je 12. maja 1945 izdal odlok, ki je določal, kako naj se organizira repatriacijska služba. V juniju je bilo organiziranih 36 sprejemališč po vsej Sloveniji. Po pokrajinah so postavili Komisije vojnega področja za repatriacijo, ki so se v kratkem preimenovale v Odseke štaba za repatriacijo. Sedež Komisije za Gorenjsko je bil zaradi logističnih razlogov na Jesenicah. V okviru Komisije vojnega področja za Gorenjsko so delovale okrožne komisije in zbirne baze. Na Gorenjskem so ob koncu maja in v začetku junija organizirali naslednje baze za repatriacijo: bazo na Jesenicah, v Gozd Martuljku, v Kranjski Gori, na Bledu, v Škofji Loki, v Kamniku, Domžalah, Kranju in Radovljici.[4]

Že proti koncu junija in v juliju 1945 pa so začeli manjše baze zapirati. Nova okrožnica, ki jo je Štab za repatriacijo poslal v vednost vsem odsekom in bazam dne 17. avgusta 1945, je uvedla nekatere organizacijske spremembe repatriacijske službe. Izboljšave in izpopolnitve delovanja baz v Sloveniji so nastale na osnovi izkušenj delovanja te službe. Vse odseke Štaba za repatriacijo so razformirali, prav tako so razpustili večje število baz. Na Gorenjskem so zaprli baze v Škofji Loki, na Bledu in v Gozd Martuljku (ostalo je okrevališče).[5]

Do konca leta 1945, ko je bil glavni val vračanja zaključen, so na Gorenjskem zaprli vse baze razen Jesenic in Kamnika, ki sta bili aktivni tudi v letih 1946-1947, potem pa je ostalo le še sprejemališče Kamnik, ki je bilo že od leta 1947 določeno predvsem za sprejem ekonomske emigracije.

Baza Radovljica je bila poleg Kranja tisti zbirni center, preko katerega se je v obdobju od junija do novembra 1945 vrnilo največje število pregnancev, in sicer 10.816. Uradno je radovljiški center začel z delom 2. junija 1945, čeprav

1 Čepič Taja, Oris poteka repatriacije v letu 1945, Kronika, 1985, l. 33. št. 2-3, str. 235

2 Arhiv republike Slovenije (AS), Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev Ljubljana, fasc. 104, fasc. 132 (prej Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino /AINZ/)

3 AS, Štab za repatriacijo, fasc. 104

4 AS, Štab za repatriacijo, fasc. 96, fasc. 132

5 AS, Štab za repatriacijo, fasc. 130

je bil prvi transport evidentiran že konec maja 1945.[6]

Prostore za sprejem repatriirancev so pripravili v barakah na polju ob poti iz Lesc proti Radovljici, ki so jih postavili že Nemci.[7] Barake so sproti urejali, dopolnjevali, opremljali, tako da je baza lahko sprejela do 1500 ljudi dnevno. Delo je potekalo v sodelovanju vojaških in civilnih oblasti, s pozivi pa so se obračali na prebivalstvo, naj podpirajo njihova prizadevanja z zbiranjem prispevkov v blagu, hrani in denarju. Začetki delovanja so bili kot povsod drugje tudi v bazi Radovljica zelo težki. Komandant je v prvih dneh junija 1945 poročal Štabu za repatriacijo v Ljubljano, da so slabo opremljeni. Pripravljene so bile le tri barake, v katerih ni bilo mogoče zadostiti vsem pogojem za delovanje baze. Toda iz dneva v dan se je stanje popravljalo, prihajala so podrobnejša navodila, predvsem pa pomoč v opremi, pritegnili so tudi večje število ljudi za delo. Zmogljivost baze je bila v mesecu juliju že veliko večja.

Da bi bil postopek sprejemanja ljudi, ki so se vračali domov, v vseh bazah enak, je Štab za repatriacijo iz Ljubljane izdal več navodil.

Ob prihodu v bazo, pred namestitvijo, so repatriirance razdelili po skupinah ter opravili dezinsekcijo obleke in osebno kopanje. Temu je sledil zdravniški pregled. Istočasno z zdravniškim pregledom je potekalo podrobno popisovanje. V ta namen so bili izdani posebni formularji: popisni seznami in kartoteke.

Repatriirance so razdelili v več skupin. Oglejmo si najprej pet osnovnih:

1) V prvo skupino so določili vse aktivne oficirje, ki so se zbirali v bazi Baragovo semenišče v Ljubljani. Po mesecu dni dopusta so se morali javiti vojaški oblasti zaradi razporeda. Oficirje, ki niso bili iz Slovenije, pa so poslali v zbirni center za Jugoslovane in jih potem organizirano poslali na Hrvaško. Popise in spiske so vodili ločeno od ostalih repatriirancev in jih zbirali pri oficirju OZNE pri Štabu za repatriacijo v Ljubljani.

2) V drugo skupino so spadali podoficirji, vojaki in civilisti, ki so prišli v poštev za mobilizacijo. Pustili so jih na enomesečni dopust, nato pa so se morali javiti komandi področja, ki so ji pripadali, da so jih lahko poklicali, če je bilo potrebno.

3) V tretjo skupino so bile določene osebe, ki so lahko odšle takoj domov (ženske, otroci, starci..), če so jim to omogočale prometne zveze.

4) Sem so bili zajeti vsi za delo sposobni, ki pa se niso mogli vrniti na svoje domove, predvsem zaradi tega, ker še ni bilo prometnih zvez in so jih zaposlili pri raznih delih.

5) V zadnji skupini pa so bili vsi tisti, ki niso mogli domov in niso bili sposobni za delo. Za njih so poskrbeli predstavniki Ministrstva za socialno politiko; namestili so jih po zavetiščih, domovih za starostnike, otroke pa so dali v dečje domove.

Tuje državljane, ki so se vračali domov preko ozemlja Slovenije, so namestili v posebna sprejemališča (predvsem v Ljubljani in Mariboru), njihovo repatriiranje pa se je izpeljalo v sodelovanju s predstavniki UNRRE, Rdečega križa in delegati posameznih držav.[8]

Dodatna navodila, za posameznike ali skupine z bolj "problematičnim" predznakom, ki so jim namenili veliko mero pozornosti in kontrole ter posebno obravnavo in razporeditev, pa je izdala OZNA pri Štabu za repatriacijo Ljubljana dne 26. junija 1945. Vse ujete partizane - dezerterje so takoj poslali v dopolnilno brigado VI, ki je bila v okviru IV. armade v Škofji Loki. Sem so razporedili tudi tiste, ki so bili na prostovoljnem delu v Nemčiji. Vsi Nemci in Italijani - vojaki so šli v vojaška taborišča. Kočevarji, Nemci, ki so bili zaposleni v civilnih službah (delavci po tovarnah, na pošti, pri železnici itd.) in Volksdeutscherji so bili s spremstvom poslani v taborišče v Stražišču pri Ptuju. Vse Jugoslovane, ki so bili v sovražnih vojskah, ustaše, četnike, domobrance, be-ga in žandarje so zbirali v taborišču v Šentvidu pri Ljubljani (v začetku, a le krajši čas, so tu nameščali tudi prisilno mobilizirane v okupatorsko vojsko). Državljane Sovjetske Zveze so ločili od ostalih tujih državljanov in jih namestili v šoli v Šentvidu pri Ljubljani. Vsi tisti, ki se niso nameravali vrniti v domovino oziroma so bili pripeljani proti svoji volji, so šli v taborišče v Kranju. Vsi tisti pa, ki so bili obsojeni zaradi kriminala že v Jugoslaviji ali pozneje v Nemčiji in se jim kazen še ni iztekla, so bili predani sodišču v Ljubljani.[9]

Po pregledu in razporeditvi so tistim, ki so zapustili bazo, izdali uradni dokument Objavo, s katerim se je posameznik lahko premikal izven

6 AS, Štab za repatriacijo, fasc. 76a.
7 Izjava repatriiranca g. Kožarja.
8 AS, Štab za repatriacijo, fasc. 72, fasc. 132.
9 AS, Štab za repatriacijo, fasc. 72.

baze in imel zagotovljeno brezplačno vožnjo do doma.

V bazi Radovljica je delalo od 20 do 30 ljudi. Sprejemni center je imel komandanta, politkomisarja, referente za intendanco, saniteto, promet, sindikat, socialno skrbstvo, personal, propagando in seveda administratorje, kurirje, kuharice, spremljevalce repatriirancev na poti iz baze proti domu, ljudi, ki so pomagali v ambulanti, skrbeli za čistočo itd.

Komandant baze v Radovljici je bil sprva Valentin Plevnik, nato pa Anton Berce. Komandant je skrbel zato, da sta življenje in delo v bazi potekala čim bolje. Od njegove sposobnosti in iznajdljivosti je bilo odvisno, kako so bili repatriiranci sprejeti v bazi in kako so odšli na svoje domove. Bil je v stalni zvezi s Komando mesta Radovljica zaradi preskrbe s hrano, zdravili, opremo itd. Preskrbeti je moral prevoz za vse repatriirance do doma, oziroma do kraja, ki so ga navedli. Za skupine, ki so odhajale iz baze in so štele več kot deset ljudi, je določil spremljevalca. Pomembno je bilo, da je svoje delo koordiniral s Štabom za repatriacijo, predvsem pri organiziranju odhodov repatriirancev na njihove domove, kajti slabe prometne poti so velikokrat povzročale ogromne težave in nezadovoljstvo pri ljudeh, ki so komaj čakali, da pridejo do svojcev ter do svojega doma.

Politkomisar baze je bil Vinko Rotar, v avgustu pa ga je nasledil Alojz Mlekuž. Tako kot komandant je bil tudi politkomisar prisoten pri vseh odločitvah, še posebej pri določanju kategorij repatriirancev in pri tem, kam so jih napotili iz baze: domov, na dopust, v delovno brigado itd. Skrbel je tudi za predavanja in politične ure. V navodilih za delo je bilo posebej podčrtano, da je potrebno ljudem, ki so se po daljšem času vračali iz tujine, razložiti, kaj je nova Jugoslavija, kajti v zbirnih taboriščih v tujini, ko so čakali na transport, ki jih je odpeljal v domovino, so bili izpostavljeni različni propagandi, ki včasih tudi ni bila naklonjena novi državi, kamor so se vračali.[10]

Izredno pomembno delo v bazi je opravljal sanitetni referent in skupina, ki je delala z njim. V Radovljici so postavili ambulanto in higiensko ekipo, ki je sčasoma pridobila vse več opreme (npr. aparate za dezinfekcijo in dezinsekcijo) in je vse boljše skrbela za primerne higienske razmere v bazi. Zdravila in sanitetni material ter razno opremo so dobivali preko Komande mesta Radovljica. Bolne ljudi, potrebne bolnišnične nege, so pošiljali v vojno bolnico, pa tudi v civilne bolnišnice. Prve dni, ko je baza pričela delovati, je vodil sanitetno področje Franc Burja, nato pa je v Radovljico prišel Korošec Franc Warum, študent medicine (8 semestrov), ki je vodil delo do konca septembra 1945, ko je odšel domov na Koroško. Nasledil ga je Janko Kryzanovski, do tedaj pomočnik sanitetnega referenta.[11] Zdravniku je bilo v pomoč dodeljeno zdravstveno osebje. Pri sistematskih pregledih so ugotavljali, da je bilo veliko ljudi bolnih na pljučih, da so bili podhranjeni in slabokrvni. Marsikdo je zbolel na dolgi poti povratka, ki je pogosto trajal dneve in tedne. Tako je v poročilu dr. Ladislava Pirca, ki je spremljal transport Jugoslovanov iz Prage, zapisano, da je na poti, ki je trajala mesec dni, umrlo 8 ljudi, imeli so 260 primerov, kjer je moral posredovati zdravnik, moral je amputirati nogo, asistirati pri porodu, kajti med potjo je bilo nemogoče težje bolnike oddati v bolnišnico. Ambulanta, ki je bila v Radovljici pripravljena za najnujnejše primere, je sprejela 15 bolnikov. Na novo so že mesecu juniju 1945 zgradili komoro za razuševanje obleke in posteljnine, kopalnice, v gradnji pa je bila tudi čakalnica za namestitev ljudi, preden so jih zdravniško pregledali.[12]

Za preskrbo s hrano je bil odgovoren referent za intendanco (ekonom) Janez Markovčič s sodelavci. V sodelovanju s Komando mesta Radovljica so skušali kar najbolje oskrbeti razseljeno prebivalstvo, kar pa ni bilo prav lahko, saj sta preskrba in kvalitetna prehrana predstavljali velik problem ob vsestranskem pomanjkanju, ki je sledilo štiriletni vojni.

Mirko Šribar je bil referent za socialno skrbstvo. Povezoval se je z raznimi masovnimi organizacijami ter tako zbiral dodatno pomoč, prostovoljne prispevke, ki so jih razdelili med najbolj potrebne posameznike ali družine.

Maki Mencinger, personalna referentka, je vodila evidenco o vsem osebju, ki je delalo v bazi Radovljica. Vodila je sezname, personalne vprašalne pole in na predlog komandanta baze ali njegovega namestnika sprejemala in odpuščala ljudi ter o tem poročala Štabu za repatriacijo v Ljubljani.[13]

[10] AS, Štab za repatriacijo, fasc.101, fasc. 104, fasc. 122

[11] AS, Štab za repatriacijo, fasc. 99

[12] AS, Štab za repatriacijo, fasc. 98, fasc. 99

[13] AS, Štab za repatriacijo, fasc. 101, fasc. 122

Pisarniška ekipa, ki je v bazi opravljala raznovrstna administrativna dela, je štela 4-6 ljudi. Upravno izpolnjevanje popisnih seznamov in kartotek s podatki o repatriirancih (osebni podatki, datum odhoda oz. interniranja, datum vrnitve), ki so še danes osnova oziroma primarni vir za izdajo potrdil, ki jih zahtevajo prosilci pri uveljavljanju pravic nasilno izseljenih, mobiliziranih v okupatorsko vojsko, interniranih in podobno, vse to delo je bilo izredno pomembno in angažirano, kot je bilo marsikaj v tistih nelahkih časih formiranja nove oblasti. Ob omenjenih popisih so te dokaj izpostavljene službe vodile številčne evidence o prihodih in odhodih transportov, pisali so poročila o napotitvah ljudi v bolnišnico, poskrbeli so za odpošiljanje poročil, nabavljali potrebne tiskovine, iskali so pisarniški material in vodili evidence o inventarju.[14] Iz ohranjenega gradiva lahko opazimo vzornost v vodenju te službe, kar kaže na visoko stopnjo organiziranosti državne uprave v tistih zelo težkih časih, ko so se šele formirale razne veje civilne, politične in vojaške oblasti.

Iz zavihkov ohranjenega fonda je razvidna tudi trda vsakdanjost, s katero so se srečevali utrujeni in bolni povratniki ter uprava baze, ki si je morala prizadevati, da bi čimbolj humano opravljala svoje delo. Vdanost, ki so jo kazali povratniki, je bilo potrebno rehabilitirati in večkrat je prav pri teh vprašanjih prišlo do sporov in težav. Organizacija baze je bila namreč vojaška in temu primerna je bila tudi disciplina, ki je predvidevala vstajanje ob 5.30, umivanje ob 6^h, razporeditev dela posameznikom in referentom do 6.30 in raportiranje o delu prejšnjega dne ob 7^h. Takrat so tudi opravili ceremonijo dviganja zastave, kateremu je sledil skupni zajtrk. Ob 12. uri so vsi dobili kosilo, ob 19. uri pa je sledilo snemanje zastave z večerjo. Od 20. do 21. ure, so bile na vrsti razne dejavnosti s politično ali vojaško vsebino. Ob 22. uri se je življenje v taborišču umirilo do naslednjega dne. Kot smo že omenili, je bila baza za repatriacijo vojaška in ne civilna ustanova in je bila podrejena komandi mesta. Zato je bila disciplina v teh inštitucijah zelo poudarjena in dnevni red točno določen, tudi ko so v bazo prihajali večji transporti. Dnevni red se je prilagodil situaciji, ko je v tabor prišlo večje število repatriirancev, vendar so obvezno razporedili delo in razvili zastavo ter pripravili politične ure za povratnike ter občasne predstave.[15]

Iz poročil raznih referentov je razvidno, da je kljub prizadevanjem prihajalo, predvsem v prvem mesecu delovanja baze, do primerov, ko so se prišleki pritoževali in kritizirali sprejem in namestitev v bazi. Ljudje, ki so se v svojo domovino vrnili po nekaj letih izgona in trpljenja, so pričakovali lepši sprejem, ki bi bil povsem različen od vsakdana, ki so ga doživljali v tujini, prisrčnejši stik, boljšo hrano, ne pa razporeditev v izolirane barake, ki so bile opremljene le z najnujnejšimi stvarmi. V domovini pa, za katero so bila štiri leta vojne, je prav tako vladalo vsestransko pomanjkanje, revščina in trpljenje. V poročilu Štaba za repatriacijo je zapisano, da se je čez Slovenijo od maja 1945 pa do konca leta premikalo preko 400.000 ljudi, ki so se vračali na svoje domove v Sloveniji in preko nje v druge republike in države. Ob tej številki lahko zaključimo, da je bila organizacija in izpeljava repatriacije v takratnih pogojih izredno delo.

Baza za repatriacijo v Radovljici je svoje zadolžitve vzorno opravljala vse do 8. novembra 1945, ko so razmere pokazale, da ni več potrebna in je zaključila svoje delo.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Repatriierungszentrum in Radovljica

Zu den akuten Fragen am Ende des Zweiten Weltkriegs gehörte auch das Problem der Heimkehr der Bevölkerung aus Kriegsgefangenschaft, Konzentrationslagern, Arbeitslagern, die Rückkehr der zur deutschen Wehrmacht Eingezogenen u.a. In Europa befanden sich von April bis Jahresende 1945 Hunderttausende auf dem Weg zu ihren Heimatorten. Um eine organisierte Heimkehr gewährleisten zu können, wurde die allgemeine Repatriierung von der Weltorganisation UNRRA vorgenommen, mit der auch die jugoslawischen Behörden in Verbindung traten. Letztere gründeten am 10. April 1945 eine Staatskommission für Kriegsgefangene, konfinierte Zwangsarbeiter, zur Deportation Verurteilte und andere (Državna komisija vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, obsojencev in drugih). In Slowenien wurde ein Stab zur Repatriierung von Kriegsgefangenen und Internierten gegründet (Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev), von dem die Repatriierung in Slowenien organisiert und geleitet wurde. Es entstanden auch Militärgebiets-

[14] AS, Štab za repatriacijo, fasc. 132

[15] AS, Štab za repatriacijo, fasc. 132

kommissionen zur Repatriierung von Kriegsgefangenen und Internierten, Bezirkskommissionen und Aufnahmezentren. Es wurden auch mehrere Weisungen erteilt, mit deren Hilfe der Repatriierungsdienst organisiert wurde. Im Rahmen der Militärgebietskommission zur Repatriierung für Gorenjsko (Komisija vojnega področja za repatriacijo za Gorenjsko - seit Juli 1945 Odsek štaba za repatriacijo/Stabsabteilung zur Repatriierung) waren folgende Aufnahmezentren tätig: Jesenice, Gozd Martuljk, Kranjska Gora, Bled, Škofja Loka, Kamnik, Domžale, Kranj und Radovljica. Im Juni 1945 existierten in Slowenien 36 Aufnahmezentren. Ihre Zahl nahm bis Jahresende 1945 stark ab, war doch die größte Heimkehrwelle damals beendet.

Das Aufnahmezentrum Radovljica war neben Kranj das Zentrum, durch welches die größte Zahl der Repatriierten heimkehrte. Die Arbeit wurde dort Anfang Juni aufgenommen und dauerte an bis zum 8. November 1945. Dabei arbeiteten Militär- und Zivilbehörden zusammen. Die Organisation des Aufnahmezentrums war militärisch und dementsprechend auch die Disziplin, mit einer genau festgelegten Tagesordnung. Im Aufnahmezentrum Radovljica waren 20 bis 30 Leute beschäftigt. Das Aufnahmezentrum hatte einen Kommandanten, einen Politkommissar, hatte Referenten für Intendanz, Sanität, Verkehr, Gewerkschaft, Sozialfürsorge, Personal, Propaganda, Administratoren, Kuriere, Köchinnen sowie Leute, die in der Ambulanz aushalfen und für die Reinigung u.a.m. sorgten. Den Berichten verschiedener Referenten kann man entnehmen, wie das Leben im Aufnahmezentrum organisiert war. Bei der Ankunft eines Transports, vor der Quartiereinweisung, wurden die Repatriierten in Gruppen aufgeteilt, sie gingen zum Waschen und zur Kleiderdesinfektion. Darauf folgte eine ärztliche Untersuchung sowie die genaue Erfassung der Personaldaten. Beim Abgang erhielt jeder ein besonderes Dokument (Objava), mit dem er sich außerhalb des Aufnahmezentrums frei bewegen konnte, es wurde aber auch jedem eine kostenfreie Heimfahrt ermöglicht.

Dem Bericht des Repatriierungsstabs (Štab za repatriacijo) zufolge waren von Mai bis Jahresende 1945 in Slowenien ein paar hunderttausend Menschen unterwegs zu ihren Heimatorten in Slowenien, aber auch zu jenen in anderen jugoslawischen Republiken und in anderen Staaten. In diesem schweren Zeitabschnitt nach dem kaum beendeten vierjährigen Krieg, wo die Not überall zu spüren war, kann man aufgrund der Analyse der Tätigkeit des Repatriierungsdienstes feststellen, daß Organisation und Durchführung der Repatriierung eine große Leistung darstellte.

BOŽO OTOREPEC - 70 let

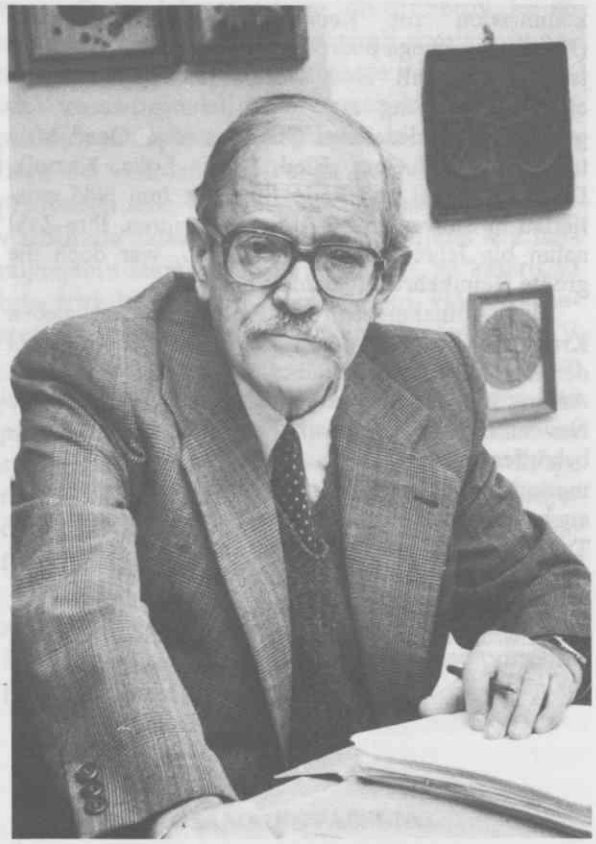

24. decembra 1924. leta so imeli pri Otorepčevih velik praznik, saj so praznovali kar dvojno rojstvo. Tega dne se je namreč tudi njim rodil prvorojenec, ki je v naslednjih dneh dobil glede na datum rojstva značilno ime Božo. Oče, orožnik po poklicu, je nanj stavil velika upanja in pričakovanja, gotovo pa si ni mogel niti v sanjah predstavljati, da bo iz njega nastal eden najuglednejših slovenskih zgodovinarjev, univerzitetni profesor in znanstveni svetnik najvišje znanstvene ustanove pri Slovencih.

Očetovo službovanje je prof. dr. Božu Otorepcu, znanstvenemu svetniku Slovenske akademije znanosti in umetnosti, že v najbolj rani mladosti omogočilo, da je spoznal jugoslovanski jug, saj ga je zaneslo celo v Makedonijo. Iz takratnih časov je znano, kako so ga pošiljali k sorodnikom v Slovenijo. Posadili so ga na vlak, mu okoli vratu obesili napis, kam je fant namenjen in tako je sam prišel k sorodnikom na Štajersko. Kmalu so se lahko za stalno vrnili domov. Tako se je lahko šolal v materinem jeziku, pa ne dolgo, saj je kar nekaj let gimnazije moral obiskovati v nemškem jeziku, ker je okupator slovenskega prepovedal. Že takrat je Božo Otorepec konkretno pokazal, da se zaveda vrednosti dokumentov. Nemško vkorakanje v Celje je namreč fotografiral, njegove slike so sedaj v Muzeju novejše zgodovine v Ljubljani. Po končani gimnaziji, njegov profesor je bil tudi njegov kasnejši inštitutski kolega dr. Pavle Blaznik, se je na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze vpisal na zgodovino in geografijo. Ob koncu študija je odklonil ponujeno mesto asistenta za južnoslovansko zgodovino, kajti njegovo srce je bilo takrat že oddano naši srednjeveški preteklosti, zlasti pa skrbi za njene vire. Ostal ji je trajno zvest. Dodatna specialna znanja je dobil 1950. leta v Dubrovniku in 1954/55 na Dunaju v Inštitutu za zgodovinske raziskave.

Mestni arhiv v Ljubljani je imel v petdesetih letih in kasneje fantastično zgodovinsko ekipo. Naj naštejem samo del njegovega moškega dela: Vilfan, Valenčič, Šorn, Fabjančič, Otorepec ... Naš jubilant je kmalu dokazal, da imajo dobri učitelji dobre učence in se je začel, čeprav najmlajši med njimi, hitro uveljavljati kot nepogrešljiv strokovnjak za srednji vek, krajevno zgodovino in zlasti pomožne zgodovinske vede. Še več! Začel je postajati nepogrešljiv del slovenskega zgodovinskega občestva, kolega, h kateremu so se z navidez nerešljivimi paleografskimi zankami začeli zatekati zgodovinarji. Svoje pomoči ni nikoli odklanjal in znanja ne skrival, celo malo preveč se je razdajal za druge. Zato je njegovo dejansko opravljeno delo bistveno večje, kot je to razvidno iz sicer obsežne bibliografije, ki jo objavlja Zgodovinski časopis. Danes lahko le vzklikne: "Dolžnikov za božji lon, jih je več kot za milijon!"

1967. leta je za profesorjem Milkom Kosom na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani prevzel predavanja in seminarje iz pomožnih zgodovinskih ved. Njegova kandidatura za to ugledno mesto je bila na podlagi dotedanjh objav, zlasti virov za zgodovino Ljubljane, nesporna in brez konkurence. Predmet ni ravno najlažji, saj so ga pri študentih spremljale velike težave, ki so bile posledica stalnih nedomišljenih šolskih reform. Poleg predavanj, ki so mu vzela nemalo časa, je o teh vprašanjih objavil

tudi vrsto, predvsem enciklopedičnih, člankov. Njegovi teoretični in še bolj praktični pomoči se imamo mnogi zahvaliti, da nismo še bolj izgubljeni tavali po arhivih. Koncem leta 1971 je prešel na SAZU, kjer se je zaposlil pri predniku današnjega Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ki ga je vrsto let kot njegov tajnik tudi administrativno vodil. V tistem času je inštitut objavil nekatera zelo pomembna dela. Posebej velja omeniti prva dva zvezka Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, ki sta še vedno brez nadaljevanja. 1986. leta je kot krono dela svojega široke strokovne dejavnosti obranil disertacijo z naslovom Srednjeveški pečati mest in grbov na Slovenskem. Ko je knjiga 1988 izšla pri Slovenski matici, je postala takoj nepogrešljiv sestavni del specializiranih zgodovinskih knjižnic doma in v tujini, Otorepčev ugled največjega slovenskega heraldika, pa se je še bolj utrdil. Njena vsebina je bistveno širša kot to obeta naslov, je temeljno delo za zgodovino naših neagrarnih naselbin. 31. decembra 1993. leta je stopil v pokoj, zgolj formalno, saj se je dejansko le umaknil, da se je lahko zaposlil mlajši kolega, ki mu je bil tudi mentor. Upokojitev je dejansko zgolj formalna, še vedno redno prihaja na inštitut in osta-ja njegov nepogrešljivi član.

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, je profesorju Otorepcu velik in večstranski velik dolžnik. Preko štiri desetletja ali natančneje 42 let je član njenega uredniškega odbora. Pri njej je opravljal vrsto funkcij, najpomembnejša pa je njegova trajna zvestoba naši reviji in krajevni zgodovini. V zvezi z njo se mu moramo najprej zahvaliti za skrb za zgodovinske vire, ki jih ni le urejal in varoval, ampak je tudi bistveno pripomogel, da smo jih v precejšnjem številu dobili vrnjene iz Avstrije. Pogajanja z avstrijskimi kolegi niso bila lahka. Otorepec je znal pokazati ves strokovni in osebni šarm, pomagalo mu je odlično znanje nemškega jezika, najbolj pa je bilo učinkovito njegovo pozitivno znanje, saj je bilo to tisto, kar je nasprotno stran razoroževalo. Na naslednjem mestu bi omenili njegovo neposredno uredniško in mentorsko delo. Številne razprave je pomagal popraviti in izboljšati v taki meri, da so lahko izšle. Spominjam se, kako je moral pri nekaterih iz drugih obdobij popustiti, pri čemer je svoje nestrinjanje duhovito označil: "Naj se objavi v b.i. (božjem imenu)." Deloval je z besedo in zgledom. Njegove razprave v Kroniki so še danes vzor, kako je treba raziskovati in pisati o krajevni zgodovini. Dejansko kaže do nje neko posebno nagnjenje. Enako velja tudi za preteklost naših gradov, o katerih je v zadnjih letih največ pisal med Slovenci. Sam pravi, da se teh na videz drobnih tem loteva zato, ker je v njih običajno veliko novega in ker je vrag v majhnih stvareh. Dodajmo, da obstaja še druga dimenzija te resnice. Pri splošnih pregledih se je pogosto mogoče skriti za neke splošne formulacije, pri krajevni zgodovini pa ni veliko možnosti za filozofiranje: je ali pa ni. Verjetno se tudi zato kar z nekako ihto loteva ustreznih gesel v Enciklopediji Slovenije, je eden njenih nepogrešljivih urednikov, in v drugih leksikalnih delih, saj ve, kakšno škodo povzročajo napake in neumnosti in kako težko jih je kasneje izkorenineti. S kakšno težavo je pred leti preprečil neko proslavo v čast visoke obletnice nekega kraja, saj so prizadeti ves čas trdili, da se prva omemba nanaša nanje, v resnici pa se je na ljubljanski Novi trg. Takih in podobnih napak niso krivi preprosti ljudje, ampak naši površni ali lahkoverni kolegi. Če bi tudi ostali slovenski zgodovinarji poklanjali takim vprašanjem več pozornosti, se ne bi neprestano porajale nove in nove "venetske" teorije.

Večina zgodovinarjev, specialistov za starejšo zgodovino, pogosto identificira našega jubilanta z CKSL. Za to kratico se skriva nadvse dragocena centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo, nad katero bdi že poltretje desetletje in ima preko 6000 enot. V tem neizmernem bogastvu so leta in leta njegovega dela, ki zahteva na eni strani vrhunskega znanstvenika, na drugi strani pa strojepisca, ki ga ne more nihče nadomestiti. Ni malo zgodovinarjev, ki odkrito priznavajo, da bi brez Otorepčeve širokogrudnost, še leta tavali po arhivih. Njena vrednost je poznana že tudi tujcem, ki ga pogosto prosijo za usluge in pojasnila. Omeniti moramo še druga njegova dela, ki so na inštitutu. V prvi vrsti mislimo na fevdne knjige grofov Celjskih, pa njihovo listinsko zbirko, mestne privilegijske knjige ... Odkrito moramo povedati, da bi jih vrsta drugih v takem stanju že objavila, Otorepčev perfekcionizem in pretirana kritičnost pa mu kaj takega onemogočata.

Dr. Božo Otorepec, znanstveni svetnik SAZU, je tudi nepogrešljiv del njenega Znanstvenega raziskovalnega centra, saj si ga ne lasti samo Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ampak tudi ostali. Tako lahko v njegovi sobi zalotimo arheologe, umetnostne zgodovinarje, muzikologe, etnologe, narodopisce, skratka vse, ki

delajo na starejšem rokopisnem gradivu. Številni so tudi zunanji obiskovalci, med njimi celo povsem preprosti ljudje, ki se ljubiteljsko ali iz drugačnih potreb zanimajo za preteklost. Številni so imeli od njega neposredno ali posredno korist. V trenutku, ko bi se mu bilo potrebno zahvaliti, ljudje pozabijo na dobro delo, ali pa kar je še huje, ga namenoma prezrejo. Zato Božo Otorepec ni bil deležen velikih javnih in državnih priznanj.

Z nastankom samostojne slovenske države so se nad Boža Otorepca zgrnile nemajhne nove naloge. Kot praktično edini resnični slovenski strokovnjak za pečate, grbe, zastave in druge državne simbole so ga pritegnili v številne komisije, kjer so določali njihovo obliko in podobo. Podobno velja tudi za občinske grbe, avtomobilske tablice ... Žal so strokovni argumenti pred nasilnimi, polizobraženimi in ciničnimi politiki pogosto brez pravega učinka. V takih trenutkih mu ostaja edina uteha, da se zadovolji z ugotovitvijo, da je preprečil še hujše neumnosti.

Ob takem jubileju, kot ga je nedavno praznoval prof. dr. Božo Otorepec, znanstveni svetnik SAZU, je običajno dodati še nekaj besed o človeški podobi slavljenca. Tako uspešno kot svoja leta skriva pred nepoklicanimi, ravna tudi glede svoje zasebnosti. Njegovi nekdanji sošolci in kolegi se ga spominjajo kot nepogrešljivega šaljivca, lastnika izredne zbirke plošč zabavne glasbe, zlasti jazza, ki v letih po vojni ni bil ravno "družbeno primeren", iznajdljivega kolega, ki je tudi v najtežjih časih znal priti do tobaka ... Je neverjeten ljubitelj in občudovalec tehnike, času in prostoru v katerem živi, je izredno odprt. Tisti, ki bi ga poznal samo po tej plati, ne bi nikoli pomislil, da se v njem skriva eden naših največjih poznavalcev "temnega, mračnega srednjega veka".

Božo Otorepec je verjetno lastnik največje zbirke vicev na Slovenskem. Veliko jih ima tudi v rokopisu. Zna biti zabaven, prijetno je biti v njegovi družbi, saj teh nikoli ne izrablja v škodo ali sramotenje drugih. Za šalami se pogosto skriva trpka resnica. Z njo jubilantu v življenju ni bilo prizanešeno ne v zasebnem, ne v poklicnem življenju. Želimo mu, da poslej takih trenutkov ne bi bilo, da bi se mu izpolnile želje, da bi v kratkem izšla knjiga, kar bi se moralo že zdavnaj zgoditi in da bi nato uresničil tudi ostale svoje načrte.

Stane Granda

PTUJSKA GIMNAZIJA 1869-1994
Razstava na ptujskem gradu

Letos je minilo 125 let, kar se je majhno in takrat že močno stagnirajoče mesto Ptuj pri deželni vladi uspelo izboriti za nižjo gimnazijo. Ob proslavi tega jubileja so ptujske kulturne ustanove (Pokrajinski muzej, Zgodovinski arhiv in Knjižnica Ivana Potrča) v sodelovanju z Gimnazijo pripravile razstavo "Ptujska gimnazija 1869-1994". Razstava je bila na ogled v mesecu oktobru, postavljena pa je bila v dveh prostorih v pritličju ptujskega gradu.

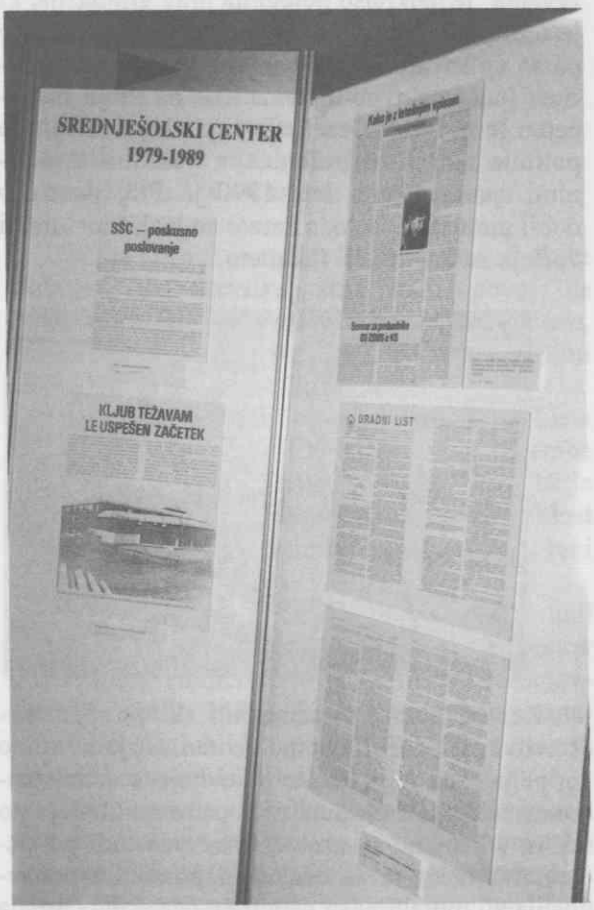

Avtorji so razstavo zasnovali kronološko, kot neke vrste sprehod od začetkov gimnazije do danes, saj se razstava konča z letom 1994. Gimnazijo so predstavili po posameznih sklopih, teme za razmejitev pa so bila različna poimenovanja in preimenovanja šole ter šolske reforme. Obiskovalec se je na razstavi seznanil tudi z glavnimi procesi in značilnostmi ter utripom v širši družbeni okolici, ki je na življenje gimnazije imela velik posredni in tudi neposredni vpliv.

Razstava je skušala prikazati delo in življenje na gimnaziji v obdobju, ki se zdi na prvi pogled relativno kratko. Vendar, če podrobneje pogledamo ta čas, vidimo, da je to obdobje velikih sprememb in intenzivnega življenja. To je čas dveh svetovnih vojn in čas, ko so nastajale in minevale države in se spreminjale politične ureditve. Gimnazija je v tem kratkem obdobju delovala v petih (pogojno vzeto celo v šestih) državah, ki so bile po svoji politični ureditvi zelo različne - od monarhije do republike. V skladu z vsakokratno državno ureditvijo je bil urejen tudi šolski sistem, katerega cilje je morala gimnazija zasledovati in izpolnjevati, obenem pa je bila pogosto prepuščena sama sebi, vsaj kar se osnovnih pogojev tiče (permanentni problem ptujske gimnazije je bil ustrezen prostor).

Jubilejna razstava o ptujski gimnaziji je bila po obsegu relativno skromna. V opravičilo avtorjev je treba povedati, da je prvotni koncept predvideval dvakrat večji obseg razstave, kot ga je ta dejansko imela. Za to večjo razstavo je bil narejen tudi izbor gradiva (prav zato, ker gre za mlajše obdobje, je materiala za razstavo - arhivalij in drugih eksponatov - na voljo več kot preveč), vendar na žalost iz finančnih razlogov ta verzija ni mogla biti realizirana. Avtorji so tako bili prisiljeni narediti izbor iz izbora materiala, zbra-

nega za razstavo, kar je seveda bistveno vplivalo na celotno predstavitev gimnazije in na povednost razstave. Skromna finančna sredstva so botrovala tudi temu, da razstave ne spremlja katalog, ki bi nudil možnost dodatnega informiranja obiskovalcev razstave.

V prvem delu razstave je bilo na panojih in v vitrinah predstavljeno šolstvo na Ptuju pred ustanovitvijo gimnazije, nacionalno prebujenje sredi 19. st. in prizadevanje malega provincialnega mesta za to, da dobi gimnazijo.

Prizadevanje je obrodilo sadove in leta 1869 je Ptuj dobil Deželno nižjo realno gimnazijo, to je bil tip gimnazije, ki so jih takrat ustanavljali. Dijaki so se lahko v tretjem razredu odločili za grški ali francoski jezik. Na Ptuju se je večina dijakov odločala za grščino, torej za humanistični tip gimnazije in ne za realnega. Na podlagi tega je deželni zbor 1878 sklenil, da postane ptujska realna gimnazija Deželna nižja gimnazija, torej humanistična z latinskim in grškim jezikom. Leta 1898 se je gimnazija ponovno preimenovala, postala je Deželna gimnazija cesarja Franca Jožefa. Tako se je imenovala do propada Avstro-Ogrske, obenem pa se je začelo tudi njeno izpopolnjevanje v osemrazredno gimnazijo.

V novi državi, ki predstavlja nov mejnik na razstavi, je ime šole ponovno Državna realna gimnazija, leta 1930 pa je kralj Aleksander na prošnjo meščanov dovolil, da se gimnazija poimenuje po kraljeviču Andreju, tako je do leta 1941 nosila ime Državna gimnazija kraljeviča Andreja.

V času II. svetovne vojne, ko so na Štajerskem zagospodovali Nemci, se je šola imenovala Wolfram von Eschenbach Schule, Oberschule für Jungen. Nemci so jo takoj vključili v svojo raznarodovalno politiko, zamenjali so profesorje; v glavnem so poučevali prišleki iz Avstrije.

Zadnji del razstave je bil namenjen gimnaziji po drugi vojni, ko je v ospredje - vsaj v določenih obdobjih - stopila ideološka komponenta, ki jo je gimnazija morala (tako kot druge šole) uveljavljati v procesu vzgoje in izobraževanja. V tem kontekstu je bilo tudi novo preimenovanje, od leta 1966 je nosila ime po narodnem heroju Dušanu Kvedru.

V 70. letih so se začela velika prizadevanja za reformo šolstva v celoti. V tem okviru so reševali tudi prostorske potrebe ptujske gimnazije, ki se je 1977. z ostalimi šolami združila v Srednješolski center, ta pa je kmalu dobil novo stavbo. S prihodom t.i. "usmerjenega izobraževanja" je najkrajšo potegnila prav gimnazija, ki je bila praktično ukinjena, namesto v gimnazijo pa so vpisovali v družboslovno-jezikovno usmeritev (naravoslovno-matematične na Ptuju na začetku še ni bilo). Desetletje tega eksperimenta je potrdilo njegovo zgrešenost, z velikimi družbenimi spremembami leta 1990 je Ptuj ponovno dobil gimnazijo, šolo, s katero se lahko maturanti vpišejo na katerokoli fakulteto.

Ker so avtorji posameznih sklopov pri postavitvi zasledovali enotno usmeritev, je to nujno pripeljalo do tega, da se pojavljajo sorodni oziroma celo enaki eksponati, ki pa se razlikujejo po času, v katerem so nastali in seveda tudi po sistemu. Vendar to še zdaleč ni pomenilo ponavljanja ali morebitnega nepotrebnega dolgočasenja obiskovalca (na razstavi je bila predstavljena tipična šolska dokumentacija različnih obdobij).

Zaradi neskladja med majhnostjo prostora in željo pokazati čim več ter nekaj nepotrebnimi dodatki za "zunanjo učinkovitost" - sporne se nam zdijo predvsem velike povečave (3x2m) stavb, v katerih je domovala gimnazija - je ponekod prišlo do slabše preglednosti gradiva ter do zasenčenja vsebine in osnovne govorice originalnih eksponatov.

Osnovni problem razstave je bil v tem, da so avtorji, čeprav so natančno vedeli, kaj želijo predstaviti - to pa je celostna podoba o nekdanjem in tudi zdajšnjem življenju gimnazije - svoj namen le delno uresničili. Glavni razlog (pomanjkanje finančnih sredstev) smo že omenili.

Za konec povejmo, da je bila razstava ob jubileju ptujske gimnazije kljub nekaterim pomanjkljivostim prijeten in za marsikoga tudi nostalgičen sprehod skozi nemirna in malo manj nemirna obdobja najpomembnejše ptujske izobraževalne ustanove.

Martin Šteiner

Zbornik Ormož skozi stoletja IV.
Ormož 1993, 360 strani.

Občina Ormož je izdala Zbornik Ormož skozi stoletja IV. Številka štiri nam pove, da publikacija ima in vzdržuje neko kontinuiteto, čeprav so časovni razmaki med posameznimi številkami relativno veliki.

Prvi Zbornik Ormož skozi stoletja je izšel leta 1973 ob praznovanju 700-letnice prve omembe mesta. V dvajsetih letih so tako izšli štirje zvezki, ki z bogato vsebino prikazujejo preteklost majhnega, vendar zanimivega mesta ob reki Dravi.

Četrta številka Zbornika je posvečena tudi 500-letnici ustanovitve samostana manjših bratov observantov (frančiškanov) v Ormožu (ustanovljen 16. aprila 1493), ki je pomembno zaznamoval mesto, ukinjen pa je bil 1786. v znanih reformah cesarja Jožefa II.

Četrti zvezek zbornika Ormož skozi stoletja prinaša enaindvajset prispevkov, ki so tematsko zelo različni, prav ta raznolikost pa prikaže življenje mesta z različnih vidikov in v različnih obdobjih.

Pater Marjan Vogrin je v svojem prispevku prikazal zgodovinski oris samostana manjših bratov observantov od ustanovitve do ukinitve. Emilijan Cevc je na osnovi primerjav nekaterih kompozicij na grafičnih listih Albrechta Dürerja predstavil in opisal stenske slikarije iz 17. st. v župnijski cerkvi Sv. Jakoba. Prispevek Braneta Lamuta predstavlja arheološke raziskave o najstarejši preteklosti ormoškega področja; izkopavanja so odkrila sledove prazgodovinskih hiš. Prispevek Marije Mirkovič govori o sliki ormoške Sočutne, ki je delo ptujskega slikarja F. A. Pachmayerja, slika pa je bila po ukinitvi samostana prenešena v Varaždin. Marjeta Ciglenečki je na podlagi inventarja iz 1771. predstavila ormoški grad in njegovo opremo. O zbirki pečatov in grbov Ormoža in okolice, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ptuj, govori prispevek Marije Hernje-Masten. Vinsko klet-klečajo, ki je značilna za ljutomersko-ormoške gorice, sta opisala Jelka Skalicky in Peter Požauko. O običajih kulturnega in duhovnega življenja ob rojstvih, porokah in smrti piše Nežka Vaupotič. Nada Jurkovič pa v svojem prispevku prikaže obrti, ki so bile v Ormožu zapisane 1834. Gradbeno dejavnost v Ormožu v letih 1869-1900 je predstavil Peter Pavel Klasinc. Branka Lepen piše o dijakih iz Ormoža in okolice, ki so v času od 1851 do 1914 obiskovali varaždinsko gimnazijo. Zelo zanimiv je prispevek o sodnih deliktih iz sodnega protokola ormoškega mestnega sodnika za leta 1721-1730, ki ga je napisal Gernot Fournier. Biografske narave je prispevek Slavice Tovšak, govori pa o življenju dr. Ivana Geršaka, znane ormoške osebnosti druge polovice 19. st. Irena Lačen-Benedičič je na podlagi arhivskega gradiva iz Zgodovinskega arhiva Ptuj predstavila delovanje in organizacijo vojske v Ormožu od srede 17. st. do konca 1. sv. vojne. Tone Luskovič je obdelal razvoj in delovanje Kletarskega društva Ormož v letih 1898-1960. Branko Oblak je prikazal nastanek in razvoj zadružne elektrarne v Ormožu leta 1922. Članek Ivana Nemaniča predstavlja dokumentarni film "Ormož, jugoslovanski Gallspah" iz leta 1935. Miroslav Novak je na podlagi arhivskih virov obdelal novejšo gospodarsko zgodovino Jeruzalemskih goric. Sestavek Janeza Zadravca prikazuje razvoj in pomembnejše dogodke ormoške občine po letu 1983. Borut Zemljič v svojem prispevku prikazuje izseljence iz Ormoža in okolice v letu 1941 kot posledico raznarodovalne politike okupatorja. Zbornik zaključi biografski prispevek o življenju in delu umetnostne zgodovinarke in etnologinje dr. Štefke Cobelj, ki ga je napisala Suzana Čeh.

Ob koncu lahko izrazimo le željo, da bi Zbornik Ormož skozi stoletja izhajal v čim krajših časovnih presledkih, morda vsaj vsaki dve ali tri leta.

Martin Šteiner

Zbornik za zgodovino šolstva - Šolska kronika. Ljubljana, Slovenski šolski muzej 1994, XXVII-3, 270 strani.

Kako potrebna je bila v slovenskem prostoru samostojna revija za proučevanje zgodovine šolstva, kaže vsebinsko zelo pestra nova številka, ki je pravkar izšla.

Z razpravami in krajšimi prispevki sodeluje kar 18 avtorjev, s krajšimi zapisi iz zgodovine šolstva še 13 avtorjev, sledijo poročila o delu šolskega muzeja, zlasti o njegovih razstavah (7 avtorjev), zbornik pa zaključujejo poročila in ocene novih knjig.

Dolgoletna sodelavka Zbornika za zgodovino šolstva Tatjana Hojan, nam tokrat predstavlja izobraževanje odraslih v letih 1848-1870. Pri tem izpostavlja zlasti izobraževanje odraslih v nedeljskih šolah in izobraževanje v okviru kmetijskih tečajev pri osnovnih šolah (sadjarstvo, čebelarstvo, svilarstvo); oboje pa je bilo v veliki meri odvisno od prizadevnosti posameznih učiteljev in duhovnikov. Omenja tudi udeležbo učiteljev iz slovenskih dežel na organiziranih kmetijskih počitniških tečajih za učitelje na Dunaju.

Zelo dobrodošel bo za vse, ki se ukvarjajo z zgodovino gimnazij in šolstva nasploh, prispevek Elizabete Hriberšek-Balkovec Avstrijska statistika in gimnazije na Slovenskem 1881-1913, kjer avtorica opozarja na uporabnost vira Österreichische Statistik za zgodovino šolstva. Za gimnazije v omenjenih letih nam podaja zanimive podatke o učiteljskem kadru, številu razredov, učnem jeziku, številu dijakov in njihovi verski pripadnosti, šolnini in štipendijah.

Saša Serše piše o tehnični inteligenci na Kranjskem pred letom 1918. Naglaša zlasti vlogo realk za nadaljnji študij tehnike, opiše razne vrste visokih (tehničnih) šol na Dunaju, Gradcu in Pragi, kjer so študentje s Kranjske največ študirali. Opiše tudi društveno organiziranost raznih vrst inženirjev pred letom 1918.

Andrej Vovko nas seznanja z dejavnostjo Družbe sv. Mohorja na šolskem področju in zlasti prikaže, kako je družba z zbranimi finančnimi sredstvi na narodnostno ogroženih območjih vzdrževala svoje šole in vrtce.

Darko Friš piše o slovenskih župnijskih osnovnih šolah v Ameriki v letih 1895-1941. Posebej predstavlja 6 župnijskih šol in velike težave zaradi pomanjkanja učnega kadra in finančnih sredstev. Omenja, da so vse do 1924. delno še poučevali v slovenskem jeziku, potem pa ga je zamenjala angleščina.

Zanimive tamatike iz novejše zgodovine se loteva Ljiljana Šuštar. V prispevku Mladi Korošci na šolanju v Sloveniji v prvih povojnih letih nam po arhivskih in časopisnih virih prikaže šolanje mladih Koroščev pri nas. To šolanje je spremljala vrsta težav in morda bi bilo zanimivo slišati več pričevanj posameznikov, ki so se v letih 1945-1950 udeleževali tega šolanja.

Druga avtorica, ki se loteva povojnega časa je Tatjana Šenk, ki piše o podržavljenju samostanskih šol v Ljubljani (Lichtenturn, Marijanišče) v letih 1945-1947. Tudi Aleš Gabrič obravnava povojni čas, ko predstavlja značilnosti šolske reforme 1953-1962.

Evropa kot pedagoška kategorija v avstrijski zgodovini izobraževanja je naslov članka avstrijskega avtorja Elmarja Lechnerja. Avtor razmišlja o dejstvu, da se bodo v bodoči Evropi posamezni narodi in države približevali in ob tem opozarja, da bodo nastale razmere, podobne nekdanjemu avstro-ogrskemu izobraževalnemu sistemu, ki se mu zdi z današnjega vidika celo dokaj napreden.

O maturitetnih spričevalih in zrelostnih izpitih skozi zgodovino nas vodi članek Jožeta Ciperla. O zgodovini gimnazije z italijanskim učnim jezikom v Kopru, ki deluje še danes, piše Ivan Markovič. Gimnazija, ki je bila ustanovljena še v času beneške oblasti (1612.), je potem večkrat zamenjala državo (Avstrija, Italija, Jugoslavija, Slovenija) in se srečevala z različnimi težavami, celo z začasno prestavitvijo v Trst (1842-1848).

Judita Šega piše o šolskem zdravstvu pred prvo svetovno vojno, o higienskih razmerah v šolah, o delu šolskih zdravstvenih komisij in vlogi šolske zdravstvene kolonije v Zatišju pri Cerkljah, medtem ko Brane Šuštar po zapisnikih Mestnega šolskega sveta ljubljanskega pred prvo vojno predstavlja nekaj drobcev iz razmer mestnega šolstva npr. skrb za ureditev kopanja učencev, odnos do učiteljic in slovensko-nemška jezikovna vprašanja.

Marija Lesjak nas seznanja z zgodovino učiteljskega poklica v Angliji, Božo Jakovljević pa z delom treh hrvatskih istrskih emigrantov, ki so po prvi svetovni vojni uspešno delovali v slovenskih šolah.

O zgodovini posameznih osnovnih šol pišejo tri avtorice: Alenka Borjanič o osnovni šoli v Postojni, Olga Pivk o šolstvu v Rovtah in Stanka Jernejc o razvoju šolstva v Medvodah.

Še več podatkov o zgodovini posameznih šol prinaša rubrika Šolski zapisi.

Slavica Pavlič piše o nekaterih jubilejih povezanih s posameznimi šolami v letu 1995 (Ljutomer, Besnica, Goriče itd.). Tu je objavljena še vrsta povzetkov seminarskih in raziskovalnih nalog srednješolcev, kar je zanje gotovo posebej vzpodbudno, obenem pa je bilo raziskanih nekaj tem, ki bi se jih sicer verjetno nihče ne lotil tako kmalu (kmetijska šola Luže pri Vipavi, osnovne šole v Šempasu, Hudinja-Celje in Šmarje pri Jelšah).

50 let obnovitve slovenskega osnovnega in srednjega šolstva v Ilirski Bistrici se spominjajo Ivko Spetič, Melhior Golob in sestra Romana Zidar.

Zanimivi so tudi spomini na šolska leta med vojno 1941-1945, in sicer v Kranju, o čemer pišeta tedanja nemška učiteljica Elis Sargant in njena učenka, danes priznana pisateljica Berta Golob, in o šoli na Livku nad Kobaridom, kjer je nekaj časa med vojno poučeval duhovnik Jožko Kragelj.

Omenjeno vrsto spominskih člankov zaključuje zelo doživeto napisan prispevek Marije Novak, ki se spominja svojega prvega službenega mesta na osnovni šoli Drča (Pleterje), kjer je poučevala v letih 1949-1959, članek, ki bi ga morale brati današnje učiteljice začetnice, ki mnogokrat ne znajo ceniti tega, kar jim šola danes nudi.

Rubrika Iz muzejskega dela prikazuje dejavnost Šolskega muzeja, zlasti nas seznanja s posameznimi razstavami, medtem ko je v rubriki Poročila in ocene predstavljenih devet novejših del s področja zgodovine šolstva in pedagogike in teoretično delo Sodobni pogledi na pouk zgodovine izpod peresa Štefana Trojarja.

Olga Janša-Zorn

40 let Gorenjskega muzeja. 1953-1993. Kranj 1993, 134 strani.

Gorenjski muzej v Kranju je ob svoji 40. obletnici delovanja izdal poseben zbornik, v katerem se predstavljajo njegovi sodelavci z vrsto zanimivih prispevkov. Del prispevkov prikazuje rezultate dosedanjega delovanja posameznih oddelkov, ki delujejo v okviru muzeja, drugi del prispevkov pa predstavljajo nekatere izbrane strokovne teme.

Daljši jubilejni članek sta napisala Majda Žontar in Cene Avguštin, oba dolgoletna sodelavca in nekdanja ravnatelja muzeja. V njem opisujeta historiat razvoja muzeja od prvih idej, ki so se pojavile že v času med obema vojnama, do uresničitve zamisli leta 1953, ko je bil ustanovljen Mestni muzej v Kranju, tedaj še samo z enim strokovnim sodelavcem Cenetom Avguštinom. Temu se je leta 1955 pridružila etnologinja, 1957. konservator, 1959. arheolog itd. Kmalu se začne nadvse uspešno zbiranje in raziskovanje raznovrstnega gradiva ter prirejanje razstav. Skoraj istočasno z Mestnim muzejem je začel nastajati bodoči Muzej revolucije v Kranju, oba pa sta se leta 1963 združila v Gorenjski muzej. Avtorja se spominjata težkih pogojev dela na začetku, ko je muzej imel le skromne prostore v Prešernovi hiši. Čez nekaj let se je položaj izboljšal, saj so pridobili Mestno hišo in stavbo v Tavčarjevi ulici, s tem pa so bili dani pogoji za prirejanje večjih razstav in ureditev stalnih zbirk. Že od srede 60. let je Gorenjski muzej veljal za dobro organiziran in uspešen pokrajinski muzej, čeprav se je moral še vedno spopadati z različnimi problemi.

V štirih desetletjih je muzej s pomočjo dobre ekipe sodelavcev ustvaril zavidljivo bogate zbirke. Vrsta novih arheoloških odkritij v Kranju in drugod na Gorenjskem je pripomogla k nastanku lepe arheološke zbirke. Najobsežnejša je etnografska zbirka, tu pa so še umetnostnozgodovinska, kulturnozgodovinska in zgodovinska zbirka. Zadnja je razdeljena na tri dele: starejšo zgodovino, zbirko iz časa druge svetovne vojne in zbirko sodobne zgodovine. Poleg tega ima muzej restavratorsko in konservatorsko delavnico, fotolaboratorij, bogato fototeko ter knjižnico z okrog 12.000 enotami.

Ker so zaradi denacionalizacije leta 1991 izgubili stavbo v Tavčarjevi ulici, je to za muzej pomenilo novo prostorko stisko. Končno jim je uspelo dobiti prostore v prenovljenem gradu Khiselstein, vendar je tu prostora premalo, tako da so nekatere zbirke morale ostati v depojih.

Sledijo prispevki o nastajanju posameznih zbirk in o delu oddelkov.

Cene Avguštin se spominja začetkov muzejstva v Kranju in zlasti organizacije prvih razstav. Andrej Valič nam podaja arheološko-muzeološki oris Gorenjske, v katerem prikazuje zgo-

dovino arheoloških izkopavanj na Gorenjskem od srede 19. stoletja do danes.

O pestri razstavni dejavnosti oddelka za starejšo zgodovino piše Majda Žontar. V treh desetletjih obstoja tega oddelka so bile v muzeju pripravljene številne tematske razstave (Gradovi na Gorenjskem, Francozi v Kranju, Kmečki upori in kmečka gibanja na Gorenjskem, Kranjska gimnazija 1810-1971, Turški tabori na Gorenjskem, Mlini na Gorenjskem, Razvoj poštne službe, Promet na Gorenjskem, Kulturna društva na Gorenjskem, Razvoj organiziranega planinstva itd.). Nekatere od teh so bile prenesene v druge kraje na Gorenjskem, nekatere celo zunaj meja. Ob pripravah za omenjene razstave je muzej pridobil številne nove eksponate, nastala je obsežna dokumentacija, tiskani so bili posebni razstavni katalogi, ali pa so bili rezultati raziskav objavljeni v strokovnem časopisju. Podobno je bilo tudi z etnografskimi, arheološkimi in drugimi razstavami.

Uspešno je ves čas deloval etnografski oddelek. Vrsto let ga je vodila Anka Novak, ki v zborniku objavlja pregled dela tega oddelka. Z neutrudnim terenskim delom so delavci muzeja uspeli rešiti veliko etnografske dediščine, ki bi se sicer izgubila. O uspehih delovanja pričajo številne razstave kot Ljudska noša na Gorenjskem, Domača obrt na Gorenjskem, Slike na steklo, Planšarstvo, Besnica in materialna kultura 19. in 20. stoletja, Hrana v Šenčurju itd.

V okviru Gorenjskega muzeja deluje Prešernov spominski muzej. O Prešernovi hiši, restavratorskih delih v njej, o ureditvi Prešernove in Jenkove zbirke ter o prirejanju literarnozgodovinskih in likovnih razstav piše voditeljica tega muzeja Beba Jenčič.

Gorenjski muzej ima tudi bogato arhivsko zbirko iz časa druge svetovne vojne. Del te zbirke nam predstavlja France Benedik v zanimivem prispevku z naslovom Zbirka plakatov o ustreljenih talcih, kjer med drugim ugotavlja, kje so bili plakati tiskani, kakšni podatki so na njih objavljeni, ugotavlja pa tudi nekatere netočnosti.

Nada Holynski je v članku Muzejska dokumentacija sodobnosti opozorila na vrsto problemov, ki so povezani s predstavitvijo povojne zgodovine v muzejih in s samim zbiranjem tovrstnega gradiva, ki ga je ogromno in je zato bolj kot drugje treba napraviti izbor. Kljub številnim težavam s katerimi se je muzej soočal ob predstavitvah novejšega obdobja, je mogoče reči, da je tudi na tem področju bilo veliko storjeno, kar dokazujejo tudi razstave kot Razvoj kranjske komune, Gorenjska v letih 1945-1950, Gorenjska - osemdeseta leta v muzejski predstavitvi, Gorenjska industrija po drugi svetovni vojni idr., ki so bile dobro sprejete.

Damir Globočnik objavlja zapis Gorenjski likovni umetniki modernejše smeri, ki je bil pripravljen za istoimensko razstavo leta 1992. Pred nami se zvrstijo bolj ali manj znana imena likovnih umetnikov od Ljuba Ravnikarja in Lojzeta Dolinarja naprej. V svojem drugem prispevku pa se Globočnik loteva zanimive, a malo obdelane tematike - začetkov karikature in stripa na Slovenskem. Med karikaturisti so izstopali zlasti H. Smrekar, M. Gaspari in N. Pirnat.

Tudi oba muzejska restavratorja sta prispevala krajše zapise o svojem delu. Boris Sajovic piše o kopiranju srednjeveških fresk, Irena Jeras-Dimovska pa objavlja nekaj strani iz svojega dnevnika.

Etnologinja Tatjana Dolžan se v prispevku Meščani mesta Kranja v obdobju med svetovnima vojnama loteva zanimive tematike. Uspelo ji je prikazati vsakdanje življenje in praznični utrip mesta, posebej še z njim povezane razne družabne prireditve.

Zbornik zaključuje obsežnejši članek Jožeta Dežmana z naslovom Druga svetovna vojna med Julijci in Karavankami (Jeseniško okrožje 1943-1945). V njem objavlja veliko novih statističnih podatkov, ki temeljijo na zbrani dokumentaciji medvojnega časa, govori o gospodarskem in političnem položaju, o žrtvah NOB, o padlih v nemški vojski, o okupatorjevih in partizanskih enotah, o vlogi KP, o vojni škodi itd.

V dodatku sledi izbrana bibliografija sodelavcev muzeja, seznam občasnih razstav, kronološki pregled arheoloških izkopavanj ter seznam vseh delavcev Gorenjskega muzeja.

Zbornik, ki so ga uredili C. Avguštin, J. Dežman, B. Jenčič in M. Žontar, oblikoval pa P. Rakovec, je bogato ilustriran s fotografijami D. Holynskega. Nedvomno je muzej z zbornikom lepo počastil svoj jubilej.

Olga Janša-Zorn

Štefan Lednik, Mežica 1994, O podobi in preteklosti kraja ob njegovi 840-letnici, samozaložba, Mežica 1994, 198 strani.

Monografijo o rudarski Mežici je pripravil njen velik poznavalec in navdušeni raziskovalec Štefan Lednik. Lednik je na 198 straneh prikazal razvoj Mežice in okoliških krajev v 840 letni zgodovini, kakor jo prikazujejo različni zgodovinski viri. Najstarejši ohranjeni pisni dokument, ki omenja Mežico, je darilna listina oglejskega patriarha Pelegrina I. avguštinskemu samostanu v Dobrli vasi iz leta 1154. Pismo je danes v hrambi benediktinskega samostana v Št. Pavlu v Labotski dolini.

Lednik bralcem predstavlja razlago imena Mežica. Znanih je več razlag, vse pa so direktno ali pa posredno povezane z vodo oz. močvirjem. Iz slovenskega imena je nastalo tudi nemško ime. Nemško ime je pravzaprav zapis slovenskega imena kakor ga sliši in zapiše Nemec.

Pisec v monografiji prikazuje upravni in gospodarski razvoj Mežice. Mežica je bila ves srednji vek del pliberškega gospostva. O življenju v Mežici v srednjem veku nam pričajo urbarji pliberškega gospostva. Kasneje lahko ekonomskemu položaju kraja sledimo skozi davčne knjige. Sredi prejšnjega stoletja je Mežica postala samostojna občina. Žal pa je ohranjeno je le malo gradiva občine iz prvih desetletij njenega obstoja. Zanimiva je tudi cerkvena zgodovina kraja, ki je postal samostojna župnija šele v 18. stoletju. Za zgodovino Mežice so pomemben vir tudi vizitacije škofov. Seveda pa ne moremo mimo še ene vrste virov, ki nastajajo v cerkvi. Gre za matične knjige in za popise duš. Predvsem slednji nam ne kažejo le številčnega stanja v družini oz. kraju, pač pa so lahko tudi vir za ekonomsko in socialno zgodovino.

V majhnem kraju se večina ljudi med seboj pozna. Zato je monografija kraja seveda zanimiva za vsakogar, saj se lahko mimogrede najde v njej. To je Lednik omogočil bralcem svoje monografije, saj navaja podatke o posameznih družinah, kot jih prinašajo Terezijanski, Jožefinski in Franciscejski kataster.

Druga tretjina monografije je posvečena glavnim gospodarskim panogah, kamor sta šteta fužinarstvo in rudarstvo s panogami, ki so z njima povezane. Lednik prikazuje razvoj rudnika svinca in premogovnikov v Mežici in Stržovem. Rudnik svinca je zahteval in pogojeval tudi izgradnjo nekaterih drugih gospodarskih obratov. Tu lahko naštejemo vsaj nekaj elektrarn, ki so delovale na področju rudnika. Rudnik svinca v Mežici je kraju dal podobo in možnosti za razvoj. Danes pa se kraj srečuje s težavo, kajti rudnik je zaradi neekonomičnosti potrebno zapreti. V Mežiški dolini je delovalo tudi večje število fužin.

Malo več kot tretjino zadnjega dela monografije je avtor posvetil zgodovini kraja po letu 1880. Tu je opisal gibanje prebivalstva v tem času. Pri tem se je naslanjal na podatke uradnih popisov. Seveda je v zadnjem stoletju prišlo tudi do rasti naselja, kar pa lahko zanimivo prikažemo tudi s fotografskim gradivom. Posebno poglavje je posvečeno tudi razvoju obrti, gostinstva, trgovine, turizma, šolstva in pošte.

Zanimiv je tudi vpogled v narodnostno gibanje in politični razvoj Mežiške doline. Ta prikaz je v avstrijskem obdobju povezan z narodnostnimi boji med Slovenci in Nemci, kar se je v nekem smislu ponovilo v času druge svetovne vojne, ko so si zopet stali nasproti nekateri nekdanji nasprotniki. V tem poglavju je prikazan tudi razvoj različnih društev, ki so delovala v dolini.

Monografijo zaključujejo zapisi o življenju treh zaslužnih krajanov Mežice. Prvi je predstavljen Janez Hornbück, ki je bil župnik v Mežici od leta 1916 do izgona aprila1941.

Drugi je mežiški učitelj Vinko Müderndorfer, ki je kot delavski politik znan tudi širši javnosti. Müderndorfer je prišel v Mežico leta 1921, ko je bil imenovan za tamkajšnjega osnovnošolskega učitelja. Müderndorfer si je v svojem delu prizadeval predvsem za izboljšanje socialnih in komunalnih razmer v kraju. Tudi tretja predstavljena oseba je učitelj oz. ravnatelj na meščanski šoli v Mežici in povojni ravnatelj nižje gimnazije Josip Hergouth. Lednik med drugim navaja še nekaj posameznikov in posameznic, ki so živeli ali bili rojeni v Mežici. Iz Mežice sta znana flavtistka Irena Grafenauer in tudi Herman Rigelnik, ki je knjigi na pot napisal nekaj besed.

Bojan Balkovec

Anka Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalnem - unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije.
Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, Knjižna zbirka Krt; 89, 1994, XXVI, 265 strani.

Avtorica je za objavo pripravila oz. preuredila svojo doktorsko tezo. Delo je rezultat večletnega raziskovanja mladinskih gibanj v Sloveniji. Vidovič-Miklavčičeva se je v knjigi omejila na prikaz razvoja mladinskih gibanj v liberalnem in klerikalnem taboru v tridesetih letih. Izpuščeno je mladinsko gibanje v socialističnem in komunističnem gibanju, ki je že bilo deležno delne osvetlitve.

Avtorica je svoje delo razdelila na dva dela. Ločnica je poletje 1935. Od uvedbe diktature do poletja 1935 so liberalci nemoteno delovali, torej tudi njihove mladinske organizacije. Od poletja 1935 so oblast v Sloveniji prevzeli klerikalci. Posledica je bila tudi razcvet njihovih mladinskih organizacij.

Prikaz dela mladinskih organizacij v prvem obdobju je začela z liberalnim taborom. V njem je bilo delo seveda najbolj razvito, saj jih ni oviral režim. Sokol je bila ena od organizacij liberalnega tabora. Nekdaj narodnobuditeljska organizacije se je prelevila v režimsko organizacijo s ciljem vzgoje v duhu unitarizma. Najpomembnejša organizacija liberalnega kmečkega gibanja je bila Zveza kmečkih fantov in deklet. Njenemu delu je posvečenega veliko prostora. Prikaz mladinskih gibanj v liberalnem taboru zaključuje besedilo, posvečeno podmladku Jugoslovanske nacionalne stranke.

Klerikalce je zelo prizadela prepoved njenih organizacij. Po ukinitvi Orla je SLS skušala mladino organizirati v krožkih Prosvetne zveze. Vendar je bila Prosvetna zveza leta 1933 prepovedana in SLS je bila prisiljena iskati nove poti delovanja. Zato se je usmerila v utrjevanje dela v Katoliški akciji. Vidovič-Miklavčičeva ugotavlja, da je SLS ravno s Katoliško akcijo uspela ohraniti vpliv med mladino.

Leta 1935 so se klerikalci vrnili na oblast. Položaj notranjega ministra je Korošču omogočil, da je obnovil nekatere organizacije SLS. Kmalu po prevzemu ministrstva je obnovil Prosvetno zvezo. SLS je bila del vsedržavne JRZ. Med najpomembnejšimi deli JRZ sta bili mladinski organizaciji Zveza fantovskih odsekov in Zveza dekliških krožkov. Seveda so obstajale še druge katoliške mladinske organizacije npr. Mladinska kmečka zveza, Slovenska dijaška zveza in Zveza katoliških dijakov. Delu z mladino se je posvečal tudi krščanskosocialni del katoliškega tabora. Najpomembnejše je delo v okviru Jugoslovanske strokovne zveze in Krščanske delavske mladine.

Liberalni tabor je v drugi polovici tridesetih let predstavljal nevladajoči pol slovenske politike. Najpomembnejša in najštevilčnejša mladinska organizacije v tej skupini je bila Zveza kmečkih fantov in deklet. Tej organizaciji se je uspelo odtrgati od JNS in Pucljevih kmetijcev. ZKFiD se je v drugi polovici tridesetih let cepila na pristaše JNS, mačkovce in ljudskofrontnike. Opozoriti pa je potrebno tudi na odmik od unitarističnega razumevanja narodnega vprašanja. Avtorica je obdelala tudi druge liberalne mladinske organizacije, kot so bile organizacije JNS (Omladina) in desničarske organizacije, ki so bile skrajno nacionalistične.

Avtorica v svojem delu ni obdelala študentskega gibanja, saj je njegov razvoj prikazal že Slavko Kremenšek. Študentje so omenjeni le kot sodelavci, ki delujejo v mladinskih, kmečkih in prosvetnih organizacijah.

Delo, ki ga je opravila Anka Vidovič-Miklavčič, je bilo zelo zahtevno. Oteževalo ga je pomanjkanje arhivskega gradiva. Avtorica je bila prisiljena uporabiti predvsem veliko število časnikov in časopisov, kar je v določenem pogledu oviralo in omejevalo raziskavo. Kljub vsemu je dolgotrajno raziskovanje prineslo zelo uporabne podatke, saj je generacija, ki je odraščala v tridesetih letih, usodno zaznamovala naslednje desetletje.

Bojan Balkovec

Mednarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci 1994

25. srečanje zgodovinarjev petih sosednjih dežel je udeležence spet zbralo na kraju, kjer se je vse začelo. Razpotegnjena vasica v panonskem delu Štajerske, prizorišče zgodovinske bitke proti Turkom 1. avgusta 1664, je štiri dni gostila nad

sto zgodovinarjev iz Slovenije, Hrvaške, Madžarske, Koroške in Štajerske, ki so o različnih vidikih naseljevanja, razvoja in ohranjanja narodov razpravljali pod skupnim naslovom "Utrditev in sprememba etničnih struktur v panonskem prostoru v poznem srednjem veku".

Organizatorji so že prvi dan pripravili koncert pred mestno hišo, otvoritev razstave domačega slikarja Matthiasa Karla, nato pa je uvodnemu referatu Winfrieda Stelzerja z Dunaja sledil še sprejem pri gradiščanskem deželnem glavarju Karlu Stixu. Delovni začetek simpozija je naslednje jutro vpeljal referat budimpeštanskega profesorja Andrasa Palozci-Horvatha z naslovom *Priseljevanje in naselitev vzhodnih ljudstev na Madžarskem v poznem srednjem veku.* V prispevku, ki ga je prebral Paloczi-Horvathov mladi sodelavec Gabor Hadhazi, sta avtorja spregovorila o integraciji delov različnih ljudstev, ki so se na tla srednjeveške madžarske države priseljevali iz vzhodnoevropskih step, predvsem pa sta se posvetila priseljevanju Kumanov. Svoje ugotovitve sta v glavnem oprla na preučevanje krajevnih imen, v nadaljevanju pa nameravata v raziskavo pritegniti tudi izsledke natančnejših arheoloških raziskav.

Željko Tomičić iz Zagreba je z referatom sodeloval že na lanskoletnem srečanju, ko je predstavil rezultate arheoloških raziskovanj bjelobrdske kulture. Letošnji prispevek je pomenil nadaljevanje proučevanja etnogeneze donavsko-dravsko-savskega porečja Hrvaške, a tokrat v času med 11. in 14. stoletjem. Spregovoril je o problemih, s katerimi se srečuje arheološka znanost, ko skuša z odkrivanjem in ocenjevanjem posameznih ostankov preteklosti prikazati možno podobo srednjega veka v tem delu sosednje države, in nato ta arheološki fundus vmestiti v zgodovinske okvire, kakršnim je geografsko zavezan kot del Srednje Evrope.

Harald Prickler je *Področje Gradiščanske v poznem srednjem veku* predstavil z različnih izhodišč: glede na zgodovino naselitve, kjer naselitev ljudi pomeni osnovno predpostavko za izoblikovanje načina obnašanja in delovanja kolektivne družbe (vendar doslej znane metode zaradi svoje izključnostne uporabe niso vodile do cilja: glede na družbeno-gospodarski razvojni proces v poznem srednjem veku, ki je bil doslej v zgodovinskih raziskavah zelo zapostavljen); in glede na psihološki pristop, ki razkriva, pravi Prickler, splošno veljavni način človekovega ravnanja in obnašanja.

Drugi hrvaški prispevek je pripravil Ivo Mažuran, ki je govoril o *Etničnih spremembah v Slavoniji kot o posledici turških vpadov od konca 14. stoletja do leta 1526.* Med veliki zmagi turške vojske na Kosovem polju 1389. leta in pri Mohaču 1526. je postavil svoje ugotovitve o umikanju slavonskega prebivalstva na zahod, čez Dravo in nazadnje na južno in zahodno Ogrsko, medtem ko so izpraznjeno zemljo zasedali Vlahi in drugi priseljenci iz Srbije in Bosne, ki so bili v službi turških vojaških in polvojaških organizacij.

Štajerski zgodovinar Harald Purkarthofer je napovedal, da bo s študijo primera enega kraja (Radgone z okolico) pokazal na zgodovinske, sociološke in etnične spremembe. Za vir svojega raziskovanja je uporabil poznosrednjeveške urbarje in upravne akte deželno-knežjega gospostva Radgona, ki podrobno pričajo o spremembah na ozemlju, ki je bilo po preseljevanju ljudstev v glavnem neposeljeno, nato so se tam izmenoma naseljevali Slovani in Bavarci, v poznem srednjem veku pa je spet doživelo upad števila prebivalstva. Tedaj so ga poselili ljudje z juga, ki so se verjetno umikali pred Turki. Dokumenti pričajo o tem, da so jim deželni gospodje ponudili tedaj najboljšo pravno podlago za posedovanje zemlje (kupno in dedno pravo), da pa so priseljenci to možnost sprva odklonili, saj so verjetno menili, da se bodo lahko vrnili na svoje domove. Šele čez nekaj generacij se je tako začel razvoj, kakršnega lahko s seznami ljudskih štetij in katastrskimi načrti dokumentiramo za čas 19. in 20. stoletja: število madžarsko in nemško govorečih prebivalcev je upadlo, povečal pa se je odstotek slovanskih naseljencev.

Prvi delovni dan je sklenil slovenski referent Jože Koropec s prispevkom *Štajerska v sosedstvu Hrvaške okrog 1525.* Začel je s hudomušno pripombo, da v 15. stoletju ljudje na Štajerskem niso poznali imen Amerika, Krištof Kolumb, Amerigo Vespucci ali Fernando Magellan, medtem ko je dokumentirano, da je bil pridevnik *slovenski* znan Albrechtu Dürerju. Kot posebej zgovorne vire za svoje raziskovanje je dr. Koropec omenil urbarje in množično gradivo za obdavčevanje. Iz slednjega je izbral in primerjal popis obdavčenih oseb (torej vseh od dvanajst let starejših ljudi obeh spolov) ter ugotovil, da se leta 1515 med njimi pojavlja razmeroma malo ljudi s priimki Turk, Vogrič in Cvetkovič, medtem ko je leta 1528 v popisih že najti priimke, ki se končujejo s ć. Opozoril je še na druga mogoča

sklepanja, ki jih zgodovinarju ponujajo imenski seznami, na primer na ime Ptujšek kot prvo slovensko omembo imena Poetovio (1542). Zaradi pozne ure se je referat nadaljeval naslednjega dne in se sklenil z burno razpravo o etniku in njegovi strešici.

Andras Kubinyi je nato govoril o *Nemcih in Nenemcih v mestih ogrskega kraljestva v srednjem veku*. Madžarska v srednjem veku ni bila enotna, prebivalcev je bilo malo, zato so bila priseljevanja številna. Že od ustanovitve ogrske države so obstajale predurbane naselbine z obrtniki in trgovci, vendar v pravnem smislu o mestih ne moremo govoriti pred začetkom 13. stoletja. V njih srečamo judovske in celo muslimanske trgovce, posebno v 12. in 13. stoletju pa tudi številne druge priseljence iz tujine - v glavnem je šlo za kmete, med njimi pa so bili tudi vitezi, trgovci in obrtniki. Obrtniki, imenovani "latini", so bili sprva večinoma Valonci, šele pozneje so se priseljevali izključno Nemci, zlasti z Bavarske in Avstrije. Avtor posebej poudarja razlike med mesti z nemško okolico in tistimi, ki so jih obkrožale madžarske, slovanske in romunske vasi. Zanimivo vprašanje, ki tudi v razpravi, ki je sledila referatu, ni dobilo dokončnega odgovora, je vprašanje gild oziroma cehov v srednjeveških mestih ogrskega kraljestva: ali gre v tem primeru, drugače, kot smo vajeni, za etnično in ne poklicno združenje? In naprej, ali se določena etnija odloča za isti poklic (kar je nato podlaga etnično čistega ceha) ali pa se ta združba organizira kako drugače?

Gradiščanski referent Erno Deak je referat z naslovom *Problem priseljevanja v zgodovini naseljevanja* utemeljil v teoriji, da na gradiščansko zahodnomadžarskem prostoru ni mogoče govoriti o avtohtonem prebivalstvu. Razen primerov topografske kontinuitete se kontinuirana poseljenost zgolj z neposrednimi nasledniki prvih naseljencev ne da nikjer dokazati. Od pozne antike naprej so to obmejno regijo preplavljala različna ljudstva in etnične skupnosti so se lahko ohranjale le, če so njihovi jezikovni sorodniki vedno znova prihajali za njimi. Tako je prišlo do mešanja različnih etničnih jezikovnih skupin, iz katerih je izšla za ta obmejni prostor značilna simbioza. V celoti dobro pripravljeni referat se je zato posvetil dvema težiščema: hipotezi o avarski kontinuiteti in hipotezi o hospites kot nosilcih naselitve.

Zanimiv in dobro utemeljen je bil prispevek drugega slovenskega referenta Petra Štiha z naslovom *Migracije v slovenskih deželah v visokem in poznem srednjem veku. Rezultati slovenske historiografije*, saj je avtor že v začetku sistematično postavil obravnavane pojme na mesta, ki jim gredo: slovenske dežele kot prostor tistih zgodovinskih dežel, ki so jih naseljevali Slovenci, migracije kot selitve opaznega števila ljudi iz enega geografskega prostora v drugega in deželno zavest kot pripadnost, ki je bila mnogo pomembnejša od etnične zavesti. Doslej se je slovensko zgodovinopisje posvečalo vprašanjem slovanske naselitve v vzhodnoalpski in predalpski prostor konec 6. in v začetku 7. stoletja (in vprašanju kontinuitete oz. diskontinuitete med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom na tem prostoru; dolgotrajnemu procesu srednjeveške agrarne kolonizacije; obdobju modernega izseljenstva med leti 1870 in 1914 in po letu 1945; in problemu urbanizacije oz. selitve prebivalstva v mesta). Referat, ki je spregovoril o migracijah v srednjem veku, je torej obravnaval drugo izmed naštetih točk: migracijo v obliki agrarne kolonizacije, ki je na eni strani v vseh bistvenih potezah izoblikovala današnjo kulturno krajino, na drugi strani pa z migracijo nemško govorečega agrarnega prebivalstva bistveno zmanjšala obseg s Slovenci naseljenega ozemlja. O rezultatih slovenske historiografije v polju raziskovanja migracij je avtor dejal, da je razmeroma dobro raziskano izseljevanje Slovencev v Italijo, medtem ko to za migracije plemstva ne velja. Visoko plemstvo na slovenskem etničnem ozemlju ni stalno živelo, nesvobodno pa je bilo v migracijskih procesih močno udeleženo.

Posvetovanje je sklenil štajerski referent Karl Spreitzhofer s prispevkom *Etnične razmere na štajerskem v poznem srednjem veku*. Svoj lanski referat je posvetil oblikovanju razmerij na Štajerskem po razpadu rimskih obmejnih utrdb in državne organizacije, ko je bil štajerski prostor pretežno izseljen. Letos je kot pogled na 13. stoletje skiciral sliko široke etnično mešane cone, znotraj katere se je že jasno kazalo področje kasnejšega sklenjenega nemškega govornega področja: še v 11. in 12. stoletju močna slovanska komponenta na Zgornjem Štajerskem, predvsem v dolini Mure, je bila s kontinuirano bavarsko celinsko kolonizacijo v 13. stoletju pretežno asimilirana. Na nekaterih območjih vzhodne Štajerske severno od Rabe se je sicer ohranila relativno močna slovanska toponimika, vendar je bilo prebivalstvo ob koncu ponovne poselitve po invaziji Madžarov vseskozi nemško. Asimilacijski

procesi v poznem srednjem veku se dajo z viri kontinuirano in statistično primerljivo dokumentirati le v nekaterih delih avstrijske Štajerske, hkrati pa velja, da so slabše raziskani, ko gre za posamezne hube in njihove lastnike. Referent je v tej zvezi predstavil rezultate lokalne raziskave okolice Voitsberga in svoj prispevek sklenil z ugotovitvijo, da je termin *slovenski* v prvi polovici 13. stoletja še ustrezal pričakovanjem literarne publike minnesängerja Ulrika von Liechtensteina v klišejskem poimenovanju podeželske doline Mure, da pa je od konca srednjega veka to veljalo le še za Spodnjo Štajersko od Slovenskih goric, ki se odtlej tako imenujejo.

Skupaj s člani organizacijskega odbora simpozija, ki so s svojimi razmišljanji sklenili letošnje srečanje, moramo ugotoviti, da je bil tudi *Mednarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci 1994* dobro pripravljen, da so se organizatorji zelo potrudili in sicer zaspani panonski kraj za tri dni naredili za središče zgodovinarskega razmišljanja o preteklih migracijah na tleh petih sosednjih dežel. Še posebej pa je treba tudi letos pohvaliti že večkrat preizkušeno prevajalsko skupino, ki vsako leto omogoči, da so druženja zgodovinarjev kljub jezikovnim oviram karseda neposredna.

Alja Brglez

Ervin Dolenc, SENOŽEČE. Skupnost na prepihu, Zbirka Življenje na Krasu št. 2, Senožeče 1994, 108 strani.

V zadnjem času je izšlo kar nekaj del, ki posvečajo pozornost krajevni zgodovini in vsak tak mikrozgodovinski drobec o določenem kraju in o življenju njegovega "malega" človeka še kako pomembno razširi in obogati naše védenje o živahnem, slikovitem in pisanem, včasih pa tudi težavnem in burnem življenju ljudi na Slovenskem. Eden takšnih prispevkov k razširjanju naših spoznanj o bogati slovenski preteklosti je prav gotovo tudi knjiga Ervina Dolenca o Senožečah in Senožejcih, knjiga o skupnosti na prepihu.

Avtor, ki je - mimogrede - iz Senožeč tudi doma, danes pa je znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, je že pred izidom knjige objavil več člankov, ki se ukvarjajo s Senožečami in Senožejci v preteklosti. Pričujoče delo pa predstavlja celovit prikaz zgodovine kraja in njegovih prebivalcev od prve poselitve do današnjih dni. Številne opombe na koncu knjige povedo, da si je avtor pri sestavljanju mikrohistoričnega mozaika o Senožečah pomagal zlasti z raznovrstno literaturo, za obdobje 19. in 20. stoletja pa je uporabljal tudi pisne in ustne dokumente, kot npr. Status Animarum, župnijsko kroniko in druge. Knjiga je prav lično opremljena tudi s številnimi fotografijami, risbami in kartami.

Zelo zanimiv je specifičen in izrazit geografski položaj Senožeškega podolja. V geološkem, hidrološkem in etnološkem pogledu je Senožeško del Primorske in se ožje močno približuje Krasu, od katerega ga ločuje predvsem večja nadmorska višina in ostrejše podnebje. V smislu političnih meja pa so bile Senožeče z okolico do leta 1918 del nekdanje Notranjske (Innerkrain), po prvi svetovni vojni pa del Primorske, ki se je izoblikovala med leti 1920 in 1947. Velik gospodarski pomen pa je imela vse do današnjih dni zlasti prometna lega Senožeč in krajev v okolici. Še pred vključitvijo teh krajev pod rimsko civilno oblast je namreč tod vodila "trgovska cesta" proti Trstu.

Senožeče se kot kraj prvič v zgodovini omenjajo že v drugi polovici 12. stoletja, v času Devinskih gospodov. Leta 1399 so vsa devinska posestva podedovali njihovi sorodniki Walseeji, leta 1472 pa so prišle Senožeče z gradom, mitnico in z vsemi posestvi in dohodki v roke Habsburžanov. Senožeče so tako postale del dežele Kranjske in njihova deželna pripadnost se od leta 1527 ni več spreminjala. Avtor posebna poglavja nameni še pomembni plemiški družini Porzia, ki je imela Senožeče v lasti od druge polovice 16. do začetka 20. stoletja, pomembni in plemeniti družini Garzarolli ter drugim plemičem in bogatašem.

V 18. stoletju, za časa cesarice Marije Terezije, se je začela uvajati moderna civilna uprava. V revolucionarnih letih 1848/49 so ustanovili okrajna glavarstva in sodne okraje. Sedež uprave, sodišča in davčne uprave pa je v Senožeče prinesel razne uradnike (od 1847 do 1867 je bilo tu okrajno glavarstvo, od 1867 do 1918 pa okrajno sodišče). Avtor nato v nadaljevanju opiše še lokalno politično življenje pred prvo svetovno vojno ter razmere med veliko vojno, ki se je začela poleti 1914. V času velikega pomanjkanja obleke in zlasti živeža so s senožeških dvorišč

izginjali celo psi in mačke, vojna pa je pobrala tudi veliko domačih fantov in mož.

9. novembra 1918 so prišli v Senožeče prvi italijanski vojaki. Vojska je dokončno zapustila kraj šele januarja 1920. Po rapalski mirovni pogodbi z dne 12. novembra 1920 je bila Primorska in z njo tudi Senožeče priključena italijanskemu kraljestvu. V Julijski krajini je nastala nova upravna ureditev. V času med obema vojnama so bile na Senožeškem, kot nam lepo prikaže avtor, zelo pestre politične razmere, občuten pa je bil tudi italijanski nacionalistični pritisk in fašističen teror.

Po napadu na Jugoslavijo in njenem razkosanju so italijanske oblasti nadzor in pritisk na slovensko prebivalstvo v Julijski krajini še povečale. Slovensko odporniško gibanje se je vedno bolj krepilo. Prva večja skupina domačinov je odšla v partizane v začetku leta 1943. Po kapitulaciji Italije so se Nemci samo občasno zadrževali v Senožečah. Podobno je bilo z domobranci, ki so imeli v kraju stalno postojanko le od julija do novembra 1944. Med drugo svetovno vojno je iz senožeških vasi v okviru narodnoosvobodilnega gibanja padlo 42 predvsem mladih ljudi. V italijanskih in nemških taboriščih in zaporih, kot talci ali kakšne drugačne nasilne smrti pa jih je umrlo 25.

Po vojni so Senožeče ostale na jugoslovanski strani Morganove črte. Tudi v socialistični Jugoslaviji je prišlo do raznih reorganizacij lokalne uprave. Avtor podrobno analizira tudi prve demokratične volitve aprila 1990, s katerimi zaključuje oris upravno-političnega razvoja v zgodovini Senožeč.

V drugem delu knjige pisec opisuje materialne in duhovne razmere v Senožečah. Od 13. stoletja dalje lahko sledimo večjemu razmahu trgovine na Senožeškem in neagrarne panoge so zlasti zaradi ugodne prometne lege Senožeč postopoma začele prevzemati večjo vlogo v zagotavljanju materialne eksistence prebivalcev. Z razvojem prometa v 18. in 19. stoletju je od kmetijstva na Senožeškem živela gotovo že manj kot polovica ljudi. Položaj trga na tej čedalje bolj prometni cesti je v marsičem izrinjal podobo kmečkega, vaškega naselja in dodajal elemente urbanega, mestnega.

V Senožečah je od srednjega veka cvetela zlasti trgovina z žitom. Od 13. stoletja dalje je senožeškim gospodom vedno večje dohodke prinašala tudi mitnica.

Obdobje od srede 18. do srede 19. stoletja avtor označuje kot čas hitre gospodarske rasti teh krajev, ki je bila še bolj kot prej pogojena z rastjo prometa skozi Senožeče. V senožeški trgovini se je zaradi pomorstva začel uveljavljati les. V prvi polovici 19. stoletja je poleg kmetijstva najpomembnejša gospodarska panoga postalo furmanstvo (prevozništvo). Hkrati s prometom in furmanstvom so se krepile tudi vse spremljajoče dejavnosti. Po otvoritvi zadnjega odseka južne železnice med Ljubljano in Trstom (1857.) je cestni promet skozi Senožeče izrazito upadel. Lesne sejme so v drugi polovici 19. stoletja zamenjali živinski sejmi. S preusmeritvijo prometa pa se je sprožil tudi val nezadržnega izseljevanja iz teh krajev.

Posebno zanimiva pa je današnjemu ljubitelju piva senožeška pivovarna Adria, ki se je leta 1911, ko so v njej zvarili 35.000 hl piva, lahko kosala s pivovarno v Laškem (30.000 hl) in s pivovarno Union v Ljubljani (37.000 hl). Pivovarna je dajala kruh okrog 100 delavcem, proizvodnjo piva pa so nadzorovali češki mojstri, saj so ga varili po plzenskem receptu. Pivovarna je (žal!) propadla po italijanski zasedbi.

Po drugi svetovni vojni je nova komunistična oblast v veri, da je industrijsko delavstvo najnaprednejši nosilec razvoja, ki naj bi zagotavljal socialistično pot v svetlo prihodnost, pospeševala širjenje industrijskih obratov, kjer je zaposlene lažje tudi politično nadzirati, hkrati pa je onemogočala gospodarsko neodvisne kmete.

Po orisu gospodarskih razmer je avtor analiziral še prebivalstvo in razvoj naselij na Senožeškem, versko življenje, šolstvo ter pestro in razgibano kulturno in družabno življenje.

Andrej Studen

CELJSKI ZBORNIK 1994,
Celje 1994, 287. strani.

Celjski zbornik, lokalni zbornik z najdaljšo tradicijo na Slovenskem, se je v zadnjih letih razvil v eno izmed najbolj kvalitetnih domoznanskih publikacij pri nas. Tudi zadnji zbornik je tako po obsegu in kvaliteti člankov (v njem objavlja kar 17 avtorjev) kot po svoji širini (od arheologije, zgodovine in etnologije do eko-

logije) na izredno visoki ravni, le-to pa potrjuje tudi domiselno oblikovanje.

Prvi dve razpravi v zborniku sta arheološki. Prispevek Irene Lazar *Steklene rebraste skodelice v Sloveniji* nam podrobno predstavi steklene rebraste skodelice, značilen element rimske materialne kulture iz 1. stoletja našega štetja. (Avtorica je izdelala tudi osnovno tipologijo posod za ozemlje današnje Slovenije in ocenila njihov časovni izvor na osnovi ohranjenih grobnih celot).

Članek Vere Kolšek *Rimska plastika v oklepu* pa govori o torzu marmornatega kipa v oklepu, ki so ga odkrili pri arheoloških izkopavanjih na območju celjskega Mestnega gradu leta 1992. Avtorica je ugotovila, da je kip nastal v celejanskih kamnoseških delavnicah po predlogi iz klavdijevskega časa. Ker so najdbe oklepnih plastik v provinci zelo redke, še posebej tiste iz zgodnjih stoletij, je celjska najdba še toliko dragocenejša.

Obsežna razprava Dušana Kosa obravnava srednjeveško zgodovino. Že njen naslov *Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (posebej v 14. stoletju)* pove, da se ukvarja s problematiko dedovanja v poznosrednjeveški družbi. Razprava temelji na bogatem listinskem gradivu, avtor pa je posebno pozornost posvetil analizi deželnega prava o dedovanju.

Sledi prispevek Aleksandra Žižka *Izsek iz delovanja celjskega barvarskega ceha v letih 1760-1843*, ki na podlagi zapisov v Četrti knjigi celjske barvarske skladnice prikaže delovanje ceha v izredno zanimivem obdobju krepitve absolutistične države in modernizacije proizvodnih procesov. Ivanka Zajc-Cizelj pa v razpravi *Socialna struktura šoloobveznih otrok na celjskih osnovnih in nedeljskih šolah 1760-1843* na osnovi ohranjenih šolskih katalogov predstavi socialno strukturo šoloobveznih otrok.

Članek Jožeta Hudalesa *Slovenska družina med vzhodom in zahodom,* ki temelji na podrobni analizi župnijskih matičnih knjig in ohranjenih zapisnikov duš, nas seznani z značilnostmi "družinskega vzorca" v Velenju in okolici v 19. stoletju. Avtor je družinski vzorec v Velenju umestil v širši evropski prostor, poskušal pa je odgovoriti tudi na vprašanje, ali je slovenska družina sodila v zahodno ali vzhodno evropski prostor.

Dr. Žarko Lazarevič nas v razpravi *Celje-prvotno središče slovenskega zadružništva* opozori, da je Celje že leta 1883 postalo sedež Zveze slovenskih posojilnic. Celjska Zveza je bila prva zadružna zveza med Slovenci, vendar svojega prvenstva (da bi z oblikovanjem lastne denarne centrale igrala vidnejšo vlogo na finančnem področju) ni znala izkoristiti.

Da je lahko pariška mirovna konferenca iz let 1919-1920 še kako aktualna, nam je pokazal Bojan Himmelreich v članku *Slovenci in pariška mirovna konferenca 1919-1920*. V njem je na podlagi še neobjavljenih dokumentov, spominske literature in slovenskega časopisja ugotavljal, kakšne so bile priprave Slovencev na pariško konferenco, kdo so bili nosilci le teh itd. Snov je močno aktualna tudi danes, še posebej v delu, ki govori o pogajanjih za našo zahodno mejo.

Naslednji dve razpravi se dotikata perečih ekoloških problemov v različnih časovnih obdobjih. Razprava *Ekološki problemi v Celju med obema vojnama* avtorja Janeza Cvirna priča, da se je mesto ob Savinji v času med obema vojnama soočalo z velikimi ekološkimi problemi, ki so mesto vedno bolj oddaljevali od njegovih velikih turističnih ambicij. Celjska mestna občina je pristojne sicer opozarjala na ekološke probleme, vendar je vedno naletela na gluha ušesa. Tako so se celjske turistične perspektive že pred drugo svetovno vojno razblinile kot milni mehurček.

Da na ekološkem področju ni dosti bolje niti danes, pa nas opozarja zadnji prispevek v sklopu Članki in razprave, razprava Igorja Šebenika z naslovom *Problematika neurejenih odlagališč v Sloveniji*. Avtor v razpravi predstavi perečo problematiko divjih odlagališč odpadkov v Sloveniji s poudarkom na primeru Celja in okolice.

V sklopu Zapisi je na prvem mestu članek Antona Janka *Parzival in slovenska Štajerska*, ki je prevod dela srednjeveškega epa Parzival Wolframa von Eschenbacha. In sicer dela, ki omenja slovensko Štajersko. Poleg povsem konkretnih poimenovanj krajev na slovenskem Štajerskem (Celje, Rogatec, Hajdina pri Ptuju) zasledimo v delu epa, ki govori o viteških bojih pri Rogatcu, tudi označbo "ein weridu windesch diet", kar priča, da so se viteških bojev udeleževali tudi plemiči slovenskega rodu.

Igor Grdina nam v prispevku *Dve avtobiografski pričevanji v nemščini* predstavi avtobiografske spise Alme Karlin in Friza Zanggerja, kot dveh značilnih ustvarjalcev, ki sta pripadala nemškemu kulturnemu krogu na Slovenskem. Za Almo Karlinovo značilen kozmopolitizem in za Zanggerja prav tako značilen radikalni nacio-

nalizem lahko jemljemo kot dve skrajni reakciji v položaj mnajšine postavljenih nemško govorečih prebivalcev po letu 1918.

Vladimir Šlibar nam v razpravi *Domača obrt in prehrana na Paškem Kozjaku* prikaže domačo obrt in prehrano pred drugo svetovno vojno in velike spremembe v prehrani po njej.

Kot zadnja v tem sklopu pa je zanimiva razprava Alenke Kolšek *Prenova zdraviliškega kompleksa v Laškem*, ki predstavlja konservatorske smernice za rekonstrukcijo zdraviliškega kompleksa v Laškem s posebnim poudarkom na parkovnem delu.

Sklop Gradivo tokrat prinaša le članek Branka Goropevška *Pogajanja za skupen nastop štajerskih Slovencev na volitvah v deželni zbor 1909*. Na osnovi pisem prvaka liberalne stranke dr. V. Kukovca (njegova slika je na hrbtni strani publikacije) odborniku SKZ dr. F. Jankoviču avtor prikazuje vzdušje med pogajanji slovenskih strank na Spodnjem Štajerskem za skupen nastop na volitvah. Jesenski dogodki 1908 so bili namreč dobra podlaga za skupen nastop proti nemški večini v deželnem parlamentu, toda pogajanja so bila vseeno neuspešna. Slovenski politiki so stali povsem na različnih bregovih in tako škodovali predvsem sebi in Slovencem.

Rubrika Jubilej prinaša članek Jožeta Škorjanca *Oris razvoja Gimnazije Celje-Center (1948-1993)*, ki je v lanskem letu praznovala 45-letnico obstoja. V zadnjem sklopu (Aktualno) pa je objavljen prispevek Jere Vodušek-Starič *Politika in politično izrazoslovje ob koncu 2. svetovne vojne*. Avtorica ugotavlja, da sta politično izrazoslovje in njegova povezava s političnim dogajanjem med in ob koncu druge svetovne vojne pokazala politične cilje KP in njeno taktiko pri izpeljavi revolucije.

Skratka, zadnja številka Celjskega zbornika je zanimivo branje in jo velja vzeti v roke.

Branko Lesjak

Hannes Stekl-Marija Wakounig, Windisch-Graetz. Wien-Koeln-Weimar, Boehlau, 1992, 384 strani.

Plemstvo, ki je živelo na Slovenskem, ima v našem zgodovinopisju zelo nenavadno mesto. Na eni strani je opaziti prizadevanja, da bi dokazali, kako so med njih prešli tudi nekateri Slovenci, na drugi strani pa se mu bi najraje kar odpovedali, kot da ga ni bilo ali pa je bilo vedno proti nam. Doslej ni bilo opaziti večjih poizkusov, da bi se tega pomembnega družbenega sloja lotili neobremenjeno, predvsem pa da bi pogledali tudi na napake slovenske politike, ki v večini primerov ni znala izrabiti njihove deželne zavesti. Pri Čehih je bila situacija drugačna.

Spominjam se, da sem imel pred leti dokaj burno diskusijo z nekim, zdaj že pokojnim našim zgodovinarjem, ki je zapisal, da so Auerspergi češko plemstvo. Njegov poglavitni argument je bil, da so bili vpisani v tamkajšnjo deželno desko. Vsa moja nasprotna argumentacija ni nič zalegla, saj smo po njegovem Slovenci morali biti brez plemstva. V sedanjih časih, ko večina našega zgodovinopisja postaja, če že ne bolj strpna pa vsaj raznolika, bo mogoče počasi le prodrlo, da se takim ljudem nima smisla odpovedovati, saj s tem puščamo ob strani zelo pomemben segment naše preteklosti. Rodbino Windisch-Graetz je na naše ozemlja stoletja vezalo predvsem ime. V 19. stoletju so se med nami znova naselili in odigrali zelo pomembno vlogo, ne le v političnem, ampak zlasti gospodarskem življenju. Nepomembni niso niti za znanost. Spomnimo se samo izkopavanj njihove pogoste gostje in sorodnice kneginje Meklenburške, ki je z Bogenšperka in tudi neposredno na terenu vodila desetletja največja arheološka izkopavanja.

Delo Hannesa Stekla, profesorja na dunajski univerzi in Marije Wakounig, v vseh pogledih odlične naše koroške rojakinje, je take vrste, da bi ga bilo nujno hitro prevesti v slovenski jezik. Knjiga ne govori o plemstvu v romantični obliki, ampak pred nami razgalja eno najuglednejših avstrijskih plemiških družin v vsej njeni človeški veličini in bedi. Pristop obeh avtorjev do obravnavanih vprašanj je izredno sodoben, saj spremljamo kneze in njihove rodbine od zibke do groba, vmes pa izvemo o njihovih vojaških in političnih karierah, o vzponih in padcih, o junaštvih, pa tudi človeka nevrednih dejanjih. Iz številnih zelo detaljnih opisov njihovega vsakdana, avtorja sta imela na razpolago celo intimne dnevnike nekaterih članov rodbine, razberemo, kako tudi ljudem "plave" krvi življenje ne prizanaša. Nekatere bralce pritegujejo osebne zgodbe, druge politika, podpisanega je zanimal predvsem njihov odnos do gospodarskih vprašanj. Čeprav avtorja obravnavata le čas od srede prejšnjega stoletja, je vendar povsem jasno, da imamo zlasti pri starejši veji Windisch-Graetzov opraviti z rodbino, ki jo

je čas v mnogih pogledih povozil. Klasičen primer tega je znameniti feldmaršal knez Albert, ki novega duha kapitalizma ni nikoli dojel. Njegovi nasledniki in zlasti člani številnih družin, so znali predvsem trošiti, v bistvu so po življenjskem stilu ostali v fazi, ko so predvsem podložniki poskrbeli, da so lahko fevdalci "flikali" konec s koncem.

Slovenci imamo v zavesti predvsem mlajšo linijo, ki izvira iz brata feldmaršalovega brata. Čeprav so njeni člani, verjetno v spomin na prednike v visokem srednjem veku, nosili nekoliko nenavadna imena, kot so Weriand in podobna, ni bilo v njihovem odnosu do naših ljudi čutiti nobenega prezira. Medvojni lastnik te posesti je bil izredno ponosen na svoje izvrstno znanje slovenskega jezika. Pred leti mi je uspelo najti kar nekaj starejših ljudi, ki so služili pri knezih na Hošperku, Predjami ali Logatcu, pa so vsi poudarjali njihove človeške vrline. Tudi pokojni primarij dr. Drago Mušič, sicer ugleden raziskovalec zgodovine medicine, mi je pripovedoval o življenju in delovanju svojega strica, ki je pri njih služboval kot gospodarski strokovnjak v Konjicah. Žal je bil arhiv mlajše veje, ki je bil shranjen na čudovitem Planinskem gradu ali Hošperku prav vandalsko in po nepotrebnem uničen, stavba pa prepuščena razpadanju.

Rodbina knezov Windisch-Graetz je po zaslugi odličnega dela Stekla in Wakounikove obdelana, saj so predhodna obdobja že poprej obdelali drugi avtorji. Slovenci bi, kot je bilo že omenjeno, to delo morali dobiti v prevodu. Upamo, da bi ljudje, ki bi to knjigo brali, počasi le spremenili, da se je tudi do ljudi "plave" krvi treba drugače obnašati. Ne mislimo tu na noben politični ali socialni odnos, ampak zgolj kulturno civilizacijski. V šestdesetih letih je bilo po hodnikih ljubljanske filozofske fakultete slišati trditev, da knezi Auerspergi iščejo nekoga, ki bi opisal njihovo preteklost. Vesti ni bilo mogoče preveriti. Opozoriti bi bilo treba še na grofe Barbo, Attemse in druge, ki so še vedno del naše bolj ali manj neznane zgodovine. Kot zgodovinarji moramo priznati, da bi nam normalen odnos do njihovih potomcev izredno koristil. V lasti imajo še marsikatero dragoceno arhivalijo, knjigo, fotografije, spomine... Ali se bomo morali še naprej zadovoljevati z dejstvom, da imajo dostop do njih le tujci, ki kot njihovo nahajališče navajajo "loco secreto"?

Stane Granda

Izšla je knjiga:

Jera Vodušek Starič

"DOSJE" MAČKOVŠEK

Ljubljana, Viri št. 7
Arhivsko društvo Slovenije, 1994,
236 strani

Avtorica skozi komentirano objavo gradiva predstavlja enega pomembnejših dosjejev slovenske Udbe. V njem je gradivo ing. Janka Mačkovška, ki je l. 1945 umrl v Dachau, in sicer: zapisi o političnem dogajanju l. 1941, o ustanovitvi in delovanju Slovenske Zveze 1942/44, Napredne delovne skupnosti ter slovenkih legalnih strank, zlasti JNS. Prikazani so tudi njihovi stiki z begunsko vlado v Londonu in prizadevanja za slovenske meje.

Knjigo lahko dobite v Arhivu R Slovenije, Zvezdarska 1

UDK 949.712 Ig "05/14"

GESTRIN Ferdo, akad., dr., redni univ. prof. v pok., SI-61000 Ljubljana, Gestrinova 1

Ižansko ozemlje v srednjem veku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 1-5

Avtor obravnava to malo ozemlje južno od Ljubljane v času od naselitve Slovencev do konca srednjega veka. Sledil je procesu fevdalizacije, nastanku in razvoju zemljiških gospostev, položaju podložnih kmetov in njihovim obveznostim.

UDK 253 (497.12 Ljubljana) "17/18"

ANŽIČ Sonja, arhivistka, Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI-61000 Ljubljana, Mestni trg 27

Ubožni institut v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 6-11

V letu 1820 so v Ljubljani po reorganizaciji župnijskih ubožnih institutov (ustanovljenih v 80. letih 18. stoletja) ustanovili ubožni institut. Članek obravnava organizacijo, delovanje in razvoj instituta od njegove ustanovitve do sredine 19. stoletja, ko je bilo njegovo samostojno delovanje ukinjeno in je skrb za mestne ubožce v celoti prevzela občina.

UDK 949.711 "1903"
929 Obrenovići "1903"

RADOSAVLJEVIČ Boris, mag., asistent, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Krvavi konec Obrenovićev
Majski prevrat l. 1903 v Beogradu in odmevi nanj v sodobnem slovenskem časopisju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 12-24

Majski prevrat je najprej usodno vplival na nadaljnje dogajanje v sami Srbiji, potem pa tudi na dogajanje v njeni soseščini - sprva le v ožji (balkanski vojni), pozneje pa v širši (I. svetovna vojna). Še posebej usoden vpliv je imelo kasneje to dogajanje tudi za ostale južnoslovanske narode, med njimi tudi za Slovence. Najpomembnejši vir informacij o dogajanjih v Srbiji so bili trije vodilni slovenski dnevniki: Slovenec, Slovenski narod in tržaška Edinost. Preko njih so bili o dogajanjih v Srbiji Slovenci dobro obveščeni.

UDK 392.65 (497.12 Ljubljana) "1900/1914"

CVELFAR Bojan, študent zgodovine, Filozofska fakulteta SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

"Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata"
(Ureditev prostitucije in življenje v javni hiši v Ljubljani na začetku 20. stoletja)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 25-41

Avtor je na podlagi arhivskega gradiva iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana prikazal vsakdanje življenje prostitutk v ljubljanski javni hiši v desetletju pred prvo svetovno vojno.

UDC 253 (497.12 Ljubljana) "17/18"

ANŽIČ Sonja, Archivist, Historical Archives of Ljubljana, SI-61000 Ljubljana, Mestni trg 27

The Institution for the Poor in Ljubljana

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 6-11

After the reorganisation of the parochial institutions for the poor, which were founded in the eighties of the 18th century, the Institution for the Poor was established in Ljubljana in 1820. The article deals with the organisation, development and running of the Institution from its founding to the middle of the 19th century, when it ceased to operate as an independent institution and the municipality assumed total responsibility for the care of the town's poor.

UDC 949-712 Ig "05/14"

GESTRIN Ferdo, Academician, Ph.D., Retired Full Professor, SI-61000 Ljubljana, Gestrinova 1

The Territory of Ig in the Middle Ages

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 1-5

The article deals with the small territory of Ig, located to the south of Ljubljana, from the settlement of the Slovenes to the end of the Middle Ages. The author discusses the process of feudalisation, the formation and development of land tenures, the position of the villeins and their obligations to the lord of the manor.

UDC 392.65 (497.12 Ljubljana) "1900/1914"

CVELFAR Bojan, History Student, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2,

"When One Leaves the Whore, the Next Man Is Already Waiting at the Front Door"
(Regulation of Prostitution and Life in the Whorehouse in Ljubljana at the Beginning of the 20th Century)

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 25-41

On the basis of data from the Historical Archives of Ljubljana, the author describes the everyday life of prostitutes in a whorehouse in Ljubljana in the decade before the First World War.

UDC 949.711 "1903"
929 Obrenovići "1903"

RADOSAVLJEVIČ Boris, M.A., Assistant Lecturer, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

The Bloody End of the Obrenović's - the Overthrow in Belgrade, May 1903, and the Reactions in the Contemporary Slovene Press

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 12-24

The May Overthrow had a fatal influence on future events, particularly in Serbia, but also in the whole region, first during the Balkan wars, and later in the First World War. The most fatal influence it had was on the Southern Slav nations, and among them the Slovenes. For the Slovenes, the most important sources of information on the events in Serbia were three leading Slovene political dailies: the Slovenec, the Slovenski Narod, and the Edinost from Trieste. According to these dailies the Slovenes were very well informed about the situation and events in Serbia.

UDK 331-055.2 (497.12 Ljubljana) "1890/1914"

STUDEN Andrej, mag., Inštitut za novejšo zgodovino, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 42-46

Sloj hišnih poslov je bil večinoma sestavljen iz predstavnic ženskega spola. Med ljubljanskimi služkinjami so prevladovale mlajše, samske ženske. Večina jih je prišla v Ljubljano iz okoliških vasi, njihov socialni izvor pa se omejuje na kmečke in spodnje sloje. Večina ljubljanskih gospodinjstev je zaposlovala le po eno služkinjo. Za svoje delo so bile plačane s hrano in stanovanjem, denarni del zaslužka pa se je ponavadi izplačeval mesečno. Prehrana in stanovanjske razmere služkinj so bile zelo slabe, njihovo privatno življenje pa je bilo zelo omejeno. Avtor nato obravnava še nekaj primerov iz njihovega vsakdanjika - npr. spolno izrabljanje služkinj, brezposelnost, "vdajanje" v prostitucijo, srečevanje s fanti in problem nezakonskih otrok.

UDK 929 Ipavic J. "1873/1921"

GRDINA Igor, dr., docent, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Josip Ipavic med glasbo, literaturo in medicino

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 47-66

Skladatelj in zdravnik dr. Josip Ipavic (1873-1921) je v letih 1905-1910 ustvaril svojo najobsežnejšo partituro, opero Princesa Vrtoglavka (Prinzess Tollkopf). Libreto mu je napisala tedaj priznana pisateljica Mara von Berks, vendar zaradi uporabe drzne dramaturgije, ki se je zgledovala pri kompoziciji romana Gustava Flauberta Skušnjava svetega Antona, delo nikoli ni moglo priti na oder, čeprav so Ipavčevo glasbo pozitivno ocenili Leoš Janaček, Alexander Zemlinsky, Wilhelm Kienzl in Oskar Nedbal.

UDK 793.3 (497.12 Ljubljana) "1913/1914"

MATIĆ Dragan, mag., arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI-61000 Ljubljana, Mestni trg 27

Plesne prireditve v Ljubljani pred prvo svetovno vojno

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 67-76

Avtor je na podlagi časopisnih poročil podrobno predstavil plesno sezono v Ljubljani v zadnjem letu pred prvo svetovno vojno. Hkrati je opozoril na težavno uveljavljanje novih plesov, kakršen je bil npr. v tem času tango.

UDK 314.745.4 (497.12 Radovljica) "1945"

GOMBAČ Metka, arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Baza za repatriacijo Radovljica

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 3, 1994, str. 77-81

V prispevku je predstavljeno delovanje baze za repatriacijo Radovljica, ki je bila eden od številnih zbirnih centrov v Sloveniji, preko katerih so se vračali vsi, ki so bili med drugo svetovno vojno v internaciji, nasilno preseljeni, mobilizirani v okupatorsko vojsko, na prisilnem delu itd. Podatki so zbrani predvsem iz fonda Štaba za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev Slovenije.

UDC 929 Ipavic J. "1873/1921"

GRDINA Igor, Ph.D., University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Josip Ipavic Between Music, Literature and Medicine

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 47-66

The composer and doctor, Dr. Josip Ipavic (1873-1921) composed his largest score, the opera Princess Coquette (Prinzess Tollkopf) between 1905-1910. The libretto for his opera was written by a contemporary writer, Mara von Berks, but the opera never appeared on stage, although Ipavic's music was highly praised by Leoš Janaček, Alexander Zemlinsky, Wilhelm Kienzl and Oskar Nedbal, because the librettist used scandalous dramaturgy which, in composition, followed the example of the novel La Tentation de Saint Antoine by Gustave Flaubert.

UDC 331-055.2 (479.12 Ljubljana) "1890/1914"

STUDEN Andrej, M.A., Institute of Modern History, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Some Fragments from the Everyday Life of Maids in Ljubljana before the First World War

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 42-46

The majority of domestic servants were female. The maids in Ljubljana were mainly young, unmarried women and the majority of them came to Ljubljana from the neighbouring villages. They originated from farming communities and the lower social strata. Most of the households in Ljubljana only employed one maid. The maids were given food and accommodation, and a monthly wage by their employers. Nutrition and housing conditions were very poor, and their private life was highly restricted. The author also deals with some examples from their everyday life, such as sexual exploitation, unemployment, "submission" to prostitution, dating boyfriends and the problem of illegitimate children.

UDC 314.745.4 (497.12 Radovljica) "1945"

GOMBAČ Metka, Historical Archives of Slovenia, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

The Centre for Repatriation in Radovljica

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 77-81

The article presents the running of the Centre for Repatriation in Radovljica, which was only one of the many assembly centres in Slovenia, where all those who had been interned, moved by force from their homes, mobilised by the occupying forces, or doing forced labour during World War Two, were returned to. The article is based on data from the file entitled Headquarters for the Repatriation of Prisoners of War and Internees of Slovenia.

UDC 793.3 (497.12 Ljubljana) "1913/1914)"

MATIĆ Dragan, M.A., Archivist, Historical Archives of Ljubljana, SI-61000 Ljubljana, Mestni trg 27

Balls in Ljubljana before the First World War

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 3, 1994, p.p. 67-76

Based on newspaper reports, the author presents the dancing season in detail on the eve of the First World War. He also points out how difficult it was for new dances at the time, such as the tango, to gain popularity.

Ferdo Gestrin
Sonja Anžič
Boris Radosavljevič
Bojan Cvelfar
Andrej Studen
Igor Grdina
Dragan Matić
Metka Gombač